

Н. П. БИЛАНОВСКИЙ
1925 - 637

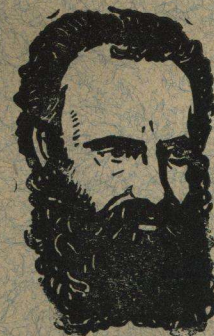
119

XXXI/05/35

ИВ. Г. КЛИНЧАРОВЪ

ЛЮБЕНЪ КАРАВЕЛОВЪ

БИОГРАФИЯ

ИВ. Г. КЛИНЧАРОВЪ

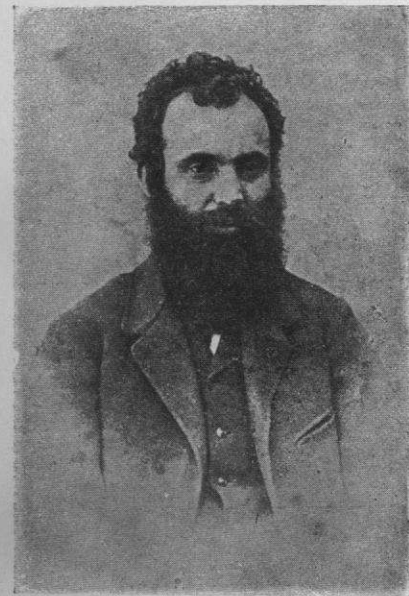
ЛЮБЕНЪ КАРАВЕЛОВЪ

БИОГРАФИЯ

СОФИЯ 1925

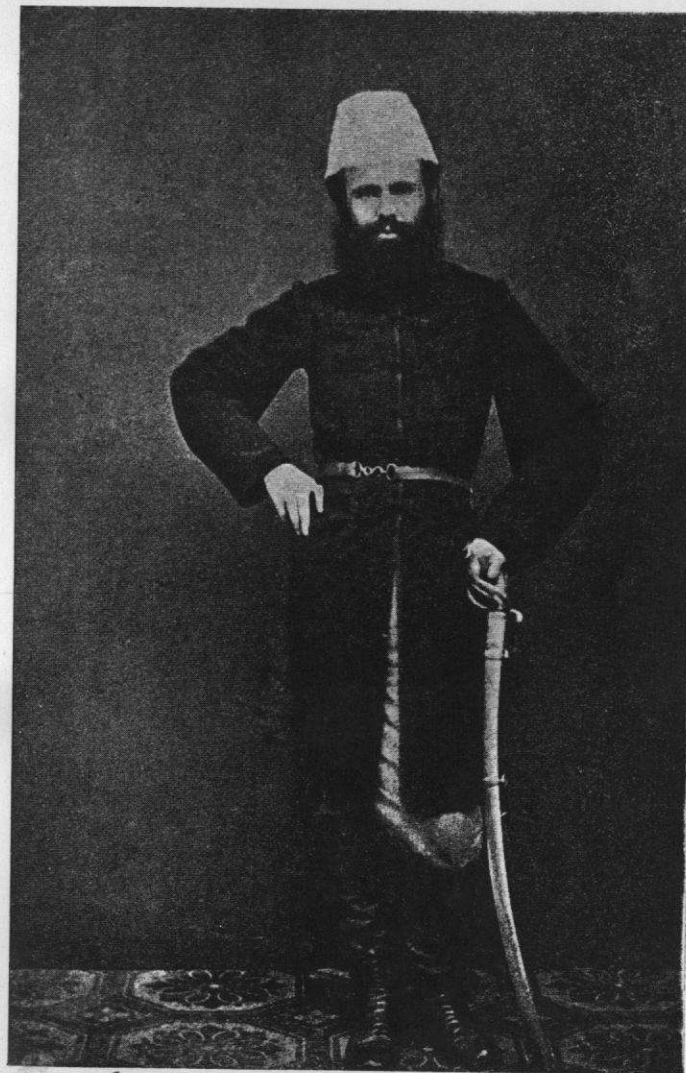

14039

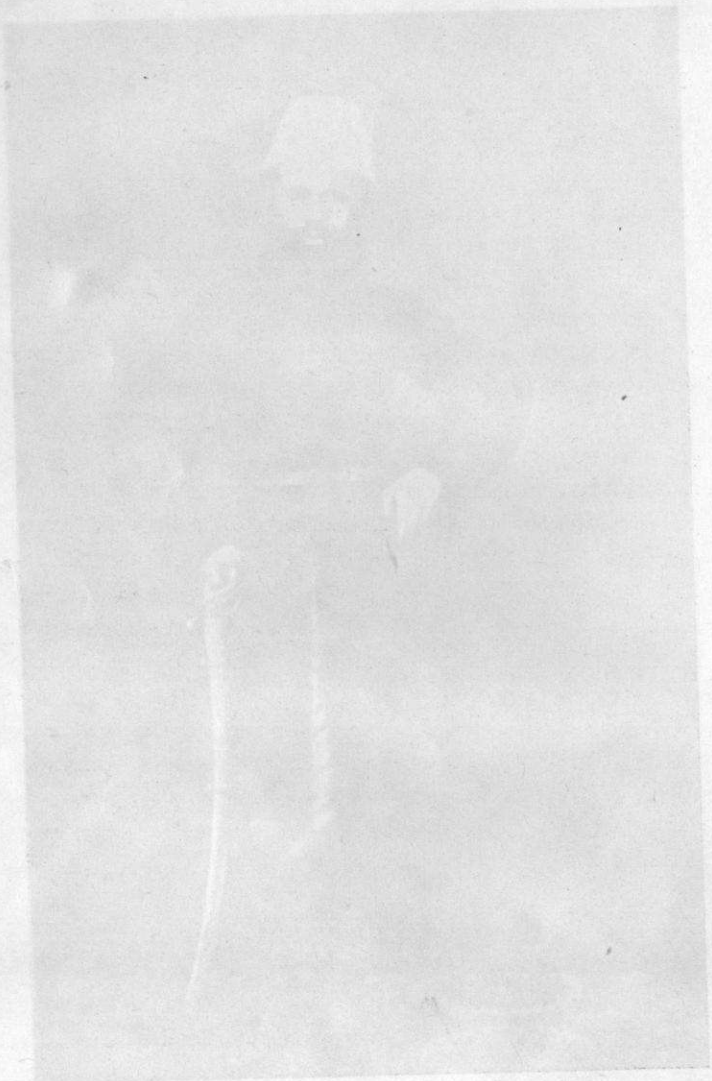
Л. Каравеловъ

Л. Каравеловъ — 1867 г.

Л. Каравелова — Васил Левски

ПРЕДГОВОРЪ

За настоящата книга ние използвахме всички материали, за които говоримъ въ предговора къмъ биографията на Василь Левски — Дякона.

По причини, за които пакъ въ сжщия предговоръ се загатва, и въ биографията на Л. Каравелова трѣбваше да внесемъ известни съкращения: — днесъ времената не сж за обширно изложение, което би направило книгата недостѣпна за по-широкъ кръгъ читатели. Тия бѣха сжщо така съображенията да не говоримъ обширно по въпроси, свързани съ личността на Л. Каравелова, по които ние сме говорили единъ пжтъ било въ биографията на Хр. Ботйова, било въ тая на Дякона. Ние мразимъ повторенията, като знаемъ, както нѣкога се изразяваше Монтенъ, че тѣ сж отекчителни даже у единъ Хомеръ . . .

Вториятъ отъ портретитѣ къмъ настоящата Биография, който представлява Каравелова въ „униформата“ на „адютантъ“ или „помощникъ“ на Раковски, ние дължимъ на любезността на наследницитѣ на покойния Хр. Н. Даскаловъ отъ Тръвна, въ архивата на когото се намѣри. Съ този портретъ се разрешава единъ пжтъ за винаги въпроса за участието на Л. Каравелова въ българския легионъ отъ

НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА

1867 г., въпросъ, по който българските историци не сж единомудни и по който въпросъ нѣкои отъ тѣхъ бѣха заплели концитѣ.

Сжщитѣ историци бѣха заплели концитѣ и съ пристрастнитѣ (да бѣше само така!) оценки, които дадоха за нашата книга Василъ Левски — Дяконътъ. Тамъ, кждето ние прилагаме единъ методъ за изследване, както на цѣлата епоха, която създаде Левски, така и живота на нашия герой, българскитѣ „историци“ видѣха или имъ се пощѣ да видатъ у насъ „тенденция“, за да прикриятъ своята собствена вулгарна тенденциозностъ, — „партийностъ“, желание да „боядисваме“, за да симулиратъ своята собствена безидейностъ, и т. н. Ние трѣбва да кажемъ, че съ такива „историци“ нито може да се спори, нито може човѣкъ да се разбере: тѣхната мисль — ако у тѣхъ може да се намѣри капка смисль! — е като безплодната смоква, или най-малко, като паразитъ върху крѣхката снага на българската историческа наука, отъ който тя ще трѣбва да се отърси. Когато единъ „историкъ“ по предубеждение вади отъ вашитѣ посллки заключения, до които тѣ не водятъ, това ще каже, че предъ вазе стои не историкъ, а лекомисленъ мистификаторъ. Кой може да посочи поне единъ редъ въ нашата книга за Левски, отъ който да се види, че ние го „боядисваме“ за нѣкакъвъ „истъ“? — Никой, освенъ лудитѣ! А, между това, намѣри се единъ бытъ не въ своемъ умѣ, както казватъ „братушкитѣ“, който въ една претенциозна статия за Раковски приписва ни тоя грѣхъ на душата, който грѣхъ ние снисходително рекоментуваме на неговата . . . гузна съвестъ.

Тази бѣгла бележка ние счехме за нужно да направимъ тукъ, защото . . . защото (знаемъ ли?), сжщиятъ методъ на изследване, съ който си послужихме за биографията на Левски, читателтъ ще открие и въ настоящата ни книга, което никакъ неще оправдае нова нѣкоя клюка на нѣкой новъ делия въ българската историческа литература, ако излѣзе да ни обвинява, че сме искали да „боядисваме“ и такъвъ родоначалникъ на класическия либерализмъ у насъ, какъвто бѣше рано-загиналиятъ Л. Каравеловъ.

По-нататкъ трѣбва да направимъ още две забележки.

Понеже ние си зададохме за цель да напишемъ биографията на Дякона, предназначена за маситѣ, за народа, за когото трѣбва да пише всѣки, който съзнава своя дългъ, и въ такъвъ случай ние неможехме да съобщимъ всички известни намъ данни за житието-битието на Апостола, нѣкои „критици“ ни обвиниха, че сме си служили само съ стари материали. Разбира се, и това не бѣше вѣрно: — отъ новитѣ данни, както и отъ старитѣ, ние изнесохме само онова, което е отъ значение за живота и дейността на Левски. Нима българската беззжба критика щѣше да ни прости, ако ние бѣхме отминали мълкомъ всички положителни сведения за живота на В. Левски, изнесени и установени въ българската историческа наука? Сигурни сме, че ако авторътъ на „В. Левски — Дяконътъ“ бѣ си позволилъ такава свобода, литературнитѣ мишки и на она свѣтъ щѣха да му гризатъ царвулитѣ.

Ние твърдимъ, че въ книгата ни за В. Левски — както и въ настоящата за Л. Каравелова, — използва-

вайки старитѣ материали, съобщили сме и съобщаваме н о в и, които досега не бѣха изнасяни въ нашата литература. За Левски ние притежаваме едно писмо, което, доколкото е известно това намѣ, никой до день-днешенъ не е публикувалъ. Него ние превеждаме изцѣло въ глава IV на тая книга заедно съ други документи, изходящи отъ Ц. Б. Р. Комитетъ, избранъ презъ априлъ — май 1872 г. въ Букурещъ. Нека само по това внимателнитѣ и честни читатели сждятъ, разполагали ли сме ние нѣкога и сега съ нови документи или не!

Нима нещеше да бжде банално да описваме, какъ и кога В. Левски е ходилъ въ Трѣвна, въ Тетевенъ, Орхание, изъ шопскитѣ села, Рилския манастиръ и пр. и пр. следъ общата забележка, че той не остави българска паланка, въ която да не се чу неговото слово, въ която да не се почувствува неговата воля, въ която да не се усети неговиятъ революционенъ жаръ?!

Най-сетне и трета една бележка.

Къмъ биографията на Левски ние приложихме една снимка, която представляваше Дякона, като знаменосецъ съ други хайдутѣ. Въ предговора ние съобщихме отъ кжде имаме тая снимка, кой ни я е далъ и т. н. Въ заключение, казахме: „Ако нѣкой живъ съвременникъ знае нѣщо по-вече отъ това, може да го каже“ . . .

За съжаление, никой не каза нищо дѣлно за тоя документъ, а нѣкои приятели пререшиха въпроса съ това, че Левски билъ кьосе, сир. безъ брада и безъ мустаци, когато въ нашата снимка той е представенъ и съ брада и съ мустаци! . . . За портретитѣ на Левски ние ще имаме по-удобенъ

случай другъ пжтъ и на друго мѣсто да се изкажемъ. Но, ако за да изфабрикуватъ своето „сериозно“ възражение, на нашитѣ опоненти имъ служатъ за „аргументи“ малката брада и мустацитѣ на Апостола, това ще каже, колко несериозно тия хора гледатъ на своята работа! Левски бѣше бирасъ-бирасъ човѣкъ на вкуса и който има всичкия си умъ въ главата, ще си спомни поне случката въ софийското ханче, когато той е билъ бръснатъ въ присѣдствието на полицейския чиновникъ. Кьосета не се бръснатъ!

Впрочемъ, съ всичко това и ние нежелаямъ да пререшаваме въпроса за споменатата група, макаръ да имаме свидетелството и на други живи съвременници, напр. стареца Димит. Живковъ, който твърди, че тѣкмо тоя Дяконъ той е видѣлъ въ Пиротъ на 1861 год., когато Левски забѣгна отъ Карлово въ Сърбия. . .

Следъ всички тия неизбѣжни бележки, азъ съмъ длъженъ публично да благодаря на ония лица, които въ една или друга форма бѣха ми полезни при написването и издаването и на настоящата книга. Особена благодарностъ въ това отношение дължа на живитѣ още съвременници на Л. Каравелова — стария поетъ Петъръ Ивановъ, Ат. Илиевъ, Велико Поповъ, г-жа Ек. Каравелова, копривщенцитѣ г-жа и г-нъ Хаджи Тана и Лука Ненови, г-жа Мария Танчева — сестрина дъщеря на Л. Каравелова, х. Ненчо Палавеевъ, както и на бившитѣ работници въ печатницитѣ на Л. Каравелова и Хр. Ботйова — Ст. Блъсковъ и Т. Чолаковъ, и мн. др., които ми дадоха нѣкои отъ сведенията, съ които запознавамъ читателя на следующитѣ страници. Но

Несомненно билетъ и приключень
нужна следовательно не остава-
етъ только да ты купишь билетъ
и по пути даешь билетъ. —

Накѣ ты повтаряешь, что прийдѣтъ
много тѣхъ русскихъ царей, потруди-
сь какой-нибудь монархъ и съ нами бѣда
создастъ -

Отвѣтъ, коѣмъ нѣтъ сѣ писать по ур-
ку. Мандурскіи сѣ было мѣсто, заче-
то погано нѣмѣхъ, боя Натаніида,
нѣтъ мѣ кара, тѣ не сѣ нѣмѣхъ,
законоу не сѣ не похвали. Ако бы,
было нѣмѣхъ за работѣ, нѣмѣхъ
нѣмѣхъ нѣмѣхъ, а не бы кара,
Мандурскіи. Отѣ сѣмѣ сѣмѣ, не
Мандурскіи сѣмѣхъ у сѣмѣхъ
сѣмѣхъ, предѣмѣ Натаніида.

ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНАЯ ЧАСТЬ ОТЪ „ОБЪЯСНЕНИЮ“ НА Л. КАРАВЕЛОВЪ
ПО ИЗДАВАНЕТО НА „ПАМЕТНИЦИТЪ“.

Въ № 12. Славян. обществ. не била бѣ пожелана
закупка, а въ книгъ имъ немо могло бѣ издана, сѣмъ въ
наши издана. Хороша или дурна книга, но она не-
поволяе еще Т. Акимову право, безъ критики, издава
въ найв оскорбительнѣмъ извѣщеніи, что она била
издана (1871), при утѣхѣ славян. общества, благодарен
всѣмъ, които сѣмъ, что критика ея била не
сѣмъ.

Повторяемъ, что издавалъ нашу книгу, имъ никогда
не разсуждали на одобрение Славян. общества, да при
наши обрѣтъ имѣли вѣ имѣно бѣ бѣло издава
за то одобрение; напротивъ, имъ издана, то въ на
несъ обратили внимание люди науки и зная, вѣ имѣно
ихъ въ мѣсто рѣшено хороша или дурна наша
книга, вѣ имѣно имъ имѣно для науки давае се издава
Славян. общества въ имѣно видѣ.

Въ такъ ^{сѣмъ} противъ Т. Акимова дава намъ об-
явление, издана, что наша не достояна книга издава
въ имѣно закупка Славян. общества за 120 рѣ
должна въ имѣно одному Т. Акимову.

А Каравеловъ.

ЛЮБЕНЪ КАРАВЕЛОВЪ

ГЛАВА ПЪРВА

БАЩА И СИНЪ. — ДЕТСКИТЪ И ЮНОШЕСКИ ГОДИНИ НА ЛЮБЕНЪ КАРАВЕЛОВА.

I.

Роденъ презъ м. ноемврий 1837 г. въ Копривщица, още отъ най-ранни години Любенъ Каравеловъ изпита всестранното влияние на онази обществена срѣда, за която отчасти загатнахме въ последната си книга за Василь Левски — Дякона. Не по-малко отколкото у Христо Ботйова и Василь Левски противоречията въ мѣстното гражданско общество бѣха се отразили и въ развитието на Л. Каравелова; нѣщо повече, тия противоречия удариха върху умственото развитие на Каравелова печать, който остави у него неизгладими следи до края на самия му животъ и се явяватъ, негли, изходно начало на прелома въ неговата политическа и революционна деятелностъ отъ края на 1874 година . . .

Къмъ срѣдата на миналия вѣкъ Копривщица бѣ единъ отъ най-напредналитѣ срѣдногорски градове. Копривщица познаваше двата крайни полюса на социалната стълба — имотния и безимотния, и въпреки примитивнитѣ нрави, ъ които цѣлото гражданство се придържаше строго, тия нрави не можеха да притжпятъ социалнитѣ противоречия нито на йота. Тъкмо наопъки: — тия противоречия създаваха нови отношения между личноститѣ и съсловията, върху тѣхъ се издигаха нови понятия за семейството, собствеността и гражданския дългъ, които по-сетне намериха въплотение въ литературнитѣ и поетически творения на нашия герой.

Отъ думитѣ на единъ съвременникъ, който изглежда да е преживѣлъ половината отъ живота на

Копривщица презъ XIX в., излиза, че тукъ се е чувствувало економическото могъщество на мѣстнитѣ чорбаджии и банкери, повечето отъ които прекарвали единъ разуленъ животъ.

„Исторически фактъ е — пише въ споменитѣ си този съвременникъ — широкото развитие въ Турция на нашата търговия съ вълна, аби, шаеци, гайтани, едъръ и дребенъ добитъкъ и неговитѣ деривати. Всички тия преимущества за една усиlena стопанска деятелностъ изчезнаха заедно съ освобождаването ни отъ Турция“ . . . (Ив. Г. Говедаровъ — Копривщица въ свръзка съ духовното ни и политическо възраждане. Спомени. Пловдивъ, 1921 год. стр. 72—73).

„Историческиятъ фактъ“ и неговитѣ „преимущества“ позволяваха на градове, като Копривщица, стояли дълго време затворени и далече отъ съобщителнитѣ средства, да развиятъ мѣстнитѣ занаяти и да се създаде отъ тукъ едно срѣдно търговско съсловие, което държи връзка между дребния производител и едриятъ спекулантъ.

Наистина, и Копривщица преживя първоначално превратноститѣ въ сѣдбата на българския народъ: — тя на нѣколко пѣти е опустошавана и възобновявана, докато стигна до едно по-цвѣтуеще състояние отъ началото и срѣдата на миналия вѣкъ, състояние, на което израснаха, развиха се и се проявиха нѣколко отъ по-крупнитѣ таланти въ новата българска история.

Кога е основана Копривщица? Този въпросъ още неможе да получи единъ положителенъ отговоръ, защото времето е унищожило всички документи, свързани съ историята на това паметно селце. Само легендата ни упѣтва да налучкаме началото на основаването на Копривщица, затова и ние ще прибѣгнемъ къмъ нея, колко несигурна свидетелка да е тя.

Споредъ копривщенската легенда, Копривщица е основана въ началото на XIV^о столѣтие, следъ окончателното заробване на България и следъ

премахването на последнитѣ остатѣци отъ нейната въоръжена организация. Богата тогава по своята растителностъ и природа, мѣстността е привличала оная частъ отъ хората, които, следъ дългитѣ кървави борби, търсили сж отдохъ и покой.

Много право бележи единъ съвременникъ: „природата е обдарила това мѣсто съ всѣкакви средства за развитие у човѣка тѣлесна и морална сила: тука царува лекъ и чистъ въздухъ, климатъ здравъ и прохладенъ, извира сладка и студена вода, и растатъ благоуханни ароматически растения. Лѣтото дава на Копривщица вида на Елисейскитѣ полета, гдето

Ермисъ за богове нектаръ налива,
И Нимфи за богини вѣнци плетатъ;
Артемисъ зелена рокля развѣва,
И Зефири околъ нея се въртятъ . . . *.

Една жена, ужъ отъ султанско произхождение или пъкъ намирала се въ тѣсни релации съ султанитѣ, — говори легендата — изпросила ферманъ, по силата на който, ней се дало въ пълно владение цѣлата мѣстностъ на Копривщица. Очевидно, въпросната „жена“ е била една отъ многото „частни жени“ на султана, който за отплата и дълбока признателностъ къмъ нея, далъ ѝ е копривщенската мѣстностъ въ безвъзмезденъ даръ . . . Тя се заселила тукъ и турила основитѣ на бѣдѣщата Копривщица.

Но, онова, което — споредъ преданието — привлича внимание въ тоя „ферманъ“, то е признаване на Копривщица пълна независимостъ, пълна автономия, — обстоятелство, което я приравнява къмъ така нареченитѣ войнишки села. — Въ първия ферманъ, султанътъ назовалъ Копривщица Авратъ-аланъ, което на български ще каже

* Ср. сп. Български Книжици, ч. II, августъ 1860 г. кн. II, страница 262.

село на жена или женска красота.* Самата основателка, на която сж били признати правата на самостоятелен владетел, управлявала е Копривщица до смъртта си, избрана от самото население, наричайки я Султанка. „Потомците много време се гордеели съ името Султанковци“ — говори единъ авторъ отъ 60-тѣ години (вж. „Копривщица въ историческо отношение“ отъ Х. В. Пулековъ въ сп. Български книжици, частъ III кн. I, стр. 9—10, септемврий 1860 г.). По силата на сжщия ферманъ, турчинъ не е ималъ право да минава въ селото съ кованъ конь, нито пъкъ е могълъ да преношува съ харема си въ Копривщица. — Къмъ личността на Султанка та имало е „командированъ“ само единъ царски представителъ на централната власт, като съветникъ — наблюдател, който представлявалъ авторитета на тая власт безъ особени привилегии, а селото е било освободено отъ всѣкакви даждия, бидейки обязано да внася единъ пжтъ въ годината нѣкакъвъ даръ за една Цариградска джамия.

Въ края на XVIII-то столѣтие тоя ферманъ изчезва; тогава Копривщенскиятъ Ахилей, нар. Балабанъ, храбъръ и юначенъ човѣкъ, който се отличилъ въ боеветъ противъ австрийците и съ това „завладѣлъ сърцето на султана“, издействувалъ предъ тоя последния да потвърди първия ферманъ, като издаде вторъ, съ който да се признаятъ наново привилегиите на Копривщица. Вториятъ ферманъ определя недвусмислено тия права и привилегии: 1. Копривщица непосредствено да зависи отъ Цариградъ; 2. Копривщенци да даватъ само единъ определенъ данѣкъ въ Ц-дъ на една царска

* Иречекъ превежда съ думите „женска поляна“ — име, което напомня многобройните Момини поляни, Момини клисури и др. п. По-нататѣкъ, Иречекъ съобщава друга една легенда, споредъ която Копривщица била основана отъ нѣкоя си богата болярка изъ село Рила или отъ Самоковъ и т. н. и че жителитъ на селото били пришелци отъ Малешевско въ Македония (ср. К. Иречекъ — Пжтувания по България, стр. 354—355).

джамия, наречена „Фетай-джамиси“; 3. Освенъ тоя данѣкъ, копривщенци се освобождаватъ отъ други данѣци, като десятъци, гарии и др. т.; 4. Началниците на селото да носятъ отлични шапки, съ които да иматъ уважение предъ правителството и 5. Да има въ Копривщица само единъ турчинъ, като под-управител, който да е ограниченъ въ своите действия и да изпълнява това, което заповѣдватъ мѣстните началници (ср. Х. В. Пулековъ, *ibid.*).

Ползувайки се съ такива привилегии, Копривщица е имала пълно самоуправление, и безъ участието на нейните представители на главните събори, които сж ставали въ Пловдивъ за обсъждане положението на вилаета, не сж постановявани никакви решения. „Копривщенците помнятъ първата си свобода и допреди Руско-турската война (1877 г.), тѣ сж се гордеели съ хубавитъ си червени дрехи, съ голѣмитъ си калпаки, съ красивитъ си арабски атове (коне) и съ искусно посребрени и позлатенитъ пушки, ножове и саби (ср. С. Пранчовъ, „Копривщица“; Ив. Говедаровъ, *тоже*).

Това завидно положение Копривщица запази до 1793 г., но тая година, както и малко по-късно, въ времето на кжджалиитѣ, необуздани пълчища, които нахлуха въ Балк. П-овъ изъ Азия, опустошиха Копривщица, разграбиха я и я превърнаха на пепель. Едва въ 1810 г. селото бѣ възобновено, но сега при значително намалено население и безъ стария поминѣкъ...

II.

Както нескончаемитъ войни, така и свързанитъ съ тѣхъ хунски нападения на различни необуздани орди силно разколебаха старото положение на Копривщица и отъ ферманитѣ, които фаворизираха това положение, остана една сѣнка. Само дълго култивираниятъ духъ къмъ свобода и независимост у мѣстното население помогна на копривщенци да си спомнятъ и потърсятъ своите по-

хитени права, и за това тѣ дължатъ твърде много на подвизитѣ на легендарния мѣстенъ воевода, нар. Мангъръ Воевода...

„Значителна бѣше въ онова време търговията на Копривщица съ всички части на Отоманската Империя, особено съ овци и говеда. Всѣкой старецъ помни още златнитѣ времена на джелепликътъ...“

Но тѣзи „златни времена“ безвъзвратно преминаха, изчезнаха, и вече не се върнаха. Тия „златни времена“ и султанскитѣ фермани позволяваха на копривщенскитѣ „джелепи“ да бждатъ всѣкога въоръжени, да се считатъ на всѣкъде хора свободни, които не търпятъ надъ себе си нито насилие, нито гнетъ. „Нашитѣ прадѣди — копрившеници — спомня си единъ авторъ родомъ отъ Копривщица — били дързовити и прочути юнаци, войводи и защитници на слабитѣ и беднитѣ. Мангъровия камѣкъ е свидетелъ на неизчислими юнашки подвизи на нашитѣ дѣди — герои и свободни мъже“.* Съ тѣзи „подвизи“ копрившеници се отличиха и предъ съседнитѣ села: — тѣ поддържаха съ свои средства четата на своя мѣстенъ войвода, който храбро и самоотвержено отстояваше срещу нападенията на кърджалиитѣ, които нѣколко пѣти доведоха Копривщица до положението на пустиня. „Гарги и бухали“ станаха нейни постоянни обитатели. Едва въ началото на XIX вѣкъ копривщенското население се възвърна къмъ миренъ трудъ, прибира се въ селото и се посветява „отчасти на „беглика“, отчасти на занаятчийската и манифактурна промишленостъ; отъ тогава датира и до днесъ съществуващата абаджийска, шаечна, преждена и чорапчийска индустрия...“

Земледѣлието, обаче, въ Копривщица остана въ плъненъ упадѣкъ, който се наблюдава още отъ срѣ-

* Мангъровиятъ камѣкъ се намира на пѣтя Копривщица — Краставо — Пловдивъ по името на Мангъръ Воевода, който ималъ скривалището си тукъ наблизу въ една пещера (ср. С. Пранчовъ, loc. cit. стр. 11).

дата на миналото столѣтие, както и въ скотовѣдството, обстоятелство, което се дължи изключително на варварскитѣ опустошения на мѣстнитѣ природни богатства...

Това състояние най-добре е представено отъ героя на нашата книга, Л. Каравеловъ, който въ една отъ своитѣ повести, пише:

„Въ Копривщица нѣма плодovitа земя — само камѣне, пѣсъкъ и глина; но, както се види, по причина на тая неблагоприятна и сиромашка почва, Копривщица е едно отъ най-живитѣ и най-деятелнитѣ села. Нейната безплодна земя, която изисква голѣми трудове и изобилень потъ, не е допуснала човѣцитѣ да потънатъ въ сънливата азиатска бездеятелностъ; но, напротивъ, водила ги е постоянно къмъ силната воля, къмъ енергията и къмъ постоянний трудъ, и създала е изъ тѣхъ деятелни промишленници и много полезни мислители. Гигантскитѣ планини съ своитѣ голи върхове и съ своитѣ гористи поли сж пригърнали отъ всички страни това българско село, като майка, която се грижи за своята челядъ, а надвисналитѣ надъ него скали, които чегато часъ-по-часъ искатъ да паднатъ, приучватъ човѣкътъ отъ най-ранната му младостъ да се не бои отъ никаква опасностъ...“

Следва ли, обаче, че Копривщица е изгубила заедно съ своето материално благосъстояние, и своята енергия за борба, своя духъ къмъ независимостъ? — Ни най-малко! „Индустрията“, за която говорятъ малкото автори, които сж писали за Копривщица, все пакъ се е развивала, като е давала поминѣкъ и на сиромаша, и на чорбаджиата: — тая „индустрия“ въ Копривщица бѣ взела такъвъ темпъ на развитие, което подкрепи обществениѣ противоречия въ това затворено въ планинитѣ село, противоречия, които по-сетне ние ще отбележимъ въ повеститѣ и разказитѣ на Л. Каравелова.

* Повестъта „Българе отъ старо време“ (Съчинения т. II, стр. 25, редакция на З. Стояновъ).

Въ тази „разкошна покрайнина“, въ тая „идилчна природа“, въ която „изгледът“ е единъ отъ най-великолепнитъ не само въ България и на Б. Повъ, но изобщо въ Европа, както пише Иречекъ въ своитъ Пжтувания, пакъ е могло да се създаде една „охолност“, а „натрупанитъ богатства“ сж „правили живота на Копривщица още по-воленъ, още по-буенъ“ (ср. Т. Панчевъ „Найденъ Геровъ — кжси черти отъ живота и дейността му“ София 1923 год. страница 7).

Л. Каравеловъ прекара своитъ детски и юношески години въ условията на тая среда, въ условията на тия обществени противоречия...

III.

За детскитъ години на Л. Каравелова сведенията сж по-оскждни, отколкото тия за раннитъ години на Василъ Левски — Дякона. Знае се, че малкиятъ Любенъ е еднакво обичалъ своя баща и своята майка, и още отъ ранна възраст е хранилъ особена любовъ къмъ разказитъ изъ просто-народния животъ. Като дете, той се отличаваше съ голъма палавостъ и земаше най-живо участие въ детскитъ игри. Малкиятъ Любенъ прекарваше частъ отъ времето си въ кжщи около своята майка и само по-късно, той „помага“ и на своя баща, който не се ползуваше съ особено материално състояние и затова семейството е прекарвало една хроническа оскждица.

Къмъ седмата година родителитъ пратиха младия Любенъ въ мѣстното училище да се учи и „да стане човѣкъ“. Тия думи „да стане човѣкъ“ не сж плодъ на капризно перо. Отъ всичкитъ си братя, както и отъ всички свои „екрани“ (свъръстници — другари), Л. Каравеловъ бѣ не само най-даровитиятъ, но, като дете — и най-палавиятъ и както ни убеждаватъ въ това почти всички свидетелства — „много комикъ“. — Въ Копривщица има мѣстностъ, наречена „Войводенецъ“, съ чучуръ, изъ

който тече изобилна бистра балканска вода. Тукъ и по околнитъ мѣста сж ставали детскитъ игри на „хайдутъ“, въ които игри най-много се отличаваше нашиятъ герой. Той пѣлъ, викалъ, буйствувалъ, „командувалъ надъ всички“ — и още на тая възраст отнасяше се съ жарка критика къмъ дѣлата на нѣкой черковни служители — българи. Нѣкои отъ лицата, до които се обърнахме за сведения за живота на Л. Каравелова, твърдятъ, че още въ своето детство Л. Каравеловъ съчинилъ следния дифтонгъ по адресъ на нѣкой си копрившенецъ — владика:

„Онъ чуждо не яде, —
Само кога спи не краде . . .“

Всичко това е придавало една своеобразна черта въ характера на младия Л. Каравеловъ, едностранчиво схваната отъ неговитъ родители, които поискали сега да я „исправятъ“ чрезъ училищната дресировка.

Въ Копривщица първоначално сжществуваша така нареченитъ частни училища (XVIII в.) и въ тѣхъ учителствуваха обикновено попове или калугери, знанията на които се ограничаваха въ повечето случай съ Библията и съ анекдотитъ предавани въ дамаскинитъ. Едва презъ есента на 1820 г. въ Копривщица се отваря едно „общо или взаимно училище“, подържано отъ общината, и посещавано отъ децата безплатно.* Въ това „общо или взаимно училище“ следва и Л. Каравеловъ и го свърши съ похвала. Разбира се, науката,

* Нѣкои съвременници даватъ повече подробности за състоянието на училищата и учебното дѣло въ Копривщица. За първи основатели на училище тукъ може да се смятатъ Семка х. Велевъ, Хаджи Геро Мушекъ и др., които сж отваряли училища въ кръчми, бояджийници и др. На по-здрави основи учебното дѣло въ Копривщица бѣ поставено въ 30-тѣ години на XIX в. отъ Неофита Бозвели, посетилъ отъ Н. Герова и др. (ср. Иоакимъ Груевъ „Моитъ спомени“, Год. Панчевъ „Найденъ Геровъ“ и др.), — обаче на съ тѣзи подробности тукъ не интересува.

която Любенъ Каравеловъ изнесе изъ взаимното училище, бѣ твърде скромна. Той започна, както всички деца, и съгласно „методата“ въ тия училища — съсъ сричане на букви, слокове, думи, и най-после стигна до „Отче нашъ“, „Богородице Дево“, „достойно естъ“, „Царю небесни“, „Верую“ и т. н., мина презъ „наустницата“, стария и новия заветъ, и най-сетне четиритѣ аритметически действия. Когато младиятъ Любенъ издържалъ изпитъ по „псалтикията“ и започналъ да смѣта до хилядо, до десеть хиляди, неговиятъ баща билъ въ възторгъ: самъ отчасти грамотенъ, бащата смѣтна, че неговия синъ не само ще може да му „води смѣткитѣ“, но още, че и самъ той — синътъ — ще стане „добъръ туджаринъ“...

Обаче, доколко нашиятъ човѣкъ е извлѣклъ полза отъ тая „взаимно-училищна“ наука, въ която господствуваше духа на „светчето“ и „наустницата“, ще ни каже самиятъ той. „Когато ми чукна на вратата седмата коледа, — пише Л. Каравеловъ —, то майка ми ме заведе у попа, така въ онова време се наричаше учителътъ, който ми втлеperi на ржцетѣ една доста тежка панахида и съветваше ме да бжда прилеженъ и да не ставамъ приятель на тоягата. Цѣли седемъ години азъ бѣхъ длѣженъ да сричамъ малко и велико повечерие, давидовитѣ псалми... и множество молитви и тропари... Това първо, — седемъ години бѣха изгубени съвсемъ напразно“.

Но ако младиятъ Любенъ не извлече отъ взаимното училище „ползата“, за която неговата детска любознателностъ жадуваше, той, както казахме, все пакъ се запозна съ механизма на 4-тѣ аритметически действия, а този успѣхъ особено радваше бащата.

Ето защо, съ напускане на взаимното училище, бащата взе своя синъ съ себе си, за да го посвети, първо, на своя занаятъ „джелепство“, и второ — да го изпита, като за каква „про-

фесия“, въ края на крайщата, трѣбва да бжде приготвена неговата първа рожба.

Стойчо Каравела, както се наричаше бащата на бждащия революционеръ*, се занимаваше съ прекупуване на едъръ и дребенъ добитѣкъ, главно на овни за смѣтка на мѣстнитѣ чорбаджий и ги продавалъ въ Одринъ и др. по време на „курбанъ байрама“. За тая целъ бай Стойчо, който за своето време бѣ „окомушъ“ човѣкъ**, е пжтувалъ изъ България — разбира се — съ позволенieto на властѣта, минавалъ е често пжти отъ дветѣ страни на Балкана, стигалъ е понѣкога на западъ до Сърбия, а на изтокъ неговиятъ кракъ не веднажъ и дважъ е стжпалъ въ първата османска столица.

Въ тия пжтишества сега взема участие и младиятъ капацитетъ по четиритѣ аритметически действия отъ взаимното училище. Тия пжтешества дадоха възможность на Л. Каравелова да развие всичката си наблюдателность, — тѣ изиграха и решителната роля, за да се опредѣли той въ едно по-близко време къмъ сферата на общественния животъ...

Очевидно, освенъ дребнитѣ или по-едри смѣтки, които Любенъ водеше на бай Стойча, той, младиятъ „туджаринъ“, не прояви никакъвъ по-специаленъ интересъ къмъ „занаята“ на своя баща: ако самото пжтуване правѣше удоволствие на впечатлителния Любенъ и прибавяше къмъ недовѣстатъчнитѣ му знания, изнесени изъ взаимното училище — редъ впечатления едно отъ друго по-

* Окончанието „овъ“ той прибави къмъ името си малко по-късно, подъ руско влияние.

** По разказитѣ на дѣдо Панчо Радомировъ, бащата на Л. Каравелова — Стойчо Каравеловъ е пазилъ ржкописна книга съ животописа на Момчилъ воевода, която била хубава за четене — „да плачешъ, когато я слушашъ“. Тоя Момчилъ воевода е сжщиятъ, който въ 1345 г. загина въ бой срѣшу царя Ивана Кантакузена при крепостта Перитеорионъ въ западна Тракия (ср. К. Иречекъ loc. cit. стр. 304—305).

разнообразни, то той съвсемъ не прояви любовъ нито къмъ едрия, нито къмъ дребния добитъкъ, нито къмъ „устатата търговия“ на своя баща. Бае Стойчо едва не се отчая отъ сина си: той решилъ да го направи абаджия, не защото открилъ у своя синъ талантъ къмъ иглата и ендезето, а просто, защото следъ джелепството той предпочиталъ абаджийството. Преди да му втъкне, обаче, иглата и напръстека въ ржка, Стойчо Каравела изпратилъ своя синъ на учение въ Пловдивъ.

Въ Пловдивъ господствуваше по това време византийската цивилизация и самиятъ градъ имаше космополитически характеръ. Покрай иностраннитъ училища, тукъ имаше и добре уредено българско училище, съ учителъ Найдень Геровъ, а по-късно и Иоакимъ Груевъ, което при неравни условия се състезаваше съ гръцкото училище. Но въ Пловдивъ повече се говореше гръцки, отколкото турски или български езици. Отъ самосебе се разбира, че и нравитъ, особено тия въ семействата, носеха повечето колоритъ старо-византийски, ако не новогръцки.

Младиятъ Любенъ, синъ на срѣдна ржка „туджаринъ“, решили да изпратятъ въ гръцкия „гимнасионъ“ въ Пловдивъ и да предадатъ на грижитъ на киръ Янко Ушаклията и на неговата благонравна кокона.

Както пжтуването на Л. Каравелова отъ Копривщица до Пловдивъ, така и неговото престояване тукъ въ продължение на пълни две години, опредѣли всецѣло пжтя на бждащия литераторъ и политикъ.

Това свое пжтуване Каравеловъ предава въ произведението си Записки за България и българитъ, което се появи въ подлисникъ на в. в. „Независимостъ“ и „Знаме“ отъ 1874 г. Освенъ лекиятъ хуморъ, който пропълзва като червена нишка отъ първия до последния редъ на това произведение, въ него за сега насъ ни интересуватъ нѣкои данни, които рисуватъ, както настроението

на тѣхния авторъ, така и състоянието на тогавашното общество.

Пращайки своя синъ въ голѣмъ градъ „на учение“, Стойчо Каравела и буля Неделя взели всички мѣрки да представятъ сина си предъ киръ Янка, както подобава: „На Каршиака-махала въ Пловдивъ, северно отъ р. Марица — разказва самъ Каравеловъ, азъ трѣбваше да си хвърля копривщенскитъ потури и контохчето, които замѣниха съ гръцки каравани, съ сини чорапи и моравъ фесъ“.

Въ Пловдивъ Каравеловъ трѣбваше да посещава гръцкото училище, но, като предаденъ въ ржцетъ на киръ Янко Ушаклията — мѣстенъ чорбаджия и коравъ консерваторъ —, Л. Каравеловъ бѣ принуденъ, по силата на обстоятелствата, повече да слугува въ кжщата на киръ Янка и на неговата кокона, отколкото да посещава училището, „Ти си длъженъ да слушашъ коконата, да не отвръщашъ никому и да си отваряшъ очитъ, ако искашъ да станешъ човѣкъ“ — била първата „нотация“, която киръ Янко намерилъ за нужно да прочете на своя неочакванъ аргатинъ! Не ще и дума, нашиятъ човѣкъ поклонилъ се унизително на своя бждащъ възпитателъ, но е изпълнявалъ всички тия „длъжности“ по своему, наблюдавалъ е всичко, каквото ставало въ семейството на киръ Янка, въ бачковския манастиръ, който копривщенскитъ ученикъ посещавалъ заедно съ семейството на киръ Янка, за да предаде отсетне тия свои впечатления въ повести, като Сирото семейство, Бошко и др. п.

IV.

Въ Пловдивъ Каравеловъ престоя само две години. Но той не пропусна нито една минута отъ това драгоценно време, за да се „налапа“ съ всичкитъ „мждрости“, които можеше да му даде пловдивското класно училище и неговата богата библиотека.

„Въ онова време — пише самъ Каравеловъ — въ Пловдивъ сжществуваха четири български, три гръцки и едно женско (гръцко) училище. Едно отъ гръцкитъ училища, което носеше гръмогласно и славно име елински гимнасионъ, се посещаваше отъ децата на Пловдивската аристокрация и ползуваше се съ голѣма слава“.

Л. Каравеловъ постъпи въ тоя „гимнасионъ“.

Но, още съ пристъпването прага на това училище, той разбра, че науката, която ще изнесе отъ него, нѣма да го задоволи напълно. Гръцкитъ учители го приели високомѣрно, дали му название „вулгарики“, присмѣли се на полу-селскитъ мудреци, макаръ посмѣнени у киръ Янка, и му запретили да говори въ училището български. „Ако не послушашъ съветитъ ми и ако бждешъ твърдоглавъ, то азъ имамъ насечени върбови тояги“, казалъ му киръ Ксантосъ — главниятъ учителъ въ гръцкия „гимнасионъ“.

Това предупреждение съвсемъ не постигнало целта си и съ него учителското тѣло при „еленския гимнасионъ“ не могло да спечели сърцето на младия човѣкъ. Грубитъ обноски, безсистемното преподаване, въ което не се наблюдавало никаква „метода“, безжизненитъ схоластични лъже-истини, които Л. Каравеловъ намѣри въ гръцкия „гимнасионъ“, — всичко това му вдѣхна страшно отвръщение и къмъ училището, и къмъ неговитъ уредници, и къмъ жрецитъ на древнитъ премъдрости. „Отвърщението къмъ гръцкитъ училища, което азъ имахъ до това време само по предубеждение — продължава той въ своитъ „спомени“ — се преобрази за мене още отъ първитъ уроци въ положителна антипатия . . . Отъ самото начало азъ се заловихъ за гръцкитъ премъдрости съ особено усърдие, но твърде скоро бѣхъ принуденъ да се убедя, че е деветдесетъ и деветъ пѣти по-лесно и по-приятно да бжда биенъ, нежели да ровя мозъка си съ граматиката на киръ Вамва и съ догматиката

на преподаванитъ византийски отци. Тая наука ме накара да стана голямъ ленивецъ“ . . .

Но тъй като „леностъта е порокъ“, а всѣки порокъ изражда природнитъ дарби, Л. Каравеловъ реши въ края на втората година да напусне „елинския гимнасионъ“ и постъпи за кратко време въ българското класно училище.

Да стигне по-скоро до това фатално решение, на Каравелова спомогнаха още други две събития. Първото отъ тия две събития е следното и за него ни разказва самъ Каравеловъ въ своитъ „спомени“. Следъ буреносната 1848 г., нѣкои отъ „по-първитъ българе граждани“ явили въ тогавашния „български органъ“ „Цариградски Вестникъ“, че „и българския народъ има прошедше, че неговото бждаще е свѣтло и завидно и че всѣки е обязанъ да защитава своето народно право“.

Около тая „защита“ на „народното право“ въ Пловдивъ се образуваха две „партии“ — млада, на чело на която стоеше Н. Геровъ и стара, — къмъ една отъ които незабавно минава и Каравеловъ. „Азъ приехъ страната съ моитъ еднородци („младитъ“) и много пѣти дохождахъ дома си съ скжсани караване или съ краставица на челото“.

Второто събитие е грубото отношение на кокона Янковица и нейната 14-годишна дъщеря, къмъ Каравелова, която единъ день му каза: „мене ми е жално да те гледамъ! . . . Отъ всичко се види, че българитъ не сж способни за нищо“ —, оскърбление хвърлено въ лицето на Каравелова затова, защото той оставалъ глухъ къмъ съблазнитъ на тая мнителна Клеопатра и на нейната лустросана „цивилизация“. Но това жестоко оскърбление тъй силно засегнало нашия младежъ, щото той веднага решилъ да измѣни — и то на всѣка цена — образа на своя бждащъ животъ. Съ други думи — тия груби и заинтересовани оскърбления дадоха съвсемъ друго направление на неговото бждаще: — „Азъ се решихъ, казва Каравеловъ, да се уча, да стана ученъ човѣкъ и да

докажа на моитѣ приятели и неприатели, че и българинътъ е способенъ за нѣщо“.

Въ Пловдивъ Л. Каравеловъ продължи научитѣ си при известния български писателъ и филологъ Найдентъ Геровъ — авторъ на първия и единственъ досега речникъ на българския езикъ! Но тукъ любознателниятъ копривщенски ученикъ нескжса съвсемъ връзкитѣ и съ гръцкото училище по простата причина, че киръ Янко, който имаше — нека му се признае това достоинство —, всичкото желание да одяла копривщенския дебелакъ, интъкъ красиво и внушително момче, но безъ обноски, безъ „маниери“, да се изразимъ съ езика на днешнитѣ салони, съ други думи, киръ Янко, който искаше отъ дебелата кожа на Л. Каравелова да направи „ромейски сахтиянъ“, упорито настояваше на това . . .

Любентъ Каравеловъ, обаче, не се поддаде на това тънко влияние; презъ цѣлия си животъ той си остана такъвъ „дебелакъ“, какъвто го създаде Копривщица отъ срѣдата на XIX-то столѣтие, но затова пъкъ той напълно възприе друго едно влияние, — той понесе идейното влияние на онова общество отъ книги, които Каравеловъ намѣри въ Пловдивъ.

За развитието на даровита натура, какъвто бѣ Л. Каравеловъ, продължителността на времето не играе решителна роля: за Каравелова би стигали наблюденията му на всичко това, което ставаше около него въ срѣдата на пловдивската аристокрация, би било достатъчно да види контраститѣ въ различнитѣ социални положения и да се опознае съ бита на цѣлокупното общество въ най-разнообразнитѣ му рангове, за да стигне по-късно до художественото възсъздаване на своитѣ впечатления.

Но къмъ това, което му носѣше неговия самороденъ талантъ, Каравеловъ можѣ да прибави още идейното влияние на разнообразнитѣ автори, съ които той се запозна въ Пловдивъ.

Като професионаленъ литераторъ и лингвистъ, Геровъ отдаваше въ обучението по-голъма тежестъ на своята специалностъ. Тази тенденция въ обучението на Герова много спомогна да се развие у младия Каравеловъ интереса къмъ произведенията на народното творчество, интересъ, който Л. Каравеловъ проявяваше като дете, но сега и непосредствено следъ напускането на пловдивското училище, ще се прояви у него съ още по-голъма сила . . .

Освенъ това влияние Каравеловъ изпита върху себе си всичкото онова влияние отъ съвременната българска и руска литература, на което бѣ подложенъ и В. Левски — Дяконътъ, за да има нужда тукъ да повтаряме два пжти едни и сжщи факти. Но онѣва, на което трѣбва да се привлече вниманието на нашия читателъ, то е признанието на Каравелова, направено въ неговитѣ „спомени“, което иде да подкрепи нашитѣ съждения по тая въпросъ, изказани за литературното развитие и на Дякона.

Знанията, които Н. Геровъ и И. Груевъ предадоха на нашия герой, му отвориха дверитѣ на българския фолклоръ и желанието да стане „ученъ“, но тия знания далечъ не разкриха предъ Каравелова перспективитѣ на онова бждаще, къмъ което го влечеше неговата даровита натура. Това направи още въ Пловдивъ чуждата литература, тя тури началото на единъ процесъ въ умственото развитие на нашия герой, което ще се продължи въ Цариградъ, за да се завърши не следъ много време въ Москва. . .

Сега, бащата на неговъ единъ съученикъ отъ Пловдивското класно училище, който ходилъ въ Влашко, донесълъ нѣколко руски и сѣрбски книги, които нѣмало кой да чете, но върху които Л. Каравеловъ се нахвърлилъ съ младежки жаръ. Тия книги сж били, както самъ Каравеловъ предава, — „Рыцари Лебеда или дворъ Великаго Карла“, романъ отъ XVIII вѣкъ, „Жизнь Наполеона Бонапарта“,

„Превращенията“ („Метаморфозитѣ“) отъ Овидия и „Разговори руско-греческо-французки“, които били издадени въ Одеса. По тия книги Каравеловъ започна да изучава руски езикъ и ако следъ време въ Пловдивското българско училище и да се получава „Рускій Вестникъ“ и други нѣкои руски книги, но „Рыцари Лебеда“ „сѣ пакъ“ останаха неговитѣ първи „руски учители“ — казва той. „Други книги, които сж имали на мене твѣде голѣмо влияние, бѣха сѣрбскитѣ сборникъ „Невенъ-слоге“ и „Косовската“, т. е. оная безграмотна книжка, въ която се възпѣватъ сѣрбскитѣ херои отъ Косово поле . . . Тия две книжки и „Рыцари Лебеда“ Каравеловъ знаелъ „почти наустъ“, а отъ „Невенъ-слоге“ той се научилъ да уважава черногорцитѣ и да благоговее „предъ тѣхното юначество и свободенъ духъ“ . . .

V.

Въпреки „щасливото окончание“ на Пловдивското „школо“, обаче, бай Стойчо не се решаваше да предназначи сина си за нѣкоя по-висока кариера: неговото собствено материално състояние пакъ му казваше часъ по-скоро синътъ му да се залови на занаятъ, за да си „изкарва самъ хлѣба“, отколкото да го отдалечи за втори пѣтъ отъ себе си „по чужди капии“.

Движимъ отъ тия съображения, той го взе съ себе си повторно по обиколка изъ България, Македония и другаде, изгубва съвършенно безплодно за неговото развитие нѣколко години следъ свършването на Пловдивското училище, и на 16 годишна възраст, Стойчо Каравела принуждава своя синъ Любена да седи по турски, за да учи абаджийството въ Одринъ. . .

„Азъ зная, че учението е добро нѣщо — казалъ единъ день бащата на сина, — но то нѣма да ни нахрани. Азъ трѣбва да те дамъ на майсторъ да шиешъ“.

Младиятъ Каравеловъ навежда глава предъ „логиката“ за „прехраната“ и се подчинява на волята на своя баща. Учението, безпорно, е добро нѣщо, но кога то ще се помири у насъ съ действителния животъ? И Л. Каравеловъ намира, че „мнението“ на бащата е „сѣвсемъ право“: — въ сѣвременна България учението неможе да нахрани едно семейство, което се бори съ живота и е на прага на разорението. . . „Следъ три недели азъ се намерихъ вече въ Едирне — разказва Каравеловъ, — седѣхъ съ напрѣстекътъ и съ вждицата подъ колѣно въ единъ отъ абаджийскитѣ дюкяни и шиехъ“. . . Въ продължение на шесть месеца синътъ на бай Стойча „испекалъ занаята“ до такава степенъ, што майсторътъ пожалилъ хлѣба и показалъ вратата на тоя своенравенъ чиракъ . . .

Бащата отново се загрижилъ за „хлѣба“, сир. за бждащето на своя синъ. На 30 мартъ 1852 г., възкаченъ на слабъ и „кривокракъ конь“, синътъ обикаля сѣвмѣстно съ баща си софийскитѣ, пиротскитѣ и берковскитѣ села, посетили „южнитѣ крайове на Сѣрбия“, за да търсятъ „по-добра и поевтина стока“, и не много следъ завръщането му отъ тая обиколка, ние го виждаме нѣщо като счетоводителъ въ една цариградска търговска кантора. Дали отиването на Л. Каравелова за Цариградъ е било една маневра отъ негова страна, за да се отдалечи единъ пѣтъ за винаги отъ семейната среда, или е станало по настояването на неговия баща — всичко това е единъ въпросъ, който е покритъ въ мракъ. Ние имаме основание да допускатъ, че въ тая епоха отъ живота на нашия герой, горѣла е една скрита борба между баща и синъ, който не е искалъ да измѣни на своето призвание, който е сѣзиралъ въ себе си заложби и дарования, когато бащата е искалъ — безъ да съзнава това да го затвори въ строго опредѣлени рамки и да го задържи за стария животъ.

Въ Пловдивъ Л. Каравеловъ позна, че, освенъ „наустницата“ и 4-тѣ аритметически действия, има и

други науки, има знания, които разкриват механизма на живота, таинствата на битието; въ Пловдивъ, Одринъ и Цариградъ, Каравеловъ разбра, че „не само съ единъ хлѣбъ може да се живѣе,“ че предъ него се разкриватъ области за действие, въ които неговата натура ще се прояви съ всичкото си богатство и разнообразие. Подчинената роля, която той играеше у киръ Янка и въ Одринъ — роля на слуга и чиракъ, по-сетне — ролята на смѣтководецъ въ търговската кантора, доразкри предъ него ония социални противоречия, на които и Копривщица отъ XIX. в. бѣ свидетелъ и които Каравеловъ наблюдаваше отъ ранни години. Тукъ, въ Цариградъ, Каравеловъ реши и то самостоятелно, слушайки гласа на своята собствена съвестъ, че, за да бжде „полезенъ“ на угнетенитѣ, той трѣбва да имъ посвѣти своя талантъ, а, за да направи това, той трѣбва да придобие още знания: той зарѣза и „абаджилъка“ и реши да замине за Русия — обетованата земя за българската младежъ отъ срѣдата на миналия вѣкъ; Каравеловъ взе своето решение въ края на 1857 г. и незабави да го съобщи на своя баща, който въ първо време бѣ изненаданъ и се съпротиви.

Кое принуди 20-годишния Каравеловъ да стигне до това решение, отъ което той не отстъпи предъ твърдата съпротива на своя баща?

Каравеловъ отиде въ Цариградъ въ едно време, когато цѣлиятъ свѣтъ и отдѣлнитѣ личности бѣха раздрусани отъ последицитѣ на Кримската война. Подъ влиянието на тая война, въ Русия се заговори, както за полския въпросъ, така и за освобождението на селянитѣ отъ крепостничеството, а литературата, която открито защитаваше правата на селянитѣ, проникваше и въ столицата на Отоманската империя — Цариградъ. Нашиятъ герой се предаде всецѣло на изучаването на тая литература, попадна още отъ Пловдивъ и въ „града на кучетата“ подъ нейното влияние, и предъ него се разкри цѣлъ свѣтъ отъ идеи, тѣсно

свързани съ тежкото положение, въ което бѣше изпадналъ и българскиятъ народъ. У Каравелова силно заговори гласътъ на неизпълненъ дългъ отъ единъ човѣкъ, достигналъ до юношеската възраст, но още неподготвенъ достатъчно за ролята, къмъ която го зовѣше единъ вътрешенъ гласъ. По-късно, когато Л. Каравеловъ ще влѣзе въ обетованата земя на московскитѣ сатрапи, той ще си обясни нагледно положението на руския мужикъ, но сега, при четенето на рускитѣ вестници и списания, които срѣщаше въ Цариградъ, и въ които се отразяваше това положение, Каравеловъ разбра, че и българскиятъ селянинъ и занаятчия не се намира въ по-благоприятно положение отъ това на руския мужикъ и че, ако за освобождението на едина е нужна борба и проповѣдь съ перо и слово, същото е нужно и за освобождението на другия. Съ една проникателностъ, свойствена на всѣка даровита натура, Каравеловъ разбра, какво време настѣпя въ свѣта и частно за неговия народъ, и си запомни до последнитѣ дни на своя страдалчески животъ думитѣ на Н. А. Некрасова, въ литературната школа на когото той се възпита: —

„Въ комъ чувство долга не остыло,
Кто сердцемъ неподкупно прямъ —
Въ комъ дарованъ, сила, мѣткость,
Тому теперь не должно спать . . .“

VI.

Стойчо Каравела посрѣщна съ горчива изненада съобщението на своя синъ: той не можеше да си обясни, какъ синъ му напуска занаятъ следъ занаятъ, за да прояви решителна наклонностъ къмъ науката и, главно — какъ може да се изпълни подобно решение, за което се искатъ средства, съ каквито бащата не разполагаше. Но, при моралното съдействие на майката, синътъ победи. Макаръ здържанъ, мълчаливъ и „скромненъ“, младиятъ Каравеловъ стоѣше твърдо на решенията си, до които

той стигаше бавно, но сигурно.* Още когато прекарваше свободното си време по пловдивските тепета и гълташе праха от книгите на пловдивското класно училище, у Каравелова зазря мисълта да получи по-голям наука. Тръбваше да попадне въ такъв международен център, като Цариградъ, въ който се кръстосваха всевъзможни цивилизации, езици и раси, въ който всъка националност бѣ представена и съ своята култура, кждето освенъ това, бѣ представена и българската журналистика, за да дозрѣе окончателно мисълта у Л. Каравелова, че време е да измѣни характера на своите занятия.

Нѣкои искатъ да кажатъ, че билъ образуванъ нѣщо като родниски съветъ, който, следъ като отбележилъ безпорнитъ дарби на Любена, решилъ „да се прати на учение“ въ Русия, ако се осигури материалната подкрепа отъ една или отъ друга страна.

Когато на Л. Каравелова съобщили решението на тоя „съветъ“ и неочакваното съгласие на бащата „да си продаде и калпака отъ главата“, но сина си да изучи, тоя подскачалъ отъ радостъ и не можалъ да си намѣри мѣстото . . .

Така или инѣче, около срѣдата на м. юний 1857 год. Л. Каравеловъ замина за Русия и чрезъ

* По свидетелството на нѣкои съвременници, между които г-жа Гана Хаджи Лукова и Хаджи Лука, както и по твърдението на г-жа Мария Танчева, сестриница на Л. Каравелова, нашиятъ герой е наследилъ всичките тѣзи качества отъ своята майка. — Майката на Л. Каравеловъ произхожда отъ рода Доганци, била е стройна, тънка и висока, решителна и предприемчива жена, и, макаръ нейната дума да се е слушала въ къщи, тя никога не е говорила приказки напраздно. Напротивъ, бащата, синъ на известния дедо Либена, съ когото ще се срещнемъ по-нататъкъ, произхожда отъ рода Каравела; Стойчо Каравела — бащата на Л. Каравеловъ, е приличалъ на своята майка — баба Любеница, — която била низка, дебела бѣбрива жена, тромава и, въ отлика отъ своя мъжъ — дедо Либенъ —, неграмотна. — Произхождението на прѣкора „Каравела“ е тъмно. Тая дума вѣроятно произхожда отъ турската Кара + Вела (= Черна Вела) или отъ гръцкото Кала + Вела. (Хубава Вела) . .

Одеса влѣзе въ столицата на московскитъ царе. Но още съ заминаването му за Москва,* започнаха паричнитъ затруднения за „бегликчията“ бае Стойчо Каравела.

Погрѣшно е твърдението на З. Стоянова, че родителитъ на Л. Каравелова били „първи бегликий и чорбаджии“ (ср. Чѣрти отъ живота и писателската деятелност на Л. С. Каравеловъ Пловдивъ 1885 г.). Въ погрѣшността на това твърдение ние ще се убедимъ още въ следнитъ редове.**

Въ тоя случай важно е да се отбележи, че паричнитъ затруднения, за които споменахме, сж настѣпили за бащата още първитъ месеци. Съ каква сума е заминалъ Каравеловъ за Москва, не се знае; знае се това, че, не много следъ заминаването му, хората започнали вече да критикуватъ и да го осждаватъ, че много харчилъ. Въ едно писмо отъ 16 юли 1857 г., бащата Стойчо Каравела пише на своя синъ въ Москва: „Не зная какъ харчишъ паритъ, хората викатъ много си харчилъ.“ Бащата не пропуска случая да смѣря въ една твърде вежлива форма сина си „да се събере като хората“, „какту ти казвашъ — продължава той, а не какту пишешъ че тие паритъ са плащатъ ако си живъ.“ Сжщо така характерно се явява признанието на бащата въ това писмо, че първата полица за „33 полове“ (турски лири) е изплатена, но че той, синътъ, трѣбва да знае „че нѣма оня чорбаджилъкъ“, което значи, че вече по това време (1857 год.) бащата е билъ материално зле. . .

* Предварителното решение е гласѣло Л. Каравеловъ да заине на учение въ Петербургъ (днесъ Ленинградъ). За това ние се досѣдаме отъ едно негово писмо до Найдень Герова, писано изъ Одеса, кждето Каравеловъ е слѣзълъ птувайки отъ Цариградъ и кждето той очаква отъ Н. Герова „1—2 писма“, за да го „опознаятъ въ Петербургъ“. Писмото носи дата 10 юлий 1857 година и е единъ отъ най-раннитъ документи, познати отъ Л. Каравелова (вж. Изъ Архивата на Найдень Геровъ т. I. стр. 738).

** Сжщо така погрѣшно е и това твърдение на З. Стоянова, че Каравеловъ заминалъ въ Русия (Москва) презъ м. августъ 1858 г. (loc. cit. стр. 12).

ГЛАВА ВТОРА

ЖИВОТЪТ НА Л. КАРАВЕЛОВА ВЪ МОСКВА
И НАЧАЛО НА НЕГОВАТА ЛИТЕРА-
ТУРНА ДЕЯТЕЛНОСТЪ.

I.

Тия материални затруднения, както за бащата, така и за сина, не спрѣха, въпреки всичкитѣ усилия, правени отъ дветѣ страни.

Каравеловъ пристигна въ Москва съ „нѣколко жълтички“, които той взе съ себе си, изпратени му въ Цариградъ отъ кжщи; скоро той получилъ „още нѣколко“, но и тѣ били недостатъчни да посрещнатъ неговитѣ нужди. Тѣзи „жълтички“ ставатъ „недостатъчни“ не само затова, защото той не се е „събиралъ“ „като хората“, а затова, защото малко време следъ пристигането на Л. Каравелова въ Москва, пристигналъ тамъ и братъ му Петко (Каравеловъ), съ когото сега трѣбвало да дѣли „и копейкитѣ, и бумажкитѣ“ ...

За Л. Каравелова настѣпя една епоха на мизерия, изъ която бащата се мжчи да извади сина си, разбира се, безнадежно. Това проличава изъ едно второ писмо отъ 1857 год., безъ месецъ и дата, но, вѣроятно, отъ м. юли, защото върху сжщото писмо, Л. Каравеловъ е отнесълъ датата на своя отговоръ — 8 юли 1857 г. — Следъ като отново чете на своя синъ „конско евангелие“, бащата обещава да му изпрати „100 рубли колкото за кирията“, и завършва: „а за повече животъ Богъ да ти дава добъръ разумъ и здраве“, като не безъ особено основание, разбира се, Стойчо Каравела се оплаква отъ сина си, че тая година той „струпалъ“ всичко на неговата глава и щѣлъ да умори и майки си отъ „бели“ ...

Какви сж тия „бели“?

Наистина, малка една небрежностъ е проявявалъ Л. Каравеловъ къмъ своитѣ родители, причинитѣ на което ние ще си обяснимъ по-нататкъ, но въ тоя моментъ бащата не е могълъ да знае нищо, нито е билъ длъженъ да търси тия причини. А небрежността се е проявявала въ това, че Л. Каравеловъ не е съобщавалъ на баща си, какво прави въ Москва, когато него всѣки день, всички чорбаджии, въ това число и Чорбаджи Салчо — сжщиятъ предъ когото Стойчо Каравела е билъ задлъжнелъ до гуша, го питалъ, а той, бащата „мълчи като волъ“, както той пише въ едно писмо отъ 14 септемврий 1860 г.

Тази небрежностъ отъ страна на Л. Каравелова къмъ своитѣ родители много по-болезнено е преживѣвала неговата майка, която никога не се удостои съ писмо отъ сина си! Ние считаме, че ще удовлетворимъ любопитството на читателитѣ, ако имъ съобщимъ единъ документъ отъ майката на Л. Каравелова, който, освенъ това не е безъ значение за биографията на нашия човѣкъ. Неграмотна стара българка, каквато бѣ баба Неделя, — майката на Л. Каравелова, тя продиктувала на копривщенския учителъ Х. П. Марковъ едно писмо отъ 1860 г., безъ месецъ и дата, адресирано „Господину Либену С. Каравелову. Волнослушателю въ Московскій университетъ. Въ Москва“, съ следното съдържание:

„Любезний ми сине!

Вашата любезна майка, която била така урисана отъ Естеството всегда да поглежда и да желае всѣкой день... почти да получи писма отъ любезнитѣ си синове, което самото ще ѝ остане като еднж утехъ на сърцето при всичко това, тя остая забравена, тя нѣма вече да чува гласа не само на единъ; нѣ стана и на двама, които отлетехъ отъ при майка си и нѣма вече да смислятъ. Ахъ горко! Горко!... защото Естествений законъ е и за човѣка то

различно става. Ми вси домашни на мисълъ сме и най-много майка Ви, която се надееше въ Ваше време да се порадва, а Ви отдалечихте ся от мене и нема вече лицезрение. Ахъ какъ не бихж морята и местата така леснопроходими да дойда да ся видимъ, и пакъ да си дойдж. Това всичкото отъ съкрушено сърце говоря ако отъ еднж свободнж воля; зашто времето и обстоятелствата занасъ мжчни затигнжжж; но пакъ надежда на Провидението, което Самото то може да олеghi нашето мжчно състояние. Безъ друго още да не продължаваме щж Ви моля, ако съмъ съ тая участъ да получите писмото, щете да бръзате по-скоро да мя утешите съ Ваше писмо, което ще го имаме за безценно нечто.

Ваша прелюбезна
майка“.

Въ това писмо привлича вниманието не само скръбъта на майката, за гдето нейниятъ синъ мълчи и не я утешава, но признанието, което стига до наивностъ, че „обстоятелствата мжчно се затегнали“, че семейството на бае Стойчо Каравела се намира въ „мъчно състояние“, т. е. че самъ той — Стойчо Каравела — е въ безизходно материално затруднение... А, неще питане, това затруднение фатално ще се отрази и върху живота на неговия синъ — московския студентъ.

II.

Каравеловъ пристигна въ Москва съ предварителното решение да постъпи въ военната академия. Какви особени идеи вълнуваха младия Каравеловъ, за да вземе това решение — ние не знаемъ. Знаемъ само това, че, съ пристигането си въ Москва, той измени своя първоначаленъ планъ и постъпи като „волнослушатель“ въ историко-филологическия факултетъ. Именно това последно негово решение се нуждае отъ пояснение. А то е много просто.

Още въ Пловдивъ, както знаемъ, Каравеловъ се обогати съ впечатления, допълнени отсетне съ тия отъ неговитъ многократни пътувания изъ България, Сърбия и Македония, които той искаше да използва за „събуждането“ на българския народъ. Каравеловъ разбра много рано, че тоя народъ тъне въ робство, че той трѣбва да се освободи, но че военнитъ знания не сж и немогатъ да послужатъ като единствено средство за това, което той може да предпочете сега. „Мундиръ всѣки и всѣкога може да се надене — говорилъ той предъ свои познати. Но науката не всѣкога може да се придобие“.

Отъ тукъ става очевидно, че научниятъ интересъ или любовта къмъ науката отклони Каравелова отъ „военната кариера“ и го прикова временно къмъ руската литература и езикъ.

Ние изпускаме подготовителния периодъ, който Каравеловъ прекара въ Москва, за да постъпи въ университета. Въ 50-тѣ и 60-тѣ на XIX-то столѣтие никой българинъ не можеше да постъпи въ руско учебно заведение, преди да издържи „предварителенъ изпитъ“. Отъ това „менгеме“ не можѣ да избѣгне и бждащиятъ български публицистъ. Той, обаче, мина презъ него много по-лесно, отколкото всѣки неговъ съвременникъ. Това значи ето що: — Въ Копривщица младиятъ „туджаринъ“ бѣ изучилъ до най-голѣми подробности мѣстното общество — неговитъ нрави и обичаи; въ Пловдивъ, освенъ тия наблюдения, които той правеше надъ „краставата аристокрация“, Каравеловъ усилено (— и старателно —) изучаваше френски и руски езикъ, които му разкриха богатствата на чуждитъ литератури; въ Цариградъ нашиятъ човѣкъ се доближи до ония житейски мѣдрости, които му позволяваха да мине лесно и безпрепятствено преградитъ, които руската учебна система отъ 60-тѣ гѣдини искаше да постави между него и университета. Рѣдко българинъ ученикъ се е представявалъ предъ „провѣрочна комисия“ тѣй подготвенъ, както е билъ подготвенъ

Каравеловъ. Но то не бѣ за дълго време: — Каравеловъ скоро се разочарова и отъ професори, и отъ режима, който господствуваше въ московския университетъ.

Това е лесно обяснимо. Но преди да говоримъ върху тоя предметъ, който заема една отъ най-важнитѣ страници въ биографията на нашия герой, ние трѣбва да ликвидираме съ другъ единъ въпросъ.

Ние вече знаемъ, че бащата на Каравеловъ прекарваше голѣми парични затруднения, които той неможѣ да избѣгне до края на живота си. За тия парични затруднения той говори на всѣка стѣпка и почти въ всѣко едно писмо, въ постоянното дирене на изходъ отъ тия затруднения е съсрѣдоточенъ неговиятъ умъ, обстоятелство, което се вижда и отъ писмото на Стойчо Каравела до Найдень Герова отъ 15 февруари 1858 година. Въ това писмо бащата гадка нѣщо за „личовата полица“ и за нѣкаква неприятна „работа“ „съ моятъ чорбаџия“, сир. Стойчо Каравела се оплаква отъ трудноститѣ, които е срѣщналъ по посрѣщането на „личовата полица“ ...*

Както читателтъ може и самъ да си обясни нѣщата, тия парични затруднения се отразиха и върху образа на Каравеловия животъ въ Москва.

Въ 80-тѣ години, подиръ освобождението, около личността на нашия човѣкъ се завързва една полемика, като отгласъ отъ старитѣ предсвободителни борби, съ която бѣ свързано името и на неговия братъ П. Каравеловъ. Полемиката бѣ насочена срещу П. Каравелова, но нейната прека целъ бѣ да се унищожи нравствено Л. Каравеловъ. Плодъ на тая нелоялна борба бѣ анонимната брошура Изъ Московския животъ на П. Каравеловъ, публикувана въ 1881 година, въ която между другото, четемъ (стр. 5): „Любень Каравеловъ, човѣкъ предприемчивъ, находчивъ, безъ ни-

* Ср. „Изъ архивата на Найдень Геровъ“, т. I, стр. 739.

какво възпитание и разумно наставление, бѣ човѣкъ съ съвсемъ слаба нравствена подкладка, човѣкъ, който не се ползуваше съ никакво доверие между своитѣ московски съотечественици“.

На какво се дължи липсата на „доверие“ между неговитѣ „московски съотечественици“ — ако тая „констатация“ е вѣрна?

Още когато превеждахме части изъ писмата на неговитѣ родители, ние казахме, че Л. Каравеловъ живѣеше въ Москва оскъдно и че той прекарваше частъ отъ Московския си животъ въ мизерия. Тая мизерия е именно источникътъ на споменатото „недовѣрие“.

Въ едно писмо, което случайно е запазено въ архивата на нашия герой, неизвестенъ авторъ отъ правя Каравелову такива филистерски обвинения, отъ които всѣки въ наше време би се погнушилъ, а още повече Каравеловъ, ако тия обвинения съдържаха нѣщо вѣрно въ основата си. Писмото е съ дата 7 августъ 1858 г., — близо година откакъ Каравеловъ живѣеше въ Москва, изнемогва подъ ударитѣ на безпаричието и си бие денонощно главата, какъ и отъ где да свърже двата края на едно, но то е единъ документъ който не доказва слабото „недовѣрие“ на „московскитѣ съотечественици“, колкото неспособността на тия „съотечественици“ да отупатъ еснафския прахъ отъ своитѣ обуца, когато се явяватъ като сѣдии на Каравелова и на други подобни нему даровити хора. . .

Като захваща съ „протестъ“ за това, че Каравеловъ взелъ на заемъ едно палто отъ автора на писмото, но „излѣгалъ“, че го купилъ отъ него: че взелъ отъ „сапожника“ чизми за 12 рубли безъ да му ги заплати, а се „хвали“, че получава „по 100 р. въ месеца“, — анонимниятъ авторъ продължава: „Кѣде ходишъ и что правишъ та не се явишъ на хазяина. Знаешъ ли, че утре щатъ те подиратъ отъ полицията и тогава не може да те опере ни една вода. Не срамувашъ ли се отъ боя си? . . . Кой ходи по трактиритѣ, като тебе? Кой

ходи по циганки и кой ги знае по име като тебе? Къде ходишъ почти всекоя нощъ докога изгрѣ слънцето? Защо си дошелъ тука? Что мислишъ? . . . Къде давашъ толкова пари? . . . Събири си ума та иди заранъ и си оправи работата, ако искашъ да не те потеглятъ заранъ въ магарешкия рай и тогава тежко ти! . . .“

Ние нарочно предаваме горното писмо въ най-сжщественитѣ му и важни обвинения срещу Каравелова, за да се види, какъ съвременницитѣ се отнасятъ къмъ способнитѣ и талантливи хора и какъ тѣ си обясняватъ тѣхнитѣ „слабости“. „За какво си дошелъ тука?“ — пита анонимниятъ авторъ и тоя апокалипсически въпросъ е отправенъ не къмъ другъ, а къмъ оня, който въ близко време съ деятелността си ще създаде епоха въ българската литература и наука и който съ своитѣ дѣла ще направи безпредметенъ не само тоя, но и много други въпроси, подигнати срещу него отъ стара еснафска България.

III.

Вече съ пристигането си въ Москва, Каравеловъ се предаде на усиленни научни занятия. Тукъ той намери една литература, която напълно задоволяваше неговата амбиция, и която упражни решително влияние върху умственото му развитие. Той се отдаде на нейното систематично изучаване. Каравеловъ се увлече въ Белински, той следѣше съчиненията на Херцена, Чернишевски и Добролюбова, който току-що бѣ се явилъ въ литературата, но изединъ пжтъ завладя умоветѣ. Както се изразява единъ съвременникъ, Каравеловъ живя въ Русия „въ най-стремителната, най-богатата отъ възродителни събития епоха“ (С. С. Бобчевъ — Л. Каравеловъ. Неговий животъ и книжовна дейность въ сп. Наука г. I кн. I стр. 24, отъ 1881 година), за да остане неговата чутка натура глуха къмъ такава една епоха . . .

Той се увлече въ епохата и нейнитѣ дейци; Каравеловъ, както нѣкои искатъ да кажатъ, се добралъ до особеннитѣ научни и философски кржжози, които бѣха на мода въ Русия и въ които обикновенно се решаваха всички въпроси на науката и политиката, преди да бждатъ подхвърлени на публично разискване въ печатнитѣ органи — вестници или списания. Тукъ, въ тия кржжози, за работи Каравелова и въ тѣхъ той намѣри много повече животъ, много по-голямъ интересъ, отколкото въ тжпата срѣда на своитѣ „московски съотечественици“, които за едно изгнило палто искаха да го изпратятъ въ „магарешкия рай“ . . .

Гонѣше ли Каравеловъ „циганкитѣ“, които той знаелъ по име? — Да, ще отговоримъ ние, за да дадемъ удовлетворение на филистеритѣ и отъ оная епоха, и отъ една по-съвременна намъ епоха, въ която старитѣ предразсждъци противъ Каравелова намѣриха случай да се проявятъ; да, Каравеловъ „гонеше циганкитѣ“, но не движимъ отъ плътска похоть — слабостъ, на която той бѣ чуждъ всѣкога, — а движимъ отъ интереситѣ на дѣлото на науката, на която той посвѣти цѣлия си животъ! . . . Безъ тия „похождения“ българската литература нѣмаше да се краси днесъ съ едни отъ най-сжжпитѣ свои писменни паметници . . .

Но въ Москва нашиятъ човѣкъ вършеше много повече отъ това, което непосредственото наблюдение на нѣкои заинтересувани срѣди можеше да открие.

Каравеловъ постжпи въ университета съ пълно съзнание, че въ него той ще намѣри онова, което търси, че професорската наука ще го обогати съ знания и ще даде дисциплина на неговия умъ. Въ това, той остана излъганъ! Каравеловъ не можеше да знае предварително, освенъ следъ като изпита вкуса на тая професорска наука, че официалната катедра въ много рѣдки случаи е служила за двигателъ на човѣчеството, а когато тая катедра се намира подъ сѣнката на монархическата реак-

ция, тя е нежизнеспособна, мъртва, и вмѣсто бод-
ростъ, внася апатия и задуха въ умоветѣ на слу-
шателитѣ. Московската официална наука отекчи
нашия човѣкъ много повече, отколкото „грама-
тиката на Вамха“. Той бърже преживя своитѣ
илюзии, които още отъ Пловдивъ и Цариградъ си
бѣ създалъ за рускитѣ университети, и скоро откри,
че лъжата и корупцията се култивиратъ и на про-
фесорската катедра. Доказателство за това ни
служи едно негово стихотворение, посвѣтено „брату
Я. К. . . .“, което напълно отразява разочарова-
нието на Каравелова отъ московския университетъ
и неговитѣ отношения къмъ професорската наука.
Тѣй като това стихотворение има голѣмъ биогра-
фиченъ интересъ, ние считаме за неизлишно
да запознаемъ читателитѣ си съ него:

. . . Ти се пусна да печелишъ
Въ търговския Содомъ;
А пъкъ азе? Охъ, не питай!
Отидохъ въ Росия
Да потърся между ржжѣта
Чиста загария . . .
Не намѣрихъ. И тамо те
Професорътъ лъже . . .
За него сж Титъ и Августъ
Добри славни мжже;
А Брутъ, Катонъ и Касия
Сж гнусна помя,
Защото сж заколиле
Римската бекрия!

Но това стихотворение изразява не само разо-
чарованието на Л. Каравелова отъ официалната
наука и отъ „професорскитѣ лъжи“; то показва
пжтя, по който е тръгнало развитието на на-
шия човѣкъ. А това въ нашия случай е много
важно. Титъ и Августъ персонифициратъ въ съзна-
нието на Каравелова всичко реакционно, рутинно,
мракобѣсно, назадничаво, когато Брутъ, Катонъ и
Касия въплотяватъ въ себе си прогреса, борбата,
щастieto на човѣчеството, и могатъ да се взе-
матъ за знаме въ борбитѣ на всѣки угнетенъ на-
родъ, какъвто бѣ и българскитѣ.

IV.

Тази решителна присжда надъ московския уни-
верситетъ сама по себе отклони Каравелова въ
друга посока, той се затвори въ себе си и предаде
се на една положителна научна работа. За да из-
бѣгне тревогитѣ, които му създаваха неговитѣ не-
търпеливи „кредитори“, той се скри отъ тѣхъ, а
на баща си обещавахе, че дълговетѣ, които прави
за неговото образование, ще заплати „ако е живъ“,
т. е. следъ възкресението на мъртвитѣ . . .

Трѣбва човѣкъ да има ясно съзнание за своитѣ
собствени сили и дарования; трѣбва чо-
вѣкъ да има ясно представление за ролята, която
му предстои да играе въ живота, за да се отнесе
къмъ своитѣ „семеини“ и „граждански“ обязанности
съ хладнокрѣвието на Каравелова . . .

Хладнокрѣвието, голѣмото търпение и постоян-
ство, позволиха на Каравелова да използва коло-
салната енергия, съ която разполагаше той, за да
си издигне нержкотворенъ паметникъ въ българ-
ската история. Въ едно десетилѣтие само Караве-
ловъ създаде за българската литература онова,
което други на негово мѣсто и въ неговото поло-
жение не биха могли да създадатъ въ десетъ . . .

Но тукъ, въ Москва, изучването на руската ли-
тература, както и общението на Каравелова съ
нѣкои руски учени, като разкри предъ него нови
хоризонти на мисълта, сжщевременно начерта
предъ него една програма, състояща отъ нѣ-
колко глави, първата отъ които нашиятъ човѣкъ
можѣ да изпълни още на студентската скамейка.

Въ 1829—38 г. г. и по-сетне, Юрий Ив. Вене-
линъ бѣ издалъ своитѣ съчинения по българската
история, съ които Каравеловъ се запозна по-осно-
вателно въ Москва. Той бѣ слушалъ за тѣхъ и въ
България; но тукъ той нѣмѣ възможность да ги
изучи и използва всестранно. Това той направи
въ Русия. Както ще видимъ по-нататъкъ, Венелинъ

упражни известно влияние и върху Каравелова,* но за сега той, заедно съ други нѣкои „слависти“, които се занимаваха съ изучаване бита на славянскитѣ народи, го поучиха да използва за науката и културата на българския народъ, както своитѣ лични наблюдения надъ неговия битъ, така и фолклорнитѣ материали, които Каравеловъ събиралаше още като дете . . .

Въ Русия (Москва) въ тая епоха имаше и други българистуденти, които се бѣха проявили въ науката и литературата. Единъ отъ тѣхъ бѣ Р. Женифовъ, който, освенъ съ своитѣ статии по българския фолклоръ, бѣ станалъ известенъ и съ своитѣ талантливо написани стихотворения, както и В. Поповичъ. Двамата още въ 1860 г. предприеха редактирането на списание Братски трудъ, което излизаше съ оскъднитѣ средства на българскитѣ студенти въ Москва. Въ това списание, още въ 1-тѣ му книжки, Каравеловъ помѣсти първитѣ си „литературни опити“, като статиитѣ „Нѣколко думи за българската литература“, „Славянитѣ въ Австрия“, нѣколко стихотворения, и отъ тогава насамъ неговиятъ талантъ все повече закрепваше.

Но успѣха на тѣзи „първи опити“ нито помрачи съзнанието на Каравелова, нито го отклони отъ неговото призвание: — напротивъ, той веднага пристъпи да аргументира една отъ политическитѣ точки въ програмата на Венелина, именно тая, че прошедшето на единъ народъ може да се използва до толкова, до колкото то може да послужи за изходно начало на едно по-свѣтло бъдаще. Затова Каравеловъ реши да редактира и самъ да издаде единъ сборникъ отъ фолклоренъ материалъ, което и направи. Въ 1861 г. той публикува на руски книгата Паметници на народния битъ на българитѣ, която, въ отличие отъ всички дотогавашни фолклорни сборници, не носи никакъвъ панславит-

* За влиянието на Венелина въ България ср. М. Арнаудовъ — „Г. С. Раковски“ София 1922 год. стр. 190 и др.

ски характеръ, както искаха да го използватъ нѣкои стари славянофилски кръгове. Това даже проличава и отъ единъ споръ между Каравелова и Аксакова, по който ние може да говоримъ, защото за щастие, слѣпиятъ случай е запазиль въ архивата на Каравелова частъ отъ документитѣ, свързани съ тоя споръ.

Отъ едно „Обяснение“, писано на руски езикъ отъ Л. Каравелова, се разбира, че печатътъ на първата книга на Паметниците е струвалъ всичко 475 рубли, отъ които Каравеловъ заелъ отъ И. С. Аксакова всичко на всичко 170 рубли за доизплащане разносикитѣ по печата и то взаимнообразно. Но кой знае защо и по какви съображения, Аксаковъ писалъ и говорилъ — а това мнение и днесъ се поддържа отъ известни български литературни срѣди* —, че „Паметниците“ сж издадени съ средства на Аксакова и такива отъ славянофилското общество въ Москва. Това твърдение, което не отговаряло на истината, но въ което Каравеловъ съзрялъ намѣрението на славянофилитѣ да поставятъ неговото дѣло подъ своята „духовна опека“, възмути нашия човѣкъ и той реши да влѣзе въ първия откритъ споръ съ Аксаковъ, а то ще каже — съ московскитѣ славянофили,

* Вж. цитираната статия на г. С. С. Бобчевъ, който поддържа легендата, за която става дума въ текста (сп. Наука г. I, стр. 25). По-късно и г. Д. Т. Страшимировъ, съ единъ чудетъ авторитегъ, поддържа сжщата легенда. Той пише, че славянофилскитѣ комитетѣ помагалъ Каравелову да издаде нѣкои отъ своитѣ съчинения* (ср. „История на апр. възстание“ т. I, стр. 71), което, както се вижда отъ възраженията на Л. Каравелова, съвсемъ не е вѣрно. Впрочемъ, г. Д. Т. С. и на други мѣста въ своята „история“ изказва неприемливи мнения за нашия писателъ. Въ т. II на цитираната „история“ (стр. 21) безъ стеснение, г. С. пише, че Л. К. е раздухвалъ враждата между черковници и революционери, и е дигалъ „аларма“ противъ „книжницитѣ и фарисеитѣ“. Тази своеобразна „метода“, която г. Д. Т. С. прилага къмъ живота и дейността на Л. Каравелова, прави толкова по-жалко впечатление, че той минава за единъ отъ по-свѣстнитѣ български казионни историци . . .

и още въ 1861 г. да отрече правото имъ да се мѣсатъ въ работитѣ на „южнитѣ славяни“.

Много рано за възрастта и развитието си Л. Каравеловъ долови правия пѣтъ за освобождението на българския народъ — самостоятелното политическо и революционно действие при сътрудничеството на югославянскитѣ племена.

Тази основна мисль въ мировъзрението на Каравелова не го напусна презъ всичкитѣ превратности на неговия страдалчески животъ, — сжщата тая мисль прозира сега, въ 1861 г. въ възраженията, които той прави на славянофилитѣ въ лицето на Аксакова. Разбира се, да вземе тая рѣзка позиция, нему помогнаха и рускитѣ писатели отъ 60-тѣ години, които на програмата на славянофилитѣ, противопоставиха тая за пълната свобода и независимостъ на всѣки единъ народъ по отдѣлно ...

„Като вземаме пари отъ И. С. Аксакова, казва Каравеловъ въ това „Обяснение“, ний не влизаме въ никакви връзки съ славянското дружество, книгата не е дадена подъ неговия контролъ, която е издадена, както знаете, съ наши средства“.

По-надоле, като взема поводъ отъ двусмисленото твърдение на Аксакова, отъ което се разбира, че „Паметницитѣ“ сж собствено издание на Славянското дружество, Каравеловъ пита: „Молимъ г-нъ Аксаковъ да ни обясни, какво му е дало право да включва изданието на нашата книга въ числото на заслугитѣ на Славянското дружество“. ... „Добра или лоша е нашата книга, нека това отсждатъ хора, запознати съ славянската древностъ и съ българския езикъ, който Аксаковъ непознава“, въ „Паметницитѣ“ нѣма „никакви мистически учения“ и което е по-лошо, въ тѣхъ нѣма църковно-славянски шрифтъ, толкова любимъ на славянофилитѣ и необходимъ, споредъ тѣхъ, за българския езикъ“.

Въ този прѣвъ споръ между Каравелова и единъ отъ корифеитѣ на славянофилството има не само здравъ политически смисль, но и едно гордо чувство на зрялъ талантъ . . . Все това

чувство и здравъ политически смисль каратъ Каравелова, като взема поводъ отъ попѣлзновенията на Аксакова да асимилира въ славянофилския търбухъ „Паметницитѣ“, да припомни, че той, Каравеловъ, е „протестираля“ — пише той дословно — „по поводъ славянския отдѣлъ на в. День противъ учението на московскитѣ славянофили имеющи много малко общо съ южното славянство“. — „Повтарямъ, издавайки нашата книга, ние никога не сме разчитали на одобрението на Славянското дружество, освенъ това при нашиятъ начинъ на мислене би било смѣшно да очакваме това одобрение. Напротивъ, ние очакваме, щото на нея да обѣрнатъ внимание хората на науката и знанието, и само тѣхниятъ сждъ може да реши, добра или лоша е нашата книга и полезно или не за науката ще бжде по-нататъшното издание Българскитѣ паметници въ тоя видъ“. „И така, завършва Каравеловъ своето „Обяснение“, още веднажъ молимъ г-нъ Аксаковъ да ни обясни, защо тази наша недостойна книга е попаднала въ числото на заслугитѣ на Славянското дружество за 170 рубли, които ние дължимъ само на г. Аксаковъ“.

V.

Въпреки тоя споръ, последицитѣ отъ който нѣма да закѣснеятъ да се яватъ; въпреки желанието на нѣкои срѣди да убиятъ у Каравелова решението да продължи своята научна работа въ тоя видъ, въ който я започна, нашиятъ младъ ученъ не се отчая. Едновременно съ „Паметницитѣ“ и съ сътрудничеството въ сп. Братски трудъ, Каравеловъ събиралъ материали и пише макаръ покъсно Южнославянска библиография (1867—68 г.), разглежда Сръбския Омладински Календаръ за 1868 г., издаденъ въ 1867 г., и още въ 1861 г. започва да събира и систематизира Материали для словаря, които той неможа да завърши, защото политическитѣ събития му попречиха.

Но сътрудничеството на Каравелова не се изчерпа само съ горнитѣ дѣла.

Въ 1861 г. той публикува своята втора статия върху българската литература („Прегледъ на българската книжнина“ въ Библиографически Записки № 9) и редовно започна да сътрудничи въ „Руски Вестникъ“ и „С.-Петербургскитѣ Ведомости“ (1862—1867 г. г.), въ които се появиха неговитѣ повести и разкази, по-сетне превеждани отъ него и публикувани на български въ вестницитѣ Свобода и Независимостъ.

Ние сме длъжни да забележимъ вече отъ тая страница, че развитието на Каравелова взе свършено самостоятелна посока още въ началния периодъ на неговата публична дейностъ и този фактъ читателитѣ ще трѣбва да си запомнятъ. Въ зависимостъ отъ това, той съ нищо не промѣни своето политическо гледище, що се отнася до южното славянство и рускитѣ славянофили. Това се наблюдава, като речи, и въ пристрастието на Каравелова къмъ дейцитѣ на сръбското възраждане. Както споменахме по-горе, въ 1868 г. той даде своя отзывъ за „Омладинския“ календаръ, като не пропусти случая да възвеличи идеитѣ, за които се бори тая „Омладина“, въ противовесъ на славянофилитѣ и панславиститѣ, които искаха всички славянски племена да събератъ подъ единъ скиптръ. „Цельта на сръбската Омладина, пише Каравеловъ, се заключава въ разпространението на знание и образование между народа; да печати такива книги, които би предпазили сърбитѣ отъ маджарско и немско влияние и отъ всѣкакво вътрешно и външно влияние; съ една дума, да защитатъ своята народностъ вездѣ и всегда“. . . Сжщитѣ мисли Каравеловъ прокарва и въ своята статия за Вукъ Караджича, публикувана въ Филологическитѣ записки, кн. 1 за 1867 г., както и въ статията си „За южнославянската литература“, помѣстена въ Журналъ на Министерството на Народното Просвещение, кн. 6 за 1868 година.

Тукъ му е мѣстото да се каже, че Каравеловъ публикува всичкитѣ тия статии изъ историята на южнославянскитѣ народи не само затова, защото той добре познаваше предмета, но още — ако не главно и затова, защото на всѣка цена трѣбваше да се отблъснатъ попѣлзновенията на панславиститѣ отъ Москва да се бъркатъ въ балканскитѣ работи. Вилазкитѣ на Каравелова бѣха една неочаквана реакция противъ тия попѣлзновения.

Но тукъ сжщо така ние сме длъжни да направимъ още една бележка отъ биографиченъ характеръ.

Както духовниятъ интересъ, така и гладътъ, на който Каравеловъ бѣ подхвърленъ въ Москва, станаха причина часъ по-скоро той да излѣзе на литературното поле.

Още съ своитѣ статии въ Братски трудъ върху Каравелова се устремиха погледитѣ на онѣзи, които бѣха способни да оценятъ младия талантъ. Но когато неговитѣ статии проникнаха и въ сериознитѣ руски журналы, той изединъ пжтъ израстна въ осанката на професионаленъ писателъ, съ свой складъ отъ мисли и съ свой стилъ. И нѣщо забележително — за това читателтъ може да сжди макаръ само отъ гореприведеното писмо на българския филистеръ, който оплакваше сждбата на своето злополучно палто! — повтаряме, нѣщо забележително е това, че руситѣ по-скоро оцениха Каравелова, като писателъ и човѣкъ, отколкото неговитѣ „московски сънародници“. — Единъ день Каравеловъ получилъ известие отъ редакцията на Петербургскитѣ Ведомости да се яви въ контората на вестника, за да си получи хонорара за една публикувана негова статия. Това било първото възнаграждение на Каравелова за неговъ литературенъ трудъ, разбира се, малко очакванъ отъ него, както отсетне самъ той разправялъ на свои познати и приятели. Каравеловъ се явилъ предъ редакцията, но, за нещастие на „москов-

ския сънардоникъ“ на българския писател, тоя билъ съвсемъ окжсани ботуши и изтърганъ отъ времето сюртукъ.* Въ неговото рошаво лице, „гардиянинътъ“ съзрялъ по-скоро единъ герой изъ „Клетниците“, отколкото единъ умственъ работникъ... Следъ като преминалъ неприятноститъ на изненадата, Каравеловъ билъ посрѣщнатъ любезно отъ титулярния редакторъ на „П.-В.“, който му връчилъ първия хонораръ отъ 3—400 рубли за неговото сътрудничество въ казания журналъ. Тоя часъ нашиятъ човѣкъ не билъ нито на небето, нито на земята. Поласканъ твърде чувствително за неговитъ безспорни писателски дарби отъ единъ чуждъ нему интелектуаленъ работникъ, Каравеловъ въ сжщото време, видѣлъ се спасенъ и отъ остритъ ногте на мизерията, която до тоя часъ шибала здраво по неговия копривщенски кожухъ...

VI.

Каравеловъ престоя въ Русия отъ 1857 до 1867 г. когато той бѣ принуденъ (да не кажемъ — заставенъ!) да напусне руската земя и да замине за Сърбия. Освенъ въ Москва, Л. Каравеловъ проживя известно време и въ Петербургъ и това му позволи да разшири кръга на своитъ познати, следователно — да разшири сферата на своитъ собствени знания.

Съ какви идеи излѣзе Каравеловъ изъ Русия? — Отговорътъ на тоя въпросъ е кратъкъ, но ясенъ: Каравеловъ изнесе изъ Русия идеитъ на 60-тѣ години. Да се обяснимъ.

Нѣкои отъ българскитъ писатели, които писаха за Каравелова, изразяватъ се, че въ края на своя

* Тая „болестъ“ — да ходи небръжно, несчесанъ и почти скромно облѣченъ, Каравеловъ я има по „наследство“ отъ своя баща: колкото вътрешно, душевно младиятъ Любенъ да приличалъ на майка си, толкова повече той „подражавалъ“ на баща си по небръжността на своята външност и облѣкло...

московски животъ Каравеловъ просто решилъ да се премѣсти въ Сърбия, за да работи отъ тамъ по-добре за своя народъ. Желанието на Л. Каравелова да работи за освобождението на българския народъ може да е една отъ причинитъ да напусне Москва, но тя не е единствената. Главната причина бѣ тая, че Каравеловъ стана невъзможенъ въ Русия, поради своитъ възгледи и връзки съ нѣкои прогресивни срѣди, и той трѣбваше да бѣга оттамъ, за да не осъмне единъ день въ „матарешкия рай“.

Г-нъ С. Бобчевъ, който пръвъ писа за Л. Каравелова следъ неговата смъртъ и пръвъ изказа нѣкои вѣрни мисли за българския писател, бележи (loc. cit. стр. 24), че „Каравеловъ е живѣлъ въ Русия въ най-стремителната, най-богатата отъ възродителни събития епоха“. По-надолу, сжщиятъ авторъ говори, че „талантливитъ критици Добролюбовъ и Писаревъ, белетристическитъ трудове на Чернишевски, Тургеневъ и Писемски и пр.“ се появили „тамамъ въ това време, когато Каравеловъ гълталъ съдържанието на журналитъ“ (ibid. стр. 25). Но нито г. Бобчевъ, нито нѣкой другъ, който е писалъ за Л. Каравелова, не е казалъ, въ какво се е изчерпало „съдържанието“ и на „възродителната епоха“ въ Русия и на идеитъ, които Каравеловъ намѣри въ съчиненията на рускитъ писатели.

Най-напредъ Каравеловъ се увлече отъ Бѣлински, па после, или едновременно и отъ Чернишевски. Преди да излѣзе съ своитъ статии въ рускитъ журнали и въ „Братски трудъ“, той изучи съчиненията на Ю. Венелина и В. Априлова, които стоеха най-близо до неговото развитие въ 1850—55 г. г. Каравеловъ, обаче, скоро забележи, че възгледитъ на тѣзи писатели сж едностранчиви, непълни и той се залови за онѣзи писатели, които изразяваха най-прогресивното течение въ руската обществена мисълъ, каквито въ това време бѣха Бѣлински, Чернишевски и др.

За Л. Каравелова бѣ крайно необходимо не само да се „налапа“ съ знания, колкото да си изработи единъ мирогледъ и да се приготви за „обществото“. Когато той замина за Русия, Чернишевски нѣколко години подредъ бѣ писалъ и неговото влияние върху умоветъ на учащата се младежъ, бѣ неотразимо. Между другото, знаменитиятъ критикъ водѣше отчаяна борба противъ обскурантизма и противъ всички умствени мекотели, които нѣматъ други заслуги, освенъ да пречатъ на развитието. „Най-жалко нѣщо — писа Чернишевски — представляватъ не тѣзи хора, които иматъ погрешни мисли, но тѣзи, които нѣматъ никакъвъ опредѣленъ, последователенъ начинъ на мислене, на които мненията сж една каша отъ натрупани нѣща“.

Тѣзи сжждения Чернишевски бѣ изказалъ още въ 1855 г. въ своитѣ Очерки по Гоголевския периодъ въ Руската литература, и за тѣхъ сега се залови младиятъ Каравеловъ препрочитайки старитѣ книжки на „Съвременикъ“, кждето бѣха за пръвъ пѣтъ публикувани. У него се яви голѣмото желание да оформи мислитѣ си, особено по политическитѣ въпроси, и трѣбва да се каже — подъ влиянието на рускитѣ писатели и „кружоци“, въ които навлѣзе и той, Каравеловъ донейде успѣ.*

Най-напредъ за Каравелова бѣ нужно да си обясни процеса на историческото развитие. По този въпросъ той стигна до убеждението, прокарвано отъ рускитѣ критици въ тѣхнитѣ произведения, че този процесъ не върви всѣкога гладко, както учатъ отъ професорскитѣ катедри, а започва или свършва понѣкога съ катастрофи.

Но, освенъ нѣкои възгледи върху естетиката, литературната критика и др., усвоени въ тая епоха отъ руската литература, и за които ще го-

* Целта на тия кръжоци, въ които се възпитаха и Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ, бѣше много ясна: — чрезъ едно сериозно четене и изучаване на общественитѣ науки, тѣхнитѣ членове да станатъ полезни за народа и обществото (П. Лавровъ, Народники пропагандисти, стр. 44).

воримъ по-доле, Каравеловъ обърна особено сериозно внимание на своето политическо образование. И въ това отношение на помощъ му дойде Чернишевски.

Н. Г. Чернишевски бѣ напусналъ стариятъ възгледъ — да разглежда историческитѣ явления абстрактно, и всѣкога ги поставяше въ плоскостта на конкретната действителностъ. Така гледаше той на политиката, така гледаше и на разрешението на отдѣлнитѣ политически конфликти. Не желанията и надеждитѣ опредѣлятъ характера на събитията, а жестоката борба за надмощие на една партия надъ друга. По силата на това схващане, споредъ Чернишевски, на свѣта може да стане всичко: по нѣкога може да побѣдатъ онѣзи, които иматъ право, а понѣкога може да стане тъкмо противното. Т. е. развитието не се движи всѣкога по една права линия, за да може човѣкъ да предскаже съ аритметическа точностъ, че на такъвъ и такъвъ день еднѣя си година ще произлезе такова и такова събитие. Както пишеше за него Г. В. Плехановъ*, Чернишевски прилагаше къмъ историята думитѣ на Шиллера „Въ тържеството на победителитѣ“:

Сколькихъ добрыхъ жизнь поблекла!
Сколькихъ низкихъ рокъ щадить!
Нѣтъ великаго Патрокла,
Живъ презрительный Терситъ!

По-нататкъ, развивайки своитѣ възгледи по националнитѣ въпроси, Н. Г. Чернишевски стигна до пълно отрицание възгледитѣ на славянофилитѣ, съ които той влезе въ борба. Чернишевски отричаше на Русия правото да се мѣси въ работитѣ на съседнитѣ или други нѣкои държави, преди да е уредила своитѣ собствени, домашни работи. Той се обяви решително за освобождението на селянитѣ отъ крепосничество и за радикални преобразования въ вътрешния животъ на Руската Империя. „Никой нѣма право да господствува надъ

* Н. Г. Чернышевскій СПб. 1910, стр. 172.

другого въпреки неговата воля“ — ето основната идея въ политическото мировъзрение на Чернишевски, усвоено и отъ Л. Каравелова.

Това гледище нашиятъ писателъ трѣбваше да приложи и къмъ единъ частенъ случай, какъвто бѣше бѣлгарския политически въпросъ, и, когато у него още се извършваше процесътъ за неговото усвояване, Л. Каравеловъ трѣбваше да влѣзе въ открита борба съ славянофилитѣ. Съ други думи, не безъ влиянието на Н. Г. Чернишевски, Каравеловъ се тури въ опозиция съ официалната политика на руското правителство, която то искаше да прокара на Балканитѣ чрезъ своитѣ органи, и затова той изпадна въ немилость предъ последнитѣ: — сега той трѣбваше да бѣга изъ Русия, предпочитайки Сърбия, която въ тази епоха бѣ дигнала знамето на югославянското братство въ противовесъ на панславизма...

ГЛАВА ТРЕТА

ЛЮБЕНЪ КАРАВЕЛОВЪ ВЪ БѢЛГРАДЪ.

I.

Въ Москва Л. Каравеловъ стана краенъ демократъ и републиканецъ. „Не даромъ, казва В. Водовозовъ, Каравеловъ живя въ Москва, четейки съчиненията на Бѣлински, Херценъ, Чернишевски и Добролюбовъ; тѣхнитѣ идеи макаръ и въ съвсемъ смътна и противоречива форма, сж проникнали въ много мѣста отъ съчиненията на Каравеловъ“.

Самъ Каравеловъ, както видѣхме по-горе, мразѣше отъ дълбочината на душата си мекотелитѣ и се стремѣше да се оформи преди всичко, като интелектъ. „Нѣма на свѣта нѣщо по-високо, казваше той, и по-благородно, отколкото да се бори човѣкъ за човѣшкото право, за свободата на личността и за щастието на своя ближень, безъ да търси за това награда“ (Съчинения, т. V, стр. 82, редакция на З. Стояновъ).

Но да се посвѣти на тая „служба“ може само тогава, когато човѣкъ се приготви за нея. По-рано, отколкото това можѣ да направи такъвъ крупенъ талантъ, като Раковски, Л. Каравеловъ разбра дълбоката мисль на В. Г. Бѣлински, която гласѣше, че вътрешниятъ процесъ на гражданското развитие на Русия ще започне въ този моментъ, въ който руското дворянство се превърне въ буржуазия (Сочинения, т. IV стр. 1394. Изд. Павленкова). Това значеше, че безъ развитието на една класа, която да изиграе своята историческа роля, а такава за дадената епоха можеше да бѣде само съвременната буржуазия, прогресътъ се спира, задържа и на негово мѣсто явява се регресътъ.

Пренесена на българска почва, тази мисъл имаше двойно значение: създаване на една революционна буржуазна класа, която да извоюва политическата свобода. Но тъй като монархическият принцип бѣ отживѣлъ вѣка си; тъй като той се явяваше вече въ срѣдата на миналия вѣкъ една сериозна спжнка за общественото и културно развитие на човѣчеството, т. е. за развитието на „гражданското общество“, Л. Каравеловъ го отрече и замѣни съ републиката.

Тукъ, на тая основа, Каравеловъ коренно се различаваше отъ всички български писатели — негови предшественици, на тая основа той можѣ да се разбере само съ омладинцитѣ и крайнитѣ радикали въ Бѣлградъ.

За пояснението на тая мисъл ние ще трѣбва да се върнемъ малко назадъ.

Покойниятъ К. Величковъ, който втори следъ С. С. Бобчева, писа за Л. Каравелова (вж. сп. Денница г. I, 1890 г.), откри у българския писател „нихилизъмъ“, „социализъмъ“, и др. т. Той пише: „Ако Любенъ Каравеловъ е упражнилъ какво-годе влияние, като привърженикъ на крайнитѣ идеи на социализма, то съмняваме се, че нѣкой ще може да докаже, че това влияние е било полезно“ (тамъ, страница 41).

Никой български читателъ досега не си е представявалъ, че Каравеловъ е билъ „привързанъ“ „на крайнитѣ идеи на социализма“. Но така или иначе, откритието на покойния Величковъ има голѣмо значение за насъ, съвременницитѣ, които искаме, между другитѣ заслуги на българския писателъ, да откриемъ и заслугитѣ му предъ... „крайнитѣ идеи“. За изненада на читателитѣ, самъ Величковъ, безъ да щѣ, посочва тия заслуги, които сж заслуги исторически, а не фиктивни, като се старае да даде пълната характеристика на българскитѣ революционери отъ 70-тѣ години на миналия вѣкъ: — „Тѣ не ограничаваха своитѣ стремления въ рамкитѣ на единъ политически превратъ. Идеа-

лътъ имъ бѣше да разрушатъ издѣно всичкитѣ учреждения политически, социални, религиозни и на тѣхнитѣ развалини да издигнатъ новото обществено здание, както го мечтаяха“ (тамъ, страница 39).

Тая характеристика на „крайнитѣ идеи“ ни интересува не за затова, че тя съставляваше основния камѣкъ въ устройството на българската революция до 1876 г., но тя е важна и за личността на Каравелова. И действително, като краенъ демократъ и републиканецъ отъ оная епоха, Л. Каравеловъ не можеше да не бжде заразенъ отчасти и съ „крайнитѣ идеи на социализма“, който не бѣше научния, а утопическия социализъмъ... А тѣзи „идеи“, като идеи на времето, бѣха не само нуждни, но въпреки всичко, тѣ указаха и съответното влияние върху организацията на българската революция, върху умственото развитие на нейнитѣ партизани, следователно — бѣха полезни. Нека си спомнимъ, какво говори за влиянието на подобни, ако не и на сжщитѣ тѣзи идеи, единъ консервативенъ писателъ, какъвто бѣше Тод. Икономовъ — съвременикъ на Каравелова: — „Моята прозаическа натура — казваше той — подпомогната отъ господствующитѣ тогава мнения, намираше академическото учение безцелно, особено за България, която имаше нужда не отъ преспиване, а отъ пробуждане къмъ жива и практическа деятельность“ (вж. Мемоаритѣ на Тодоръ Икономова въ сп. Искра, г. VI, т. I, страница 27, 1896 г.).

Тази „жива и практическа деятельность“ не бѣше никоя друга, освенъ непосредственото революционно действие за смѣкването на стария режимъ, който гнѣтѣше цѣлия животъ на страната.

II.

Когато пристигна въ Бѣлградъ, Л. Каравеловъ не бѣ чуждъ за сръбската интелигенция. Въ 1862 г. той бѣ посетилъ единъ пжтъ Сърбия,* освенъ това

* Този фактъ ни се съобщава подъ резерва.

съ трудовете си, посветени на сръбската книжнина и публикувани въ „Братски труд“ и руските журналы, той бѣ спечелилъ сърцата на омладинцитѣ, които, веднага съ пристигането му въ Бѣлградъ на 1867 год., приеха го като свой „братъ“ и започнаха да го наричатъ „братъ бугаринъ“, както се изразява Иоанъ Скерличъ.*

Кое караше нашия човѣкъ, следъ бѣгството изъ Москва, да предпочете Бѣлградъ? — Това бѣше общиятъ интересъ, който имаха двата народа — сръбски и български, въ борбата имъ за свобода и независимостъ.

Въ Пловдивъ и Цариградъ Каравеловъ бѣ просвѣтителъ и, както той самъ разправя въ своитѣ „спомени“, смѣташе, че просвѣщението ще играе една голѣма роля въ освободителнитѣ борби на българския народъ. Въ Москва, дѣ време, Каравеловъ остана пакъ на това становище. Но откакъ се запозна съ „крайнитѣ идеи“ — той стана просвѣтителъ-революционеръ, преследванъ въ Русия, — който можеше да постигне своята цель въ оная страна, която и по езикъ, и по историческа традиция, и по трагизма на своята съдба приближава се до България. Такава страна бѣ Сърбия.

Този двоенъ интересъ, — интересътъ на просвѣтителъ и на революционеръ, подбуди Каравелова да изучи основателно миналото и литературата на сръбския народъ, на който той посвети още въ младенческитѣ си години едни отъ най-вдъхновенитѣ страници на своитѣ произведения.

Ние се запознахме въ по-първитѣ редове съ целитѣ на сръбската „Омладина“. — За постигането на тия цели, тя бѣ предприела публикуването на списанието Млада Србадия — едно отъ най-популярнитѣ сръбски списания презъ 60-тѣ години. Каравеловъ стана неговъ постояненъ сътрудникъ. Надаренъ съ способността да изучава бърже чуж-

* „Омладина и ъена книжевност“, страница 120.

дитѣ езици, на Каравелова бѣ потребно година, най-много две да престои въ една национална сръда, за да усвои нейния езикъ, както нейнитѣ собствени уроженци. За изучаването на руския литературенъ езикъ той прибѣгна дори до „циганкитѣ“ и въ продължение на година-две Каравеловъ пишеше на него, като сжщински русинъ. Съвременитѣ руски критици не можеха да отличатъ, че трудовете на Каравелова сж писани отъ чужденецъ. Сжщиятъ успѣхъ Каравеловъ постигна и съ изучаването на сръбския езикъ: — въ една година той го овладѣ, безъ да говоримъ, че още съ пристигането си той публикува своитѣ статии въ сръбскитѣ списания и вестници.

Каравеловъ публикуваше въ сръбскитѣ периодически издания политически и литературни статии. Българскитѣ критици, когато хроникиратъ тоя периодъ изъ живота на Каравелова, казватъ, че той се е прочулъ въ сръбската книжнина съ повестта Е ли крива судьбина? Но това сжждение е едностранчиво!

Каравеловъ бѣ и остава единъ отъ най-разнообразнитѣ таланти въ нашата история, когото никой още у насъ не е могълъ да достигне. Съ какъвто успѣхъ работѣше той въ областта на журналистиката и публицистиката, съ сжщия успѣхъ той работѣше и въ областта на художествената литература. Е ли крива судьбина?*, преведена нѣколко години следъ смъртта на нейния авторъ на български, произведе силно впечатление въ сръбскитѣ литературни сръди; следъ нейното публикуване, Каравелова го „сочеха“ съ прѣстъ, но, като отбелезваме тоя фактъ, все трѣбва да се знае, че неговитѣ политически статии се ползуваха съ сжщото внимание и носѣха на автора имъ сжщитѣ „комплименти“. За илюстрация на тоя фактъ, нека посочимъ „повестта“ на Каравалова, озаглавена

* Печатана на сръбски въ „Матица“ за 1868 год. и „посвѣтена на бѣлградскитѣ другари“.

Из мртвог дома, въ която той, следъ като излага своитѣ страдания изъ маджарскитѣ затвори, подлага на разглеждане тъмничния въпросъ отъ историко-сравнително становище, — че въ нея се изказватъ мисли, които биха правили честъ и на нѣкой претенциозенъ капацитетъ по криминалогията отъ нашето време и че съ тая „повестъ“, написана въ духа на Н. Г. Чернишевский, Каравеловъ прокара най-хуманитарнитѣ идеи, за да се разбере значението на неговото слово, авторитетътъ на неговата дума, впечатлението, което произвеждаше неговата оригинална мисль . . .

III.

Но Каравеловъ не бѣ оставенъ да работи въ Бѣлградъ свободно за сърбската и българска книжнина, още по-малко за българската революция.

Борбитѣ между дветѣ сърбски династии бѣха се по това време изострили и предвещаваха близка буря надъ сърбската земя.

Въ това време, освенъ омладинцитѣ, съ които Каравеловъ влѣзе въ тѣсно сношение, той се намираше въ интимна връзка и съ противникитѣ на Михаила Обреновича, който тогава седѣше на сърбския престолъ.

Макаръ дветѣ сърбски династии да бѣха произлѣзли отъ „низинитѣ“, отъ „народа“, съ течение на времето тѣ бѣха се поставили надъ народа и си бѣха формирали по една банда, която оспорваше пляката на другата съ аргумента на подлостъта и куршума. Френскиятъ историкъ Рейнахъ пишеше още презъ 80-тѣ години на миналото столѣтие, че князь Кара-Георги билъ пиянецъ и отъ лудостъ си гризелъ ногтетѣ на ржцетѣ, когато неговиятъ противникъ Милошъ, който царуваше по-късно, или самъ се занимаваше съ търговия на свине, или фаворизираше търговцитѣ съ тая стока, за да дѣли съ тѣхъ задъ алкова на своя тронъ тлѣститѣ печалби.

Но тия „свинаре“ отъ началото и срѣдата на XIX вѣкъ, облечени въ царски одежди и до днесъ, както и въ времето на Л. Каравелова, държеха въ ржцетѣ си сждбинитѣ на сърбския народъ и го излагаха на сътресения, движими изключително отъ своитѣ котерийни и династически интереси.

Каравеловъ бѣ и противъ едната, и противъ другата династия. Въ политическитѣ му статии отъ това време човѣкъ не може да срещне нито единъ редъ, отъ който да поличава нѣкаква симпатия къмъ династията или къмъ монархическия институтъ: — въ това отношение той остана последователенъ на традициитѣ на френската републиканска школа, която той мина въ Москва . . .

Освенъ това тукъ той намери и първитѣ сърбски социалисти, сами излѣзли отъ руската школа, съ които Каравеловъ делѣше и радости и скърби. Сърбскитѣ радикали сжщо се приближаваха по методитѣ на своята политическа концепция до първитѣ сърбски социалисти, а като опозиция, тѣ се приближаваха едни до други и по непосредственитѣ задачи на своята борба. Да се изразимъ на съвременъ езикъ, цѣлата сърбска опозиция бѣ образувала единъ нагласенъ блокъ въ борбата си съ владеющата династия, която освенъ това започна да вижда въ лицето на Каравелова единъ „опасенъ чужденецъ“.

У Каравелова се зароди мисълъта за съюзъ между българския и сърбски народи въ лицето на тѣхнитѣ войводи, хжшове и интелигенция. „Югославянското братство“ трѣбваше отъ призракъ, отъ лирическа фраза, да се превърне въ фактъ, който да въодушевява народитѣ за борба. Но това единство, споредъ възренията на Каравелова, които донесе отъ Русия, трѣбваше да стане независимо отъ монарситѣ и въпреки тѣхъ.

Въ това време стана едно събитие, което тури възгледитѣ на Каравелова на изпитание, и измѣни хода на неговата деятелность.

Намирайки се въ Бѣлградъ, Л. Каравеловъ държеше живъ и непосредственъ контактъ съ българскитѣ революционни срѣди, каквито бѣха хжшоветѣ и тѣхнитѣ войводи. Каравеловъ не бѣше само писателъ, кабинетенъ ученъ, схоластикъ, както се мисли за него отъ обикновената българска публика: — Л. Каравеловъ бѣше по натура бунтовникъ, въ когото преобладаваше инстинкта на ученъ, и, въ това отношение, наравно съ Раковски, той прѣвъ въ българската история яви се живо въплотение на революционната борба, т. е. Л. Каравеловъ щастливо съчетаваше въ личността си учения съ бунтовника. Затова въ Бѣлградъ той не се ограничаваше само да пише; той организираше четитѣ и самъ поиска лично да дебютира въ Балкана съ оржие въ ръка. Той събра воеводитѣ П. Хитовъ, Илю, Дядо Цеко и др., на които държа (1868 г.) нужднитѣ наставления. Но, както внезапно изникналиятъ раздоръ между тѣхъ, така и други непредвидени събития попречиха Каравелову да удовлетвори една страсть на своята буйна натура. . . *

Презъ м. май 1868 год. бѣ убитъ до Бѣлградъ отъ неговитѣ противници князь Михаилъ Обреновичъ и това тури въ движение цѣлата реакция въ сѣрбската страна. Тя насочи своитѣ остри нокте и срещу Каравелова, който се видѣ принуденъ да побѣгне въ Австрия. Но, по искането на сѣрбската полиция, той бѣ хвърленъ въ „Пещенския

* Стариата поетъ П. Ивановъ ни разказва за една лична свада между Л. Каравелова и Дядо Цека, който винаги обичалъ да парадирва, окиченъ съ всевъзможни джангардаци (ордени) на гърдитѣ си; тая свада станала на празника св. Кирилъ и Методий въ Топчи-Дере, когато Каравеловъ заграбилъ отъ гърдитѣ на Дядо Цека всички ордени и ги запратилъ въ дракитѣ . . . А г-нъ Ат. Илиевъ предава пикантния анекдотъ, че авторътъ на „Българи отъ старо време“ обещавалъ на сжщия Дядо Цека да напише една комедия, съ главни действующи лица Дядо Цеко и баба Цековица, въ която „комедия“ щѣла да бѣде изобразена любовната среща между Баба Цековица и Дядо Цеко — двадесетъ години следъ първата имъ раздѣла. Но Л. Каравеловъ неустойлъ на думата си . . .

криминаленъ затворъ“ и оправданъ отъ военния сждъ, следъ като престоя тамъ близу седемъ месеца.

Обаче Каравеловъ остана Каравеловъ и въ тъмницата. Въ „Сѣрбския Омладински Календаръ за простата 1869 година“, печатанъ въ Нови Садъ, стр. 104—113, Л. Каравеловъ публикува разказа Сока (Приповетка новосадске пиљарице), писанъ въ сжщата тъмница на 3 октомврий 1868 год. и съмото отъ Тарасъ Шевченко, отъ когото Каравеловъ често се ползуваше за своитѣ литературни нужди:

„Катарина сѣрце мое!
Лышенко зъ тобою!
Де ты въ свити подинешся
Въ малымъ сыротого?“

Разказътъ се чете легко, но силно впечатление прави въ него проникновеното чувство на умраза противъ „маджаритѣ“, което тукъ стига дори до шовинизмъ! . . .

Освободенъ отъ Пещенския затворъ, въ началото на 1869 г.,* Каравеловъ се видя принуденъ да се

* Въ пещенската тъмница Каравеловъ не бѣше самъ. Тукъ бѣше хвърленъ и сѣрбския общественикъ В. Ивановичъ, сжщо обвиненъ въ заговоръ противъ сѣрбската династия, освободенъ едновременно съ Каравелова. Любопитно е да се знае, че освобождението на нашия човѣкъ отъ пещенската тъмница бѣ хроникано и се посрѣщна съ видимо облекчение отъ българската преса. Въ в. Народностъ срещахме едно съобщение подъ надсловъ „Младый Българинъ Любенъ Каравеловъ и другаря му Владимиръ Ивановичъ сѣрбскый литераторъ“, което гласи: „Съ радость известяваме какъо нашиятъ съотечественикъ г. Любенъ Каравеловъ ся освободилъ на 4. януари отъ пещенската тъмница, въ която лежа бѣдный 203 дене безъ да е кривъ и длъженъ нѣкому. Най-подлитѣ клѣветницы подказахъ Любенъ въ убийството на князь Михаила“. Но понеже „маджарскый сждъ“ не намѣрилъ основание за обвинение противъ Л. Каравеловъ и неговия другаръ, продължава автора на това съобщение, то „сжда изрече, че ся прикжсва сждбата“. „Това извѣства „уставный маджарскый сждъ“, отъ като мжчи пълни седемъ месеци двама невинни челоуѣка“. (в. Народностъ г. II, брой 11 отъ 2 февр. 1869 г.).

премъсти въ Нови Садъ, преследванъ непрестанно и отъ сърбскитѣ, и отъ турскитѣ власти. Отъ тукъ той продължаваше да сътрудничи въ сърбскитѣ периодически издания, вѣренъ на своята девиза — въпреки всѣка власть, да се подържатъ духовнитѣ връзки съ сърбския народъ и неговитѣ революционни представители...

IV.

Тази упоритостъ е характерна за нашия човекъ: — собствено, тя му запази онова почетно мѣсто, което и днесъ той заема въ сърбската литературна и политическа история.* Тя му заслужи и дълбокото уважение на сърбския ученъ свѣтъ, който затова въ 1872 год. го прогласи „дописенъ членъ“ на сърбската Академия на наукитѣ и за тая целъ вржи му се единъ специаленъ адресъ.

Но не бѣше само това, съ което Каравеловъ окръгляваше живота си въ Сърбия до неговото прогонване и отъ тая страна.

Съ дохождането си въ Бѣлградъ, Каравеловъ намѣри частъ отъ българската емиграция, групирана около личността на Г. С. Раковски. Тукъ бѣха четитѣ на П. Хитова и др. съ своитѣ войводи, тукъ бѣ пристигналъ и Василъ Левски — известенъ до тогава подъ името Василъ Ивановъ — Дяконътъ.

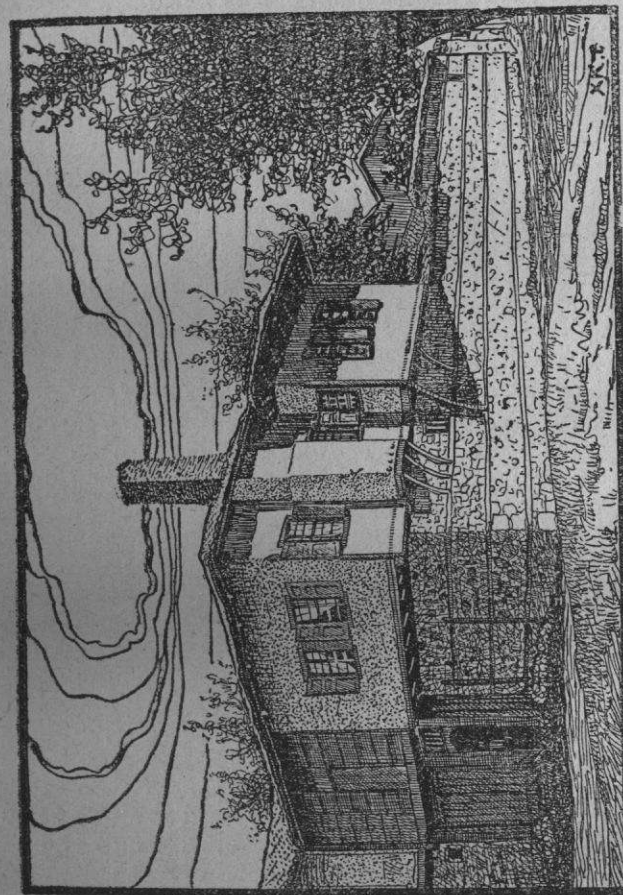
Тукъ, въ тази срѣда, откри се за Каравелова ново поле за работа и тукъ донейде той мина школата на практическата революция.

За да не повтаряме, обаче, това, което по сжщия поводъ казахме въ биографията на Василъ Левски — Дякона, ние ще се ограничимъ само съ нѣколко фактически бележки.

Преди да бжде извършенъ атентатътъ надъ Ми-

* Вж. за това статията „Любенъ Каравеловъ въ сърбската книжнина“ отъ Т. Марковича въ Српски Книжевни Гласник за 1910 г.

хаила Обреновича и въ времето на едни отъ най-лукавитѣ и вероломни сърбски държавници, каквито бѣха Христичъ и Блазнавацъ, устрои се

Къщата на Любенъ Каравеловъ въ Копривница

българския легионъ въ 1867 год., който имаше за задача да помогне на сърбитѣ въ борбата имъ за независимостъ, за да се стигне едновременно съ това и

до освобождението на България. Раковски, който се ентусиазираше отъ всѣко едно бунтовническо действие, и Каравеловъ, който считаше, че свободата на българския народъ е възможна само въ сѣюза съ сръбския народъ, приеа идеята за образуване на „легионъ“. Не ще и дума, че опитътъ на Раковски отъ 1862 год. бѣ научилъ българскитѣ революционери да бждатъ по-внимателни и по-взискателни къмъ своитѣ „сѣюзници“, затова тѣ и сега предявиха конкретни искания предъ бѣлградскитѣ „великаши“. Тия искания бѣха изработени отъ Раковски и Каравелова и гласѣха: българскитѣ чети ще бждатъ въоръжени отъ сръбското правителство; тѣ ще се намиратъ подъ командата на българскитѣ войводи и трето — обекта на тѣхната дейность ще бжде България.

Съ този обектъ Раковски и Каравеловъ пристъпиха къмъ организирането на „легиона“, на който Раковски бѣ „върховенъ“ началникъ, Каравеловъ неговъ „помощникъ“, а Левски вземаше положението на технически съветникъ, заедно съ други нѣколко лица — следвали военни науки.

Тукъ му е мѣстото да съобщимъ единъ епизодъ, който удовлетворява повече любопитството на читателя, отколкото неговия духовенъ интересъ.

Докато ставаше приготвлението на „легиона“, Каравеловъ и Раковски излизаха съ нѣкои отъ „легионеритѣ“, между които и Левски, на „прогулки“ произвеждаха игри, надскачания и т. н. Ние знаемъ отъ биографията на Левски, че като дете, той бѣ кръстенъ съ прякора „хвъркатото“ поради това, че когато е бѣгалъ, той е просто „хвърчелъ“ — толкова лекъ и подвиженъ е билъ синътъ на Гина Кара-Иванова. Тукъ, въ Бѣлградъ, той не среща свой конкурентъ въ надбѣгванията и скоковетѣ. Недавна още единъ старъ печатарски работникъ, работилъ въ печатницата на Люб. Каравелова (Букурещъ 1871—1872 год.) ни разправяше, че, когато Левски посещавалъ Каравелова въ Букурещъ, той не само въртѣлъ колелото на машината така, както

никой опитенъ работникъ неможалъ да направи това, но нареждалъ всички работници на „една ширинга“ и ги прескачалъ съ такава бързина, съ която удивлявалъ и мало и голѣмо...

На „военнитѣ упражнения“ въ Бѣлградъ Левски прояви сжщитѣ качества: той не само не среща въ надбѣгванията и въ надскачанията конкурентъ, но още повече очуди Каравелова и Раковски съ своя лѣвски скокъ. Това обстоятелство даде поводъ на Л. Каравелова да го нарече „Нубийски лѣвъ“, а по предложението на Раковски тукъ стана второто кръщение на Дякона, който отъ Василь Ивановъ — Дяконътъ стана на Василь Левский.

Прочее, Левски зае заедно съ „върховния началникъ“ и неговия „помощникъ“ едно почти равно мѣсто въ „легиона“.

За този „легионъ“, не безъ сътрудничеството на Каравелова, Левски и други, Раковски изработи привремененъ законъ за народнитѣ горски чети, въ който легнаха началата, за които говорихме малко по-горе*. Този „законъ“ се приписва на „Върховното народно началство“ и въ него характеренъ е следния пасажъ: „Върховното народно българско тайно гражданско началство, което се състои за тая година отъ 7 лица: отъ председателя, подпредседателя и отъ петъ върховни съветника“ заявява, че „всичкитѣ войводи сж длѣжни да следватъ настав-

* Нѣкои български историци недопускатъ, че Раковски е билъ организиралъ въпросния легионъ, както и факта, че Л. Каравеловъ е билъ „помощникъ“ на главния организаторъ! Проф. А. Тодоровъ — Баланъ писа още въ 1897 г. (Български Прегледъ — год. IV кн. 2 стр. 123), че отъ 1863 г. и до самата си смъртъ въ Букурещъ, презъ октомврий 1867 год. Раковски „не е работилъ нищо въ Бѣлградъ и съ Бѣлградъ“. А другъ авторъ твърди, че „есенята, когато вече Раковски издѣхваше (въ Букурещъ н. б.), четитѣ се прибираха въ Бѣлградъ, постъпиха въ „легията“ и т. н. — което значи, че Раковски, нито е организиралъ „легиона“, нито е билъ по това време въ Бѣлградъ (ср. Д. Т. Страшимировъ —

ленията и направленията на главния войвода, който е определен от народното върховно началство и комуто под управлението всички ще бждат“...

„Легионът“, обаче, както знаем, неможда постигне целите, които си бѣ поставилъ. Спорътъ, който ужъ трѣбваше да се разреши съ силата на оржието, уреди се полюбовно между дветѣ правителства — Бѣлградско и Цариградско, а българскиятъ „легионъ“, осжденъ на бездействие по силата на постигнатото отъ бѣлградскитѣ великаши и стамболскитѣ чалми споразумение, трѣбваше да се разтури. На 25 септемврий 1867 г. Раковски бѣ изгоненъ вънъ отъ Сърбия, а Каравеловъ — запренъ въ бѣлградския бастионъ за три месеца, за гдето оскърбилъ „величеството“ въ своя разказъ „Кривдина“... Отъ тоя день сѣрбската полиция бѣше постоянно въ диритѣ на българския писателъ, който не преставаше да бичува реакционната и пагубна политика на князъ Михаила за „югославянскитѣ“ и частно за българскитѣ интереси. Заподозренъ въ сношение съ противникитѣ на владеющата династия и то за това, защото партизанитѣ на Кара-Георги търсѣха неговото сътрудничество; заподозренъ, че има и тайни връзки съ останалата частъ на опозицията, която се представляваше отъ най-прогресивнитѣ членове на Сѣрбската Омладина, орждията на Блазнаваца, Христича и Бѣлградския кралски дворъ — следѣха всѣка стѣпка на Каравелова, докато го прогониха вънъ отъ Сѣрбия.

Раковски и неговото време, по поводъ на една книга, въ сп. Духовна култура, приложение на Цѣрковенъ вестникъ за м. августъ 1924 г.). Твърденията, обаче, и на едина и на другия български историци се опровергаватъ отъ фактитѣ... Освенъ това дължимъ да отбележимъ мимоходомъ и това, че Раковски не е умрѣлъ на 10 октомврий 1867 год., както твърди г-нъ Д-ръ Страшимировъ, а на 8 октомврий. Впрочемъ едновременно съ тая грешка г-нъ Страшимировъ допуска и втората грешка, като на друго мѣсто отнася смъртта на Раковски презъ м. априлъ 1867 г. (ср. История на априлското въстание, т. I стр. 44 и 45).

Атентатътъ противъ кн. Михаила при Топчидере прекжсна за време пребиваването на нашия човѣкъ на сѣрбска земя, безъ, обаче, той да изгуби нѣщо отъ вѣрата си въ ползата отъ единъ съюзъ между сѣрбския и български народи...

V.

Колкото време Каравеловъ престоя въ Сѣрбия и близо до сѣрбската граница, той се намираше въ най-тѣсно общение съ сѣрбската опозиция и съ рускитѣ революционери. Тия връзки Каравеловъ си бѣ създакъ още отъ Москва, но сега, когато той растѣше въ съзнанието на своитѣ съвременници, когато той изпѣкваше като първа интелектуална сила въ сѣрдата на българската емиграция, най-сетне, когато неговото слово, просто и ясно, ставаше все по-авторитетно, тия връзки се развиваха и добиваха все по-голѣмо значение и за българитѣ и за чужденцитѣ, особено за сѣрбитѣ и за руситѣ.

Въ Сѣрбия се подвизаваше въ тая епоха между другитѣ крайниятъ радикалъ Свѣтозаръ Милетичъ, познатъ поетъ, революционеръ и общественикъ отъ 60-тѣ и 70-тѣ години, както и първиятъ сѣрбски социалистъ Свѣтозаръ Марковичъ. Каравеловъ бѣше въ лични връзки и съ двамата, той ги имаше за свои „братя“ и си влияеа взаимно единъ на другъ.

Когато отбелезахме тоя и аналогични нему факти за живота на Василъ Левски — Дякона, нѣкои български „критици“ се постараха следъ това да откриятъ у насъ нѣкаква „тенденция“. Сигурно, сжщата „критика“ ще ни припише въ грѣхъ и отбележения сега фактъ, че Каравеловъ се намираше въ връзка съ сѣрбскитѣ социалисти и даже понѣкога лично е проповедвалъ нѣщо като социализмъ.

Но ние искаме да успокоимъ тая „критика“, която обича да се произнася върху нѣщата безъ да ги изучава...

За „социализма“ на Л. Каравелова, както знаемъ, заговори въ 1890 г. преди всичко покойниятъ поетъ К. Величковъ.* Гръшката на Величкова се състоеше въ това, че той искаше да отрече значението на тая идея за развитието на Каравелова, когато, споредъ смисъла на всички обстоятелства, тя лежеше въ основата на това развитие. Значи, тая идея не се дължеше на едно случайно увлечение, както искаше да каже Величковъ, но, като намираше *raison d'être* въ състоянието на съвременното гражданско общество, тя бѣше заедно съ това характерното за епохата и за дейността на нашата революционна интелигенция. Въ 60-тѣ години нѣмаше човѣкъ, колко-годе образованъ, въ Русия, кждето Ботйовъ и Каравеловъ получиха своето образование, който да не вѣрваше въ близката социална катастрофа, отъ която — по общото убеждение — щѣше да се роди единъ съвсемъ новъ свѣтъ. Тази вѣра, тая надежда, това почти религиозно убеждение се увѣнчаваше съ единъ оптимизмъ, който нѣмаше равенъ на себе си въ историята на човѣшкитѣ общества, освенъ оптимизма на първитѣ християни. „Не само юношитѣ и младитѣ момичета бѣха проникнати отъ

* За сѣщия грѣхъ на Л. Каравелова говори и г. Ст. Заимовъ. Знае се, че Л. Каравеловъ бѣше, между другото, и увлекателенъ ораторъ. Когато не е на своята писмена маса, той е между хжшоветѣ, между „златната младежъ“, на която, по свидетелството на сѣщия Ст. Заимовъ, „проповедвалъ социалистическитѣ утопии на Сень-Симона“. Тоя фактъ изъ живота на Л. Каравелова г. Ст. Заимовъ изнася за времето, когато Л. Каравеловъ и Раковски организираха въ Бѣлградъ легиона. Тукъ се намиралъ и В. Левски. Той особено се увлекълъ въ проповедитѣ на Каравелова, подъ изключителното влияние на когото, споредъ г. Заимова, бждащиятъ Апостолъ попадналъ. „Авторитетното влияние на Л. Каравелова върху духа на Левски е било толкова силно — продължава Заимовъ, — че Дяконътъ се заразилъ отъ социалистическитѣ утопии на Сень-Симона“ (ср. Ст. Заимовъ — „Василь Левски — Дяконътъ“. Кратка биография, София 1895 год. стр. 39, 40).

този оптимизмъ — пише единъ съвременникъ, — но даже побѣлѣлитѣ отъ старостъ вождове на тогавашната младежъ, — Лавровъ, Бакунинъ и др. — вѣрваха въ близостта на социалния превратъ въ Русия“. — „Социалната революция въ Русия или ще настѣпи въ най-близко бждаще, или тя никога нѣма да настѣпи“ писа още въ 1875 г. Ткачевъ въ едно свое „отворено писмо“ до Ф. Енгелса. (ср. Л. Дейчъ — „Четыре побѣга“ Berlin 1908 г., страница 138).

Тази „вѣра“, този „оптимизмъ“ облада и Каравелова, и, безъ да може да тегли всички конвенции отъ него, той неможеше да не търси сътрудничеството на сѣрбския социализмъ, който не само даде тогава най-сполучливата диагноза на политическото положение, но единственъ предложи най-добрата програма за разрешение политическитѣ проблеми на Балк. Полуостровъ. Свѣтозаръ Марковичъ издаваше Раденикъ и Радъ, въ които, освенъ оригиналнитѣ идеи върху художествената литература, издигна високъ повикъ за югославянската федеративна република, отъ която, петдесетъ години следъ старитѣ сѣрбски и бѣлгарски революционери, съвременитѣ поколения въ дветѣ съседни страни се отричатъ по единъ престѣпенъ начинъ...*

За да не се даде, обаче, поводъ на бѣлгарската критика да злоупотребява съ нашитѣ думи, ние сме длѣжни да я успокоимъ, че, въ областта на теорията, Каравеловъ не бѣше никакъвъ социалистъ, и за такъвъ никой у насъ нѣма да го счита. Но, като не бѣше такъвъ, той бѣше именно оня „социалистъ“, какъвто си го въобразяваше редакторътъ на сп. Денница въ 1890 г. Това ще видимъ по-нататкъ.

Но, за да не се занимаваме повече съ бѣлгарската критика, ние има да ѝ припомнимъ, че за бившитѣ сѣрбски сподвижници на Л. Каравелова

* Ср. Василь Левски — Дяконътъ, стр. 187—189.

съ най-ласкави думи се е отзовала пакъ българската литература, която никои още обвини въ пристрастие къмъ . . . изма. Думата ни е за Свѣтозаръ Милетича, който дълго време бѣ въ лична преписка съ Л. Каравелова. За тая литература Св. Милетичъ е „знаменитъ сърбски поетъ“ и „неустрасимъ борецъ за народни права“, който, следъ изгубването на Босна и Херцеговина за Сърбия, изпадналъ въ „умопомрачение“ (сп. Искра г. VI стр. 319 за 1896 г.); за сжщата тая литература Св. Милетичъ е „най-личенъ борецъ за автономни права“, който въ своята „Песень на славянката“ — написана въ 1848 г., прогласи, че „въ съгласието на всичкитѣ славяни е истинското слънце и свободата на сърбитѣ“ (сп. сп. Българска Сбирка за 1896 година, г. III. стр. 93, 302—304).

VI.

Съ тѣзи революционери и общественици Л. Каравеловъ се намираше въ най-тѣсна дружба и донейде и подъ тѣхно влияние той усвои мисълта, която ще има по-нататъкъ фатални последици за него, именно, че революцията въ умоветѣ трѣбва да предшества социалната и политическа революция въ гражданското общество . . .

Но подъ сжщото влияние у Каравелова се завърши и другъ единъ процесъ на мисълта, който бѣ започналъ още въ Москва. Дветѣ политически събития отъ 1862 и 1867 г. корегираха въ много отношения неговата революционна програма и той дойде до убеждението, че, когато се говори и пристѣпя къмъ съюзъ съ една политическа организация, каквато е сърбската държава, това трѣбва да става между равни сили и при условие на взаимностъ. Разгонването на легията бѣ единъ добъръ урокъ за всички политически наивници, които при всѣка покана на сърбската държава, улавяха се на нейната вждица. Отъ тая неудачна политическа сдѣлка най-много бѣ засѣгнатъ Раковски, но затова

пъкъ съ неговото изобретение на „Върховното Народно Началство“ вижда се, че е настѣпилъ единъ преломъ не само въ отношенията, но и въ метода на борбата. Отъ тоя моментъ ражда се мисълта за една организация, която следъ смъртъта на Раковски, ако не още при неговия животъ, Каравеловъ разшири и, при помощта на Левски, сполучи да проведе на практика. Тая организация трѣбваше тепърва да се изгради отъ ония материали, които се немираха на лице извънъ България и главно — отъ материалитѣ, които се немираха въ вътрешността на страната. Въ тая двойна работа нашиятъ човѣкъ намѣри пълно съчувствие на рускитѣ революционери и откритата съпротива на „старитѣ“.

Ние ще трѣбва да навлѣземъ въ изучаването на тоя сложенъ въпросъ, защото само така ще може да изтъкнемъ по-едритѣ линии отъ характера на Л. Каравелова.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ЛЮБЕНЪ КАРАВЕЛОВЪ ВЪ БУКУРЕЩЪ. —
ЕПОХАТА НА В. СВОБОДА И ОСНОВА-
ВАНЕТО НА БЪЛГ. РЕВО-
ЛЮЦ. КОМИТЕТЪ.

I.

Следъ изгонването му изъ Бѣлградъ, Каравеловъ влѣзе по една случайность въ сношение съ „старитѣ“. — Тайниятъ съзаклятнически комитетъ въ Букурещъ (вж. по-подробно „Василъ Левски — Дяконътъ“, глава III.) изигра своята роля и бѣ на път да слѣзне — и слѣзна — отъ историческата сцена. Вестникъ Народность бѣ почти на издѣхване, него неможеше да съживи дори временното сътрудничество на Каравелова, и „старитѣ“ решиха да намѣратъ една нова сила, каквато тѣ видѣха въ лицето на Л. Каравелова, който можеше да внесе оживление въ редоветъ на тѣхната организация. Но това споразумение не можѣ да се постигне, освенъ временно, и то бѣ нарушено преди всичко отъ „старитѣ“. За това говори единъ саморжченъ документъ отъ Каравелова и ние смѣтаме, че бихме избѣгнали излишнитъ подробности около това фамозно споразумение, ако читателятъ се запознае направо съ него.

Следъ подписването на „условията“ за редактирането отъ страна на Каравелова на единъ новъ вестникъ съ програма, предложена отъ него и приета отъ старитѣ, начело съ Хр. Георгиева и др., Каравеловъ замина за Австрия „по частна работа“. Дали тая „частна работа“ е била разкрита отъ страна на „старитѣ“ — това за сега не е известно, — но, преди още Каравеловъ да се

завърне въ Букурещъ, „старитѣ“ започнаха в-къ Отечество подъ редакцията на П. Кисимова и при друга програма. Каравеловъ се смѣтна отъ това поведение на Отечество обиденъ, още повече защото неговата редакция бѣ си послужила и съ името на нашия човѣкъ. Тогава Каравеловъ се видѣ принуденъ да публикува въ в. Народность, преди неговото спиране — едно „обявление“, което, между другото, има и това симптоматично значение, че почти съ него се откри голѣмата и жестока борба между Каравелова и „старитѣ“. Това „обявление“ гласи:

„Преди нѣколко време се издаде едно обявление за новъ в. Отечество, въ който е подписано и моето име. Азъ, истина, условихъ се съ едно букурешко дружество, което носи име „старитѣ“ да бѣда редакторъ на този в-къ и написахъ за него програма споредъ моятъ погледъ върху българскитѣ работи и българскитѣ интереси въобще. Но мене трѣбваше да отпътувамъ въ Австрия по свои частни работи и затова оставихъ обявлението или програмата си на горереченото общество за да го напечати и раздаде дорде се азъ върна. Преди една недѣля се върнахъ въ Букурещъ и какво намѣрихъ? — Моята програма измѣнена и прелѣна по калѣпътъ на г. „Христа и компания“. Азъ никога не съмъ билъ чуждо орждие, никога не съмъ продавалъ своятъ народъ и затова се отказвамъ отъ това обявление и известявамъ сѣки българинъ да не приписва горереченото обявление мене“ (в. Народность г. II, бр. 31 отъ 6 юний 1869 година).

Сжществениятъ елементъ, който съдържаше „програмата“ на Каравелова, бѣ тоя, че Каравеловъ застъпваше една съвсемъ самостоятелна позиция по българския политически въпросъ, независимо отъ каквито и да било чужди влияния, когато „старитѣ“ отдавна трѣгнаха по водитѣ на рускитѣ славянофили, подъ контрола на които сложиха своята политика. И тъй като тази политиката

бѣше въ рѣзко противоречие съ политиката и революционната програма на Каравелова, той трѣбваше да изобличи „старитѣ“ въ стремѣжа имъ да го превърнатъ въ „орждие“ на чужди интереси. Тукъ Каравеловъ бѣ логиченъ и той остана такъвъ докрай. Въ това отношение ние може да припомнимъ на читателитѣ една статия на нашия човѣкъ, която той публикува приблизително месецъ преди горния разладъ съ „старитѣ“, твърде важна за характеристиката на политическото мировъзрение на Каравелова. — По поводъ недобрѣсъвестнитѣ и пристрастни кореспонденции въ английскитѣ вестници, пращани отъ английския кореспондентъ Лонгвора, Каравеловъ публикува въ вест. Народность статията „Що искатъ българитѣ“, подписана само съ буквата „Л“, и въ която статия читателитѣ среща следнитѣ пасажии: „... Идеята за южно-славянската федерация, или по-правилно за Дунавската федерация бистро се развива между българитѣ и твърде скоро ще почне да приноси даже плодове“. Тия „плодове“, както се досеща читателитѣ, не могатъ да бждатъ други, освенъ политическото освобождение на българския народъ. А, колкото се отнася до руската пропаганда на Балканитѣ и въ България, Каравеловъ и нея подлага на една безпощадна критика, източникътъ на която трѣбва да диримъ въ друго едно влияние: — „Ако руското правителство, казва той, правѣше между насъ досега интриги, то неговитѣ интриги имаха съвсемъ другъ характеръ, Русия всѣкога е гледала да удуши българскитѣ движения, било противъ турцитѣ, било противъ гърцитѣ, и никога не е подстрекавала тия движения, защото е противно на нейнитѣ интереси“ (в. Народность, г. II бр. 24 отъ 11 май 1869 г.).

„Старитѣ“, съ които Каравеловъ имѣ наивността да вѣрва, че ще може да работи, бѣха едни отъ първитѣ русофили въ България и тѣ бѣха ония, които ставаха проводници на политика, явно насочена противъ „интереситѣ“ на „българ-

скитѣ движения“. Противъ тая пропаганда* и на „старитѣ“, и на руското правителство възстанаха „младитѣ“, всичкитѣ български революционери на чело съ Л. Каравелова, Хр. Ботйова, В. Левски и ... рускитѣ емигранти.

II.

Каравеловъ ни съобщава, че презъ м. май 1869 г., следъ като дойде въ Букурещъ, той е отпътувалъ въ Австрия. За какво може да е отпътувалъ той въ тая страна? Тъкмо отъ тая дата нѣма документи — освенъ неговото признание — по които да се разгатне неговата мисия тукъ, но по край нуждата да уреди нѣкои свои лични работи, или да прибере нѣкои свои вещи, — това, което можеше да направи и неговото семейство, Каравелова е викала тука нѣкоя по-сериозна задача, която той трѣбваше да разреши съвмѣстно съ сѣрбскитѣ и руски емигранти...

Както и да е, нашиятъ човѣкъ се завърна въ Букурещъ и веднага се тури на работа.

Както знаемъ, Каравеловъ излѣзе изъ Пещенската тъмница презъ м. януарий 1869 г. и съ дата

* Въ подкрепа на това могатъ да се приведатъ и документи, които се съхраняватъ въ тайната руска архива и на които досега не е дадено гласностъ. — Следъ като предадохъ своя Мемоаръ на Султана, съ писмо отъ 3 мартъ 1867 г. „старитѣ“ пратиha тоя Мемоаръ и на императора чрезъ княза Горчакова — тогава министъръ на външнитѣ работи. Целта на комитѣта бѣ — да осведоми императора относително своето „тайно“ съществуване, за да може и той — императора отъ своя страна да помогне на „българската конспирация“ ... „тайно“. Тази „помощъ“, споредъ авторитѣ на писмото, може и трѣбва да се изрази въ две форми: — морална и материална, т. е. въ една дипломатическа подкрепа, за да се приложатъ идеитѣ на Мемоара и парична — за да може българския народъ да се приготви „по-добре“, безъ да е казано конкретно за какво. „Дай ни, Государь, средства, за да отблъснемъ още по-заразителното влияние на католицизма и латинизма, защото още малко и ще бжде много късно ...“ — казватъ къмъ края авторитѣ на това

1 януарий сжщата година той отправи до своите „братя“ българи и др. единъ апелъ, който съдържаше въ едри линии всички негови политически възгледи. Въ най-важните си пунктове тоя апелъ гласи:

„Мои братя! Да достигне човѣкъ пълно независимъ животъ и да бжде достоенъ да носи име човѣкъ, трѣбва му първо и първо образование, твърда воля и здравъ умъ да може да разбере по кой пътъ да върви. Само тоя народъ може да бжде робъ другиму, който стои по-ниско съ образованието си отъ своя господинъ... Народъ и господарство, кои не сж въ състояние да вървятъ напредъ, кои се гнусятъ отъ образование и наука, трѣбва да паднатъ, да се изгубятъ и да дадатъ мѣсто другиму да живѣе и да бжде полезенъ себе си и другиму. Нашите господари, както е познато всѣкому, не сж за нищо: нѣматъ ни книжевностъ, ни наука, ни образование, ни умъ и разумъ, а безъ тия качества не може да се управлява господарство. Мнозина наши братя мислятъ, или баремъ говорятъ, че ние можемъ да се сложиме съ турците, да коронясаме султана съ българска корона, да му плащаме данъци, но да имаме свои закони и свое самоуправление. Но азъ мисля, че само лудъ човѣкъ може да върва, що това може да бжде.

писмо. Както се вижда и отъ цѣлъ редъ други документи, изходящи отъ руски официални крѣгове, въ тая епоха „българското дѣло“ не е намѣрило очакваното насърчение. Даже пжтуването на Г. Шопова и Хр. Георгиева презъ м. октомврий 1867 г. въ Петербургъ, не можѣ да измѣни чувствата на руската дипломация къмъ „българските движения“. Сигурно, Каравеловъ още на своето време е билъ достатъчно аргументиранъ, за да направи своите съкрушителни възражения на английския кореспондентъ Лонгвора, да даде една правдива преценка на руската политика на Балканите, както и да се отнесе съ свойствената му строгостъ къмъ онѣзи, които се отнасятъ раболепно предъ тая политика.—Документа, съ съдържанието на който запознаваме читателя въ тая забелажка, дължимъ на любезността на г. П. Орешкова, бившъ лекторъ въ Софийския университетъ, който документъ той е ималъ възможността да извлече изъ руската тайна архива преди революцията отъ 1917 г.

Всѣки отъ насъ знае, че въ Турция нѣма закони, нѣма правда, нѣма човѣчество... Доста е само да погледаме, какви комедии се разиграватъ въ Цариградъ съ нашия църковенъ въпросъ, доста е само да помислимъ, каква полза ни сж донесли хатихумакуне'тѣ, хотишерифи'тѣ, гюлханета'та и пр. Турчина е турчинъ, него ни богъ, ни дявола не може да го направи човѣкъ... Може ли, кажете ми, чистъ и честенъ народъ да има нѣщо общо съ такива люде? Не, братя, оставете всичко на страна и търсете братство между себе си и между своите братия, които търпятъ сжщо като ние. Българи, Сърби, Ромжни и Гърци трѣбва въ сегашно време да подадатъ единъ другиму братска рѣчка и съ общите си сили да откупатъ отечеството си, ако иска всѣки отъ тѣхъ да достигне своята свобода. Тия четири народа търсатъ свобода и желаятъ спасение, а иматъ едни общи врагове и ако се каратъ между себе си, то помагатъ на своите душмани. Нашата вражда противъ гърците трѣбва сега за сега да се остави на страна и да се гледа общата цель... Ние имаме дело съ грѣцкото цариградско духовенство, а не съ грѣцкия народъ... Ние българите търсимъ пълна свобода, а дека има пълна свобода, тамъ нѣма вражда и несъгласия. Сърбинъ може да живѣе както му е воля; грѣкъ да живѣе грѣцки; а ромжнъ — ромжнски. Тия мѣста, които сж населени съ гърци нека се управляватъ грѣцки, а оние, които сж населени съ българи—български. Ние желаемъ пълна свобода и затова нещемъ да ни се покорява и да ни робува други, така сжщо нещемъ и ние да се покоряваме и робуваме другиму. Не да променимъ султана искаме ние, а да бждемъ свободни. Историческо право, Византийска империя, Симеоново царство, Душанова Круна и пр. нѣматъ мѣсто тамъ дека се иде за свобода и животъ. Погледайте на Швейцария и Америка и вие ще видите, че щастieto човѣческо се заключава не на скиптеръ и тронъ, не на корона и монархия, а на чисто-човѣческа свобода. А има ли по-щастливъ

народъ отъ американцитѣ и швейцарцитѣ? Азъ отговарямъ: „нѣма“... Ние търсимъ пълна свобода, свобода народна, свобода лична, свобода човѣческа, който мисли сжщото и ние мислиме, той е нашъ братъ. Ние своето не даваме и чуждото нещемъ, кой желае да вземе чуждо той неще и свобода, той не е свободенъ човѣкъ, а деспотъ. За да бжде човѣкъ свободенъ трѣбва да желае свобода и другиму. И така, мои братя българи, сърби, ромъни и гърци, подайте ржка единъ другиму, заборавете ситнитѣ вражди, полюбете всѣкиго, който търси свобода за да полюби и той васъ. Подайте ржката си всѣкиму, който каже да е нашъ братъ и мисли сжщо, както и ние и напредъ, братя напредъ.

1869 г. 1 януария.

Л. Каравеловъ*.

Въ този исторически документъ Каравеловъ загатва и за „Мемоара“ на „старитѣ“, които той нарича „луди“, и за разкола, който сжществува между балканскитѣ народи и най-сетне за оная държавна „система“, която не бива да се издига или да издига — ако бжде осжществена — нито „тронъ“, нито „корона“.

Но тѣзи „апели“, полемически статии и др. бѣха само необходимата прелюдия къмъ онова велико и епохално дѣло—свързано съ личността на Л. Каравелова, което той наследи отъ Раковски и усъвършенствува съвмѣстно съ В. Левски. И не само съ Левски!

Условията и събитията отъ 1862 до 1868 год. наложиха необходимостта отъ една силна революционна организация, начало на която положи Раковски съ организирането на знаменития „легионъ“. Въ 1869 г. Левски се срѣща съ Ботйова и Каравелова и тѣ му внушиха идеята да се основатъ мѣстни революционни групи, къмъ образуването на които

* в. Народностъ, г. II бр. 16 стр. 63 и 64 отъ 9 мартъ 1869 година.

той не закъснѣ да пристъпи. Следъ неговата втора обиколка изъ България (ноемврий 1869 г.) на българскитѣ съзаклятници вече се налагаше да поставятъ здрави основи на българската революционна организация и за тази целъ бѣ свикано така нареченото учредително събрание въ Букурещъ, на което, освенъ Каравелова и Левски, присжтствуваха и други поканени лица отъ двата брѣга на Дунава. Тази епоха е запразнена отъ две събития, които ние ще отбележимъ на настоящата страница, тѣй като тѣ иматъ капитално значение за биографията на героя на тая книга. Първото отъ тия събития е страшната канонада на „старитѣ“ противъ основателитѣ на българския революционенъ комитетъ — Люб. Каравеловъ, Хр. Ботйовъ и В. Левски, а второто — личнитѣ сношения на Любенъ Каравелова съ най-виднитѣ руски революционери за изяснение програмата и организационнитѣ основи на българската революционна организация.

Борбата на „старитѣ“ противъ представителитѣ на българската революция бѣше проникната главно съ кастовъ духъ и жлъчна умраза, тя идеше отъ нахърненитѣ честолюбия на българскитѣ „нотабилитѣ“ ако не внушена и отъ „руската пропаганда“, за да я подлагаме сега на единъ наученъ и исторически анализъ. Достатъчно е за нашата целъ да се цитиратъ само нѣколко реда отъ едно-две писма на Хр. Георгиева, който, както се вижда, дирижиралъ е цѣлата кампания противъ Каравелова, Левски и др., за да си даде читателтъ смѣтка за нейния смисълъ.

Въ едно писмо отъ 14 юний 1869 г., дата, която съвпада съ началото на втората обиколка на Дякона Левски изъ България, писмо, отправено до Н. Герова въ Пловдивъ, Хр. Георгиевъ казва: „Прокламациитѣ що сте видѣли у дяконатъ тия са типариха тука отъ Райнова и Касабова и се предадоха всичкитѣ на дяконътъ, за да ги раздаде. Дяконътъ е онзи дето прави лъжливитѣ писма на Райнова, за да се рекомендува че е добъръ шпи-

онинъ, какъвто Райновъ такъвъ е и дяконътъ — и двамата за пари и баща си продаватъ“.

Въ второ едно писмо пакъ до Н. Герова съ дата 8 юлий с. г. сжщиятъ Хр. Георгиевъ пише за Каравелова следното: „Сосъ Каравеловъ... се разтури работата и по-добре че стана тъй, защото той билъ по-лошъ... езъкъ за 25 т. л. дето ни изеде, за него повече ще ви пиша кога имамъ свободно време, а сега ще ви кажа, че нашитѣ половина учени кату си зели въ главата че сж голѣми хора станали, а пъкъ няматъ пари да живѣятъ, достигатъ за пари и най-мръснитѣ работи да правятъ... тежко и горко на българитѣ ако чакатъ отъ такива учени да се прокопсатъ“ (ср. Изъ архивата на Найдень Герова, т. I стр. 297 и 298).

Цѣлиятъ смисълъ на кампанията е ясенъ, както и нейнитѣ подбудителни причини. Ако Каравеловъ бѣше направилъ компромисъ съ съвестъта си, ако Левски и Ботйовъ бѣха застанали „диванъ чопразъ“ предъ букурешкитѣ български „нотабили“, тия щѣха да представятъ тѣхното безкористие и преданостъ на дѣлото на угнѣтения народъ въ съвсемъ друга свѣтлина... Сега, като насочватъ стрелитѣ си противъ личноститѣ, които представляватъ революционната организация, тѣ се стремятъ да уязватъ самата организация. Затова, покрай откритата борба, съ която си служеха въ вестницитѣ и памфлетитѣ — главно въ вестницитѣ, — „старитѣ“ избраха и подмолния начинъ на действие — частната кореспонденция, частнитѣ писма. Тѣзи писма, винаги съпроводени и съ „устна клюка“ на мѣстото, отъ кждето произхождаха, валяха като градъ, и всички тѣ имаха за обектъ личностъта на Каравелова, отъ една страна, и отъ друга — организацията и нейния строежъ. Този безспоренъ фактъ българскитѣ революционери оцениха своевременно и ние ще видимъ, какъ тѣ ще третираатъ българскитѣ „нотабили“ и въ коя „рубрика“ тѣ ще ги причислятъ.

III.

Но формирането на българската революционна организация, както изработването на нейния „уставъ“, бѣше дѣло на единъ дълъгъ процесъ, въ който не малкъ дѣлъ се пада и на руското влияние.

Въ епохата, въ която тримата патриарси на българската революционна мисль: Раковски, Караве-

Баба Неда
Майката на Л. Каравеловъ

ловъ и Ботйовъ започнаха своята революционна кариера, издигна се първиятъ Интернационалъ — ръководенъ отъ Маркса и Бакунина, който имаше като една отъ своитѣ главни цели да насърчава революционното движение и въ Балканскитѣ страни. Марксъ имаше особено едно мнение за развитието на источнитѣ страни, но по отношение на угнѣтенитѣ народи той имъ признаваше правото да употребятъ всички средства въ борбата си срещу своитѣ дес-

поти. Тъй като, споредъ Маркса, рускиятъ царизъмъ служеше за оплотъ на международната реакция, той смѣташе, че всички сили на революцията трѣбва да се насочатъ противъ него. Сжщата идея сподѣляше и Бакунинъ. „Карлъ Марксъ напълно е правъ, пише Бакунинъ въ едно свое писмо отъ 17 юлий 1870 год. до Н. И. Жуковски, като казва, че германската реакция и пруското юнкерство може да бждатъ унищожени само тогава, когато загине нашиятъ деспотизъмъ; напълно е правъ К. Марксъ относително панславизма, който всѣкога е билъ и ще бжде скритъ деспотизъмъ; рускиятъ царе всѣкога сж обещавали на славянскиятъ народи освобождение изподъ чуждото иго, за да ги подчинятъ на руския деспотизъмъ... Противъ това зло трѣбва да се борятъ рускиятъ социалисти, а още по-добре би било, ако за това би могло да се състави секция не само отъ руси, но отъ чехи, поляци, сърби и българи...“ (к. н.)*.

На последнитѣ думи въ цитираното писмо, подчертани отъ насъ, ние особено привличаме вниманието на читателя: — Бакунинъ бѣше си задалъ за целъ да образува вътре въ Интернационала единъ втори, анархически Интернационалъ, и затова той говори за формирането и на една „славянска секция“, въ която да влизатъ българитѣ и сърбитѣ. Отъ всичко най-важно въ тая частъ на въпросното писмо е мисълта, че българитѣ трѣбва да бждатъ въвлечени въ Интернационала, безъ да преценяваме за сега, къмъ каква „секция“ тѣ биха се причислили, ако „славянската секция“ бѣше образувана...

Колкото документитѣ отъ тая важна епоха изъ живота на Л. Каравелова да сж оскждни; оправдано ще бжде предположението, че Бакунинъ и другитѣ членове на Интернационала, а най-вече руситѣ, сж се интересували отъ българскитѣ ра-

* Вижъ З. Арборе-Рали — „М. А. Бакунинъ“ (въ Минувашиѣ годи за 1908 г. № 10, стр. 154—156).

боти, обстоятелство, което може да се провѣри и отъ кореспонденцията на Хр. Ботйова, следователно — тѣ сж се стремили да подържатъ връзки съ тѣхъ. Съ кои именно, точно не може да се знае, защото досегашнитѣ разкрития не позволяватъ да се прави нищо друго, освенъ догатки.

Но има на лице два документа, които установяватъ по единъ безспоренъ начинъ личнитѣ връзки на Каравелова съ рускиятъ революционери, на първо мѣсто съ Херцена, Бакунина, сетне съ С. Нечаева и др.

Къмъ края на м. юний 1870 г. Л. Каравеловъ липса за малко отъ Букурещъ, в. Свобода, наистина, продължи да излиза редовно, безъ, обаче, да се знаеше, кжде е могълъ по това време да бжде българскиятъ писателъ. Отъ сжщото писмо на М. А. Бакунина до Н. И. Жуковски, се разбира, че Каравеловъ е напусналъ за кратко време Букурещъ и е заминалъ при Бакунина.

„Бѣше у мене тукъ единъ добъръ българинъ К. (Каравеловъ) и азъ говорихъ съ него по тоя поводъ (т. е. по образуването на славянската секция на Интернационала), но той замина и отъ тогава нищо за него не зная; азъ говорихъ за сжщото и съ малкия (т. е. С. Г. Нечаева); ще трѣбва ние да се повърнемъ на нашия планъ“ (ibid.).

Отъ писмото на Бакунина (писано въ Lokarno), се разбира, че той не се е споразумялъ съ Каравелова да основе „славянската секция“, не е могълъ да прокара своя „планъ“, но, изглежда, че въ друга една посока тѣ сж се по-добре разбрали, защото това разбирателство е дало единъ положителенъ резултатъ. Ние имаме предвидъ Програмата на българския революционенъ Комитетъ, която бѣ изработена отъ Л. Каравелова, прегледана и допълнена, по всѣка вѣроятностъ, отъ Бакунина, и публикувана следъ неговото заминаване за Ромжния въ задграничния руски в. На-

родное дѣло. Този исторически документъ има наравно съ апела на Л. Каравелова, огромно значение. Въ него сж очертани основнитѣ линии въ политиката на Българската революционна организация, ъ която тя се придържаше почти до априлското възстание (1876 г.), която Програма дословно гласи:

„Ние се боримъ съ два неприятеля: единиятъ неприятелъ политически, турското правителство; а другиятъ — духовенъ, гръцкото духовенство.

Турското правителство съ своитѣ баши-бозуци и гръцкото духовенство съ своитѣ попове и калугери убиватъ въ българския народъ сѣко прогресивно движение, сѣко народно и човѣческо проявление, които способствуватъ на народътъ да добие по-добъръ свободенъ животъ.

Извѣстно е сѣкиму, че гръцкитѣ калугери, попове и архиереи, съ помощта на Али-паша, турския В. в. доскоро време затваряха българскитѣ и босанскитѣ школи и пращаха тѣхнитѣ учители въ Деари-бекиръ на заточение. Но българскиятъ народъ възстана противъ тия духовни харсже и изгони ги изъ своята страна безъ шумотевица и безъ кървопролятия.

Единиятъ нашъ неприятелъ погибна, настаналъ е редътъ и за другиятъ.

Нашата свещенна обязаность се състои сега само въ това: да очистиме своята земя отъ правителствената, чиновническа нечистота и да обезпечиме своята народна, политическа и обществена свобода.

Българскиятъ народъ е народъ демократически; той не е раздѣленъ на секти, той нѣма посреди себе си аристократически величия, тия за нищо ненуждни обществени елементи, и затова ние желаемъ да видиме въ своето отечество избираемо правителство, което да изпълнява волята на самия народъ (курсива на оригинала).

Ние желаеме да живѣемъ съ всичкитѣ наши съседи дружествено, а особено съ сѣрбитѣ и ромжнитѣ, които отчасти съчувствуватъ на нашитѣ стремления, и желаеме да съставиме съ тѣхъ югославянска или Дунавска федерация изъ свободни земи (к. на оригинала).

Ние желаеме, щото тая земя, която е населена съ българи да се управлява български, т. е. съобразно съ нравитѣ, обичаитѣ и характерътъ на българския народъ; а тия земи, които сж населени съ ромжни, сѣрби и гърци, да се управляватъ съобразно съ характерътъ на ромжния, сѣрбския и гръцкия народи. Нека всѣка народность, както и всѣки човѣкъ, чува своята свобода и да се управлява по своята собствена воля. Но въ това сжщо време ние желаемъ да съставиме между себе си и между нашитѣ родствени народи и съседи едно цѣло, каквѣто е Швейцарския съюзъ.

Ние не желаеме чуждото, т. е. това, щото не е наше; но не желаеме да дадемъ и другиму своето.

Ние нѣмаме претенции на историческо, на каноническо, на короновано и на религиозно право, а затова оставаме на самиятъ народъ да реши своята сждба и да яви въ кой отдѣлъ на съюзътъ желае той да се присъедини: съ сѣрбския ли, съ българския ли, съ ромжния ли или съ гръцкия — следователно у насъ не могатъ и да бждатъ въпроси за границитѣ.

Ние желаеме за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна, съ една дума, свобода човѣческа, и затова желаеме такава сжща свобода и на нашитѣ приятели и съседи. Ние не желаеме да владѣеме надъ другитѣ, затова и не позволяваме да ни владѣятъ и другитѣ!

Ние ще да употребиме противъ турското правителство такива сжщо мирни средства, каквито бѣха употреблени противъ гръцкото духовенство; само въ най-крайни случай ние ще да употребиме противъ него оржие, огънь и ножъ!

Ние не ще да работиме ни съ едно де-

спотическо правителство (к. въ ориг.), ако това правителство да бжде съставено даже изъ нашитѣ рождени братя; наши съюзници трѣбва да бждатъ само поробенитѣ и измѣченитѣ отъ тежки трудове и отъ сиромашия народи, каквито сме и ние сами (к. въ ориг.).

Ние причисляваме нашитѣ чорбаджий въ числото на нашитѣ врагове и ще да ги преследваме на сѣкжде и сѣкога! — 1870, Августъ 1* (вж. вестникъ Свобода, г. I, бр. 46, стр. 367—368 отъ 14 октомврий 1870 година).

Въ тоя документъ, който по-скоро се явява една политическа декларация, отколкото програма за действие, е очевидно руското влияние, но далечъ то не е само влиянието на Бакунина, но такова на Херцена и на Чернишевски.*

IV.

Л. Каравеловъ имаше култъ къмъ Н. Г. Чернишевски. Той изучаваше дума по дума неговитѣ произведения и напълно се намираще подъ неговото идейно влияние.** — Каравеловъ усвои про-

* За връзките на българскитѣ революционери съ рускитѣ, говори и Ив. Касабовъ въ своитѣ спомени. „По нашата кореспонденция съ Бакунина и Мацини изтегляхмѣ по нѣкогашъ, много полезни работи за България, когато ний сами не можахмѣ да ги узнаемѣ. За много работи се допитвахмѣ съ тѣхъ, и тѣ ни даваха много добри улѣтвания въ политическо отношение...“ (ср. Моитѣ спомени отъ възраждането на България съ революционни идеи. София, 1905, стр. 100).

** До кжде стигаше култътъ на Л. Каравелова къмъ Н. Г. Чернишевски, може да се сжди и отъ другъ единъ фактъ. Следъ като го осжди за „противодържавна дейность“ и го изложи на „позоръ“ на пѣскитѣ въ Петербургъ, руското правителство изпрати Чернишевски въ Сибирь. Скоро следъ това въ Русия се разпространи слухътъ, че великиятъ писателъ починалъ. Този слухъ проникна и въ Западна Европа. Сръбската „Матица“ побърза да извести тая велика загуба за славянитѣ. Безъ повече да чака да бжде потвърдено съобщението на „Матица“, Каравеловъ възползува се

свѣтителнитѣ идеи на знаменития критикъ и самъ може да се земе за единъ отъ нашитѣ първи просвѣтители съ замаха на революционеръ. Нека си припомнимъ съдържанието на „програмата“, която Л. Каравеловъ написа за проектирания вестникъ на „старитѣ“, въ основата на която той постави пакъ единъ цитатъ изъ Чернишевски. Тая „програма“ бѣ помѣстена въ първия брой на в. „Отечество“ (1869 г.), съ цель да бжде дискредитиранъ нашиятъ авторъ, но тя повече му прави честь и, казано между скобки, ако се сжди по тая програма и направиението, което сетне „старитѣ“ дадоха на своя вестникъ следъ оттеглянето на нашиятъ човѣкъ, то, Каравеловъ постъпи много добре, когато своевременно сжса съ редакцията на в. „Отечество“. Въ тая „програма“ четемъ:

„Само образование и идея ржководятъ съвременнитѣ свободни господарства, само тѣзи две сили сж въ състояние да възкресатъ въ нашия XIX в. падналитѣ народности; безъ това никакво възкресение не може да бжде, а ако и да бжде, има

отъ него, за да изрази самъ своето безгранично уважение къмъ руския писателъ. На основание съобщението на „Матица“, той пише следното: „Въ Нарчинската губерния (въ Сибирь) умрель прочутиятъ писателъ и социалистъ руски Чернишевски. Между неговитѣ дѣла най-знаменитѣ е романътъ „Что дѣлать?“ Чернишевски е билъ заклетъ неприятелъ на днешното руско правителство... и затова бѣше пратенъ въ Сибирь. За Черн. може да се каже, че е мъченикъ и страда само за идеитѣ си. Но най-голѣмото негово достоинство и свѣтостъ е било, че той не само е писалъ и говорилъ либерално, но така сжщо е и работилъ и живѣлъ, каквото е писалъ. Единъ примеръ ще бжде доволенъ. Чернишевски съ своето писане е заслужавалъ всѣка година повече отъ 15.000 рубли, а разходвалъ е само нѣколко стотинъ; останалото е раздавалъ на сиромашкитѣ ученици и за други благотворни дѣла. Това е билъ човѣкъ! Такива хора трѣбватъ не само на руситѣ, но и на всичкитѣ други славяни, та и тѣ да се въздигнатъ веднажъ на първо мѣсто въ историята, а не да бждатъ вѣчно нейна тиня“ (в-къ Свобода, год. I, брой 25 стр. 200 отъ 30 априль 1870 г.). — Н. Г. Чернишевски умрѣ десетъ години следъ автора на горнитѣ редове — на 17 октомврий 1889 година.

твърде скоро смърт. Единъ от рускитъ публицисти Чернишевски, говори за южнославянскитъ племена: „За славянитъ на югъ е по-полезна, въ сегашното време, една добре написана книга, нежели сто щикове (байонети); тѣ нравствено по-скоро ще победатъ своитъ врагове нежели физически“.

Но, като констатира историческия фактъ, че човѣчеството винаги и всѣкога е било угнѣтено отъ физическата сила, която днесъ за днесъ гнѣти и българския народъ, Каравеловъ разширява мнението на руския публицистъ и казва на сжщото мѣсто, че „за нашето предприятие сж потрѣбни просвѣщение, книги, вестници, училища отъ барутъ и куршуми“. „Който желае да се увѣри доколко сж вѣрни нашитъ думи, продължава Каравеловъ, нека проучи добре положението въ Австрия и Турция“ (в. Отечество, г. I бр. 1 отъ 1869 г.).

Ясно е като бѣлъ день, че Каравеловъ е привърженикъ на просвѣтителнитъ идеи, които рускитъ писатели отъ 60-тѣ години изнесоха въ историческата литература и че съ тия идеи е проникната и „Програмата“ на българскитъ революционери, изработена отъ редактора на в. Свобода.

Авторътъ или авторитъ на „Програмата“ искатъ една политическа промѣна, която тѣ ще постигнатъ въ съюзъ съ самитъ угнѣтени народи и въпреки тѣхнитъ правителства, които, споредъ едно метко изражение на Хр. Ботйова, винаги сж причина и изворъ за недоразумения между народитъ — и въ рамкитъ на една държавна организация, на която за моделъ се посочва „швейцарския съюзъ“.

Всѣки единъ писателъ е „синъ на своето време“; затова и авторитъ на „Програмата“ не сж излѣзли изъ границитъ на своята епоха. Крайнитъ прѣдели, до които можѣ да стигне „демократическото устройство“ на европейскитъ общества отъ срѣдата на миналия вѣкъ, това бѣ „американската свобода“ или „швейцарскиятъ съюзъ“. Българитъ искатъ свобода и свобода пълна, свобода чозѣшка, сво-

бода американска — пише Л. Каравеловъ въ брой 35, г. I на в. „Свобода“ за 1870 г.

Въ друга глава ние ще дадемъ оценката на тая мисль, а сега сме длѣжни да подчертаемъ още единъ пжтъ тоя знаменателенъ фактъ, че и въ тоя пасажъ нашиятъ писателъ се намира подъ влиянието на руската школа, което не е нито беда, нито недостатъкъ. Интернационалътъ имаше освенъ максимална — и минимална програма и нейната политическа частъ можѣ да бжде възприета — преко или косвено това е единъ второстепенъ и безъ особено значение въпросъ — и отъ българскитъ революционери, начело съ Люб. Каравелова. И това за Каравелова бѣ толкова по-лесно, защото той подържаше и лични връзки съ представителитъ на руската прогресивна мисль още отъ началото на своето настаняване въ Москва. Така на 28 май 1858 г. А. Херценъ (Искандеръ) подари на Каравелова своята книга „Прерванние рассказы“* съ надпись: „Любенъ Каравелову — въ знакъ на искренни симпатии“. А това ще каже, че нашиятъ човѣкъ много скоро следъ стѣпването си въ Москва, можѣ да се запознае съ мѣстнитъ условия, много скоро можѣ да си избере пжтъ, много скоро можѣ да си намѣри срѣда, която го разбра, оцени и му даваше всичката си морална — а понѣкога — и материална подкрепа . . .

V.

Съ отказа да постѣпи въ редакцията на в. „Отечество“, Л. Каравеловъ замисли редактирането на свой частенъ вестникъ. Той, обаче, това самъ нито можеше да реши въ една окончателна форма, нито ако го решише — можеше да се впусне въ своето предприятие безъ съдействието на българската революционна организация.

* Издание 2-ое, исправленное авторомъ — Лондонъ 1857 года.

Въ 1869 г. тая организация бѣше фактъ свършенъ: усилията на Каравелова, В. Левски и други да поставятъ нейнитѣ основи се увенчаха съ пълнень успехъ; на почвата на организацията „старитѣ“ бѣха бити — тѣ трѣбваше да понесатъ още едно поражение и въ областта на журналистиката. Това стана съ появяването на в. Свобода.

Първиятъ брой на вест. Свобода се появи презъ м. ноемврий 1869 г. и съвпадна, ти си речи, съ събранието, на което бѣха сложени основитѣ на Б. Ц. Р. К., следъ завръщането на Вас. Левски въ Букурещъ отъ втората му обиколка изъ България.

Програмата, която си начерта в. Свобода бѣше тая на Българ. централенъ револ. комитетъ, на самата организация и се коренно различаваше отъ тая на „старитѣ“ — прокарвана въ в. „Отечество“. Било подъ влиянието на рускитѣ емигранти, било подъ това на Хр. Ботйова, В. Левски и тѣхнитѣ другари, било какъ било — в. Свобода застана на крайното крило въ общественитѣ борби и учеше, че само ножътъ може да разреже гордиевия вѣзелъ, сиречь историческия споръ между цариградскитѣ паши съ тѣхнитѣ орждия — българскитѣ чорбаджии и българския поробенъ народъ...

Най-ценни сътрудници въ своето трудно предприятие Каравеловъ намѣри въ лицето на „младитѣ“, между които първо мѣсто заемаха Хр. Ботйовъ и В. Левски. Последниятъ не бѣше литературенъ човѣкъ, за да се смята въ формална мисль на думата сътрудникъ на Каравелова, но той му пращаше редовно изложения върху положението въ България или принуждаваше други да изпращатъ дописки, които Каравеловъ преработваше основно по своему и публикуваше като оригинални.

Хр. Ботйовъ, обаче, бѣше полезенъ на Каравелова въ много отношения. — Ботйовъ се завърна изъ Русия, както и Каравеловъ, напълно завършенъ интелектъ, съ тази разлика, че презъ време на букурешкия и браилски периоди на своя жи-

вотъ, той (Хр. Ботйовъ) разшири основитѣ на своето развитие, оглѣби ги и осмисли въ много отношения, черпейки за това поука отъ опита и отъ авторитѣ, които той продължаваше да изучава. На съвсемъ погрешенъ пжтъ сж онѣзи, които искатъ да кажатъ и казватъ, че Ботйовъ е станалъ такъвъ, какъвто го познава българската политическа и литературна история подъ влиянието на една 16-дневна дружба — впрочемъ нито установена, нито доказана, но все пакъ възможна! — съ единъ руски революционеръ, като С. Нечаевъ — воля силна, но интелектъ слабъ, лице, което съ нѣколко глави стоеше по-доле отъ Ботйова...

Прочее, Хр. Ботйовъ можѣ въ това време да се разбере съ Л. Каравелова, тѣ двамата заставаха на едно и сжщо становище — на становището на революцията, такава неумолима и безпощадна, каквато си я представляваше българския поетъ, за това всичко, което излизаше изподъ тѣхното перо дишаше огънь и жлъчь противъ „рѣзанитѣ и нерѣзани турци“.

Неще съмнение, главната работа падна върху титулярния редакторъ, Л. Каравеловъ — почти съ десетъ години по-старъ отъ поета. — Каравеловъ бѣше съ колосална енергия и съ неизчерпаемъ изворъ отъ знания. Нѣкои бѣха пуснали интригата, че той билъ пияница и лѣнивъ. Фактитѣ, обаче, говорятъ противното. Каравеловъ бѣше страстенъ пушачъ, но той никога не е билъ въ нетрезвено състояние. Освенъ трудъ и то денонощенъ, неуморимъ — Каравеловъ не знаеше нищо друго на свѣта. Единственото негово разнообразие и удоволствие бѣ работата. Той пишеше почти всичко за своитѣ вестници, всичко минаваше презъ неговитѣ ржце, отъ първия до последния редъ, и въ това отношение Каравеловъ може да послужи за образецъ на добросъвестенъ редакторъ. Оня, който е поне прелиствалъ вестницитѣ „Свобода“, „Независимостъ“ и „Знание“ — редактирани отъ Каравелова, той е забележилъ, че освенъ уводнитѣ статии,

съ рѣдки изключения всички писани отъ него, Каравеловъ е давалъ за всѣки брой по едно стихотворение и по една повесть. Това влизаше въ програмата и вътрешната организация на неговитѣ предприятия и той се старалъ да изпълни безукорно своя планъ. Даже къмъ допискитѣ, за които често пѣти отговорността може да падне върху тѣхнитѣ автори, и тѣхъ Каравеловъ коренно преработвалъ или пъкъ наново написвалъ, използвайки съобщението въ оригиналния текстъ.

За достовѣрността на тоя фактъ* ние имаме не само свидетелството на неговитѣ словослагатели, но и едно публично предупреждение, направено въ в. Свобода.

„Нашата редакция преписва всѣка една кореспонденция — казва Каравеловъ, — следователно Стоянъ** никакъ не е можалъ да

* Много подробности изъ живота на Л. Каравелова, които иматъ чисто биографиченъ или по-скоро епизодиченъ характеръ, ние пропускаме по съображения, споменати въ предговора на нашата книга. Но не може да се въздържимъ да не отбележимъ на това мѣсто една подробност, която едновременно ни съобщаватъ двама живи съвременници — П. Ивановъ и А. Илиевъ, и която е типична за сина на Стойчо Каравела. — Около 1868—1872 г. въпроснитѣ две лица сж срещали Л. Каравелова въ Бѣлградъ въ работния му „кабинетъ“. Тукъ Каравеловъ работилъ винаги „подъ ключъ и по бѣли гащи“. Затворенъ въ своята работна стая, Л. Каравеловъ забравялъ за околнитѣ си и „можеше — говори А. Илиевъ — да прекара въ работа цѣла седмица безъ да потърси даже храна“. „Той все пише, все пише“ — свидетелствува П. Ивановъ. Каравеловъ е писалъ тукъ, въ Бѣлградъ, повести, разкази и др. на бѣлгарски или на сърбски, предназначени за сърбскитѣ журналы, повечето отъ тѣхъ превеждани на сърбски езикъ отъ Пера Теодоровичъ, като „Ходжи Ничо“, „Бѣлгари отъ старо време“ и др. Въ тия преводи на Пера Теодоровичъ помагалъ е и Ат. Илиевъ, който по това време се е училъ въ Бѣлградъ.

** Тоя Стоянъ (Пеновъ) е бившъ словослагателъ въ печатницата на Каравелова въ Букурещъ; напуска и се връща въ Русе; заподозрѣнъ въ шпионство, той бива осъденъ отъ революционната организация на смъртъ и убитъ презъ първитѣ дни на м. мартъ 1872 г.

знае, кои сж нашитѣ дописници. . .“ (в. Свобода, г. II, брой 39 отъ 11 мартъ 1872 г.).

Тази огромна техническа работа — да се преписватъ всички кореспонденции, да се пише за всѣки брой уводна статия, стихотворение, повесть или разказъ и пр., предизвикаха и строгото разпределение на работата у Каравелова.

Въ неговата архива ние намѣрихме единъ „Правилникъ“ за работното време въ печатницата на „Свобода“, споредъ който работниятъ день е билъ десетъ (10) часа. Самъ Каравеловъ почвалъ всѣкога и безъ никакво изключение работата заедно съ работницитѣ въ сжщото помещение, кждето бѣха словослагателитѣ и нѣколко часа следъ тѣхъ напускаше работата. Той минавалъ често пѣти отъ ръкопись на ръкопись, отъ уводна статия на повесть или стихотворение, отъ кореспонденция на нѣкое извѣстие и въ много рѣдки случаи чуждъ ръкопись попадалъ въ ръцетѣ на словослагателитѣ. И когато тия отиваха вечеръ да почиватъ, Каравеловъ веднага се прибиралъ въ своята библиотека, която се помещавалъ въ съседната стая, и почти цѣла нощъ прекарвалъ съ книга въ ръка. Следующиятъ день минавалъ, както първиятъ и т. н. Само единъ човѣкъ, роденъ за кабинетна работа, като Каравелова, съ дарбитѣ на публицистъ, можелъ да поддържа вестника си винаги на висотата на неговото положение.

Едновременно съ тая творческа и редакторска (техническа) работа, Каравеловъ бѣ предприелъ издаването и на „Детска библиотека“, за която той публикува едно обявление отъ 26 февр. 1872 г. Отъ нея излезоха нѣколко номера, за да я преустанови и поднови три години по-късно при други условия и подъ по-друга форма (вж. стр. 138).

Тия качества на ученъ, на публицистъ и идеенъ вдъхновителъ на революционната пропаганда, обаче, бѣха се развили у Каравелова за смѣтка на неговитѣ боеви способности, които той за пръвъ

пжтъ прояви като „помощник“ на Раковски въ българския „легион“ и за последенъ — въ 1876 г. въ надвечерието на сърбско-турската война. . .

Като близъкъ сътрудникъ на Каравелова до 1874 г., Х. Ботйовъ — коренно противоположенъ темпераментъ на Каравелова, създаде не една и две неприятности на последния. Такъвъ е, напр. случая съ „револверитъ“, заловени отъ ромжнскитѣ власти на гюргевската митница, които организацията имаше намерение да прехвърли въ България, подъ етикета „смокини“, отъ който случай се създаде цѣла „афера“! Каравеловъ решително отклони всѣко свиждане съ административнитѣ власти по тая „афера“, като постави на топа на устата Ботйова. . . — „Всѣкога, когато имаше нѣкоя разпрания съ властѣта или пъкъ идеха да правятъ въ редакцията и печатницата обиски — разправяше ни едно лице, което е наблюдавало отблизу живота на Л. Каравелова, — ние го скривахме или казвахме, че го нѣма въ Букурещъ и винаги поставяхме Ботйова да се разправя съ безкрилитѣ ангели. . .“

Разбира се, смѣло би било да се каже, че Каравеловъ правеше това отъ „малодушие“: — той бѣше човѣкъ съ силно развито чувство на самоуважение и ако избѣгваше контактѣтъ съ „безкрилитѣ ангели“ на обществената безопасност, това той правеше въ името на своитѣ собствени научни и революционни интереси.

VI.

В-къ Свобода трѣбваше да прекрати своето излизане по силата на обстоятелствата. До срѣдата на м. ноемврий 1872 г. тя прекара едно колкото скромно, безшумно, толкова славно съществуване. Само въ нѣколко дни отъ излизането на първия брой, „Свобода“ стана най-търсения вестникъ не само между българската емиграция въ Ромжния, но и въ Цариградъ. Тя проникна на всѣкжде

и лесно скъсваше санитарния и полицейски кордонъ, който ѝ изпречваше турската власт, подпомагана отъ българскитѣ чорбаджии. . .

„Помня като день днешенъ онова време, разправя единъ съвременникъ; азъ се учехъ тогава въ турската медицинска школа; нашитѣ другари бѣхме до толкозъ наелектризирани отъ идеитѣ и учението на К., щото ний не можахме да умеримъ своето любопитство. Жаждата да четемъ Свобода ни обземаше до невѣроятностъ силно. Ние чакахме съ нетърпение, кога ще дойде нѣмската поща и тогазъ. . . о! тогазъ у насъ бѣше праздникъ. . . Тамъ, подъ покрива на турската школа, ний смѣло четехме Свобода и Независимостъ; ний забравяхме опасността, която ни очакваше въ случай, че се хванехме en flagrant délit. . .“ (С. С. Бобчевъ въ сп. „Наука“ г. I, стр. 28).

Много е права бележката на автора на горнитѣ редове*, че „идеитѣ и учението“ на Каравелова сж причината на безстрашието, съ което той и неговитѣ другари сж очаквали и чели Свобода и Независимостъ подъ слънцето на. . . Падишаха. Но тѣзи „идеи и учение“ „наелектризираха“ не единицитѣ — тѣ стигаха до сърцата на маситѣ, — на онѣзи, за които бѣха предназначени Независимостъ и Свобода, отъ нуждитѣ на които тия идеи и това учение изхождаха: — следъ учащата се младежъ, Свобода и Независимостъ най-много засѣгаха чувствата на трудо-

* Впрочемъ, този култъ къмъ в. „Свобода“ е засвидетелствуванъ отъ българската емиграция много по-рано, отколкото това прави г. С. С. Бобчевъ. Въ брой 1, г. II на тоя вестникъ (2 януарий 1871 г.) срещахме две телеграми, едната изъ Виена, другата изъ Болградъ, съ които, като се чувствува на редакцията новата година, изказватъ се пожелания, както за „дълготрайността на южнославянския съюзъ“, така сжщо и за тая на в. „Свобода“. „Желаеме да видиме вестникътъ ви да се издава на върхъ Балкана!“ — завършва депешата изъ Болградъ. „Поздравяваме ви и ние и желаеме да се събереме заедно на Балкана“ — отговаря редакцията, т. е. Л. Каравеловъ.

вия народъ, къмъ когото Каравеловъ се адресираше.

По-добре е на балкантъ
Да бжда свинаринъ,
Отколкото при султантъ,
Да съмъ хазнатаринъ! —

провикваше се Каравеловъ, и тия негови думи стигаха дълбоко до съзнанието и чувствата на ония, които „не искаха да ядатъ бюрекъ по царска воля“...

Свобода, най-сетне, преодоля всички спънки и, като внесе бодростъ и надежда между българскитъ трудящи се маси, тя внесе голѣмъ смутъ въ Илдъзъ-Кйошкъ и въ пашалѣцитъ на Мидтатъ паша, на Машаръ паша и др. въ България... Тя бѣше запретена, но колкото повече я преследваха, толкова по-невидима ставаше и толкова по-лесно минаваше отъ ржка на ржка. Просто, строгиятъ конспиративенъ характеръ на българската революционна организация, позволяваше Свобода да бжде понѣкога четена подъ носа на турския шпионинъ...

И наистина, нейното положение все повече се затвърдяваше и на това много идеше да помогне окончателното конституиране на Ц. Р. Б. К., както и решенията на „работниците отъ българско“ презъ м. априль-май 1872 година.

Следъ нѣколко годишно прекрояване на България и осяване цѣлата страна съ революционни комитети (1869—1872), въ съгласие съ Л. Каравелова, Левски настоя и на 29 априль 1872 год. бѣ свиканъ въ Букурещъ редовенъ конгресъ на Революционната Организация. Неговитъ заседания започнаха на 1 май подъ председателството на Каравелова, а главната му задача бѣ да изработи Устава, който съществуваше само въ „проектъ“, представенъ отъ Левски, и да избере Централенъ Комитетъ. На предварителното заседание (29 апр.) избра се комисиия, която да редактира Устава, въ състава на която влѣзнаха: Л. Каравеловъ, К.

Цанковъ, В. Левски и Т. Пѣевъ — „за да напише програмата и да прегледа уставътъ на Б. Р. Ц. Комитетъ“ —, както е отбелезано въ протокола за това заседание. На 4-то заседание на конгреса (3 май) Уставътъ бѣ приетъ така, както го редактира Л. Каравеловъ — осигурявайки личната властъ на преседателя („главното лице“) на Комитета, а на следующето заседание (4 май) — споредъ общия протоколъ за всичкитъ заседания, запазенъ въ архивата на Кирякъ Цанкова —, избра се новъ Ц. Р. К., въ който „за главно лице“ влезе Л. Каравеловъ; него събранието „опълномощава да избере и другитъ членове, които сж потребни споредъ ал. III-та чл. 1-и на Уставътъ“ — дословно е писано въ сжщия протоколъ.

Въ сжщитъ заседания станало е дума и за разпространение на комитетската литература — по-специално на в. Свобода, за пласирането на който въ България една отъ главнитъ грижи падаше на главния апостолъ В. Левски — поне що се отнася до контрола на това разпространение.

Следъ разотиването на дейцитъ по България, започна се една трѣскава работа по всички посоки, работа, която обещаваха добра жетва най-вече и затова, че на букурешкото събрание бѣха поканени и взели участие въ разискванията цвѣта на мѣстнитъ организации. За това говори ни както едно саморжчно писмо на Левски, което предшества горния „конгресъ“*, така и следното

* Поради специалния интересъ, който тоя оригиналенъ документъ буди, ние го даваме изцѣло подъ линия, толкова повече и затова, че той за прѣвъ пѣтъ сега се появява въ нашия печатъ. Документътъ носи дата 30 мартъ 1872 г. (Българско), адресиранъ е до „Братията Членове на ч. Б. Р. К. въ Тър(ново) и Ля(сковецъ)“ чрезъ членътъ отъ М. Б. Р. К. покойния Маринъ Цонзаровъ, участвувалъ въ заседанията на конгреса, и гласи:

„1872. 30, Мар. Бъ л.

Братия чл. на ч. Б. Р. К.
Въ Тър. и Ля.

Писали сме по сичките ч. К. и приготвили са; Казваме и Вамъ: Вище съберетеса, кажете и на ония които казватъ чиса

Окръжно писмо до частните Революционни Комитети, написано отъ Л. Каравелова, печатано въ печатницата на Свобода и внесено въ България отъ апостолитѣ: „Братя членове! По желанието на всичките български частни революционни комитети, събраха се представители отъ всичките български страни, прегледаха устава и дадоха му по-добра наредба. Представителитѣ пожелаха да се напечати новиятъ уставъ и да се раздаде на частните комитети, и Ц. К. изпълни желанието ви. Тръбва да ви забележимъ тукъ, че тоя уставъ се удобри по вишегласие, следователно никой нѣма право да изменява въ него ни най-малката точка. Вашата най-първа обязаность е да изучите съдържанието на този уставъ и да изпълнявате буквално неговитѣ заповѣди.

Българи! и желаятъ да работатъ за Освобождението Българско, нѣ, немали довѣрие въ работите!... това е и наше отколие казано: сляпо никой да са ниповожда въ работа, защото натакъвъ никога му ниповѣрваме тайна. Ето какво: отъ стърнж на сичкото Ваше окръжие, изберете единъ свесенъ Представитель който е разбралъ въ какво положение сме въ Българско, и въобще духатъ на селенитени, гражданите ни къмъ цѣлта, ни дадоде въ Влашко. Тамъ дето ще стане скупщина, отъ Българи чистонародни отъ разни мѣста извънъ живущий отъ Българско, ще даватъ мнение за работите ни отъ тукъ на татъкъ, споредъ общото положение въ Европа и обстоятелствата въ Българско. Това тяхно мнение щеса принесе тукъ въ Ц. К. и по вишегласието на сичките Ч. К. ще са рѣши сѣдбата на Българскитѣ народъ, съ образно съ врѣмѣто. за сега тамъ въ Влашко, отивамъ асъ, отъ стърнж на Ц. К. съ горните Представители, ще явимъ работитени какъ вжрвжтъ въ Българско, и връху това ще земемъ мнението на нашите Братия отъ тамъ. Послѣ това ще дамъ смѣтка предъ сичките Представители, отъ стърнж на Ц. К. де, и колко пжтиса пращали наши хора, каквогѣ сръшноло, отъ де, каквѣса зели, и дали, и какво има готово. Смѣтка, която ще са даде на секи Представитель, да я поднесе предъ очи на секи членъ на Народната работа. Следователно, на Представителятъ Ви, трябва да дадете слѣдоущите белѣжки, съ упълномощието така: Братия Представители! упълномощаваме приносящиятъ на одраното кжсче книга, да гласоподава за насъ, и едно, двѣ, и пр. Сега съ потолкова, и толкова способни юнаци да носжтъ окръжие, между коитѣ намиратъ и еди колко способни.

Лицето, което бѣше опълномощено досега отъ Ц. Р. К. се упълномощава и за напредъ да продължава своитѣ обязанности до известно време и ще да си служи съ новоповѣрението му печать безъ да изгуби ни най-малко уважение вехтиятъ печать въ досегашните работи. Това лице ще да дойде при васъ само (или ще да изпроводи свой човѣкъ съ нуждните знакове), за да ви даде списъка за доходитѣ и разходитѣ на Българ. револ. комитетъ, да ви донесе устава и да ви даде нуждните наставления.

Централния комитетъ въ името на народа ви повелява да уважавате приказанията на неговитѣ опълномощени членове и да изпълнявате уставътъ буквално. Тайната полиция ще следи за действията на всѣкиго.

за Войводи. въ сичките тия има толкова шишинета, гладки пушки, леворвери, и пр. а [колко на — първо по ви кани.] отъ кога, и отъ кого Вие подадена найнапредъ работата, и Вия каксте му приели, и досега какви белѣжки недобри имате въ Него. Кога каквото Вие било писано отъ Ц. К. ималоліе нящо недобро по Ваше мнение.

Въ упълномощието на Представителятъ няма да пишете, ни името му, ни отъ де иди! а за увѣрніе нему отъ де иди, и кой е, ще носи въ себѣ си одраното кжсче книга, и азъ като му гу поискамъ той трябва да ми го даде, и като го присѣдинжъ съ другата му половина, ще знамъ.

Когото изберете за Представитель, дайте му запечатаното писмо съ одраното книжче, защото въ него е написано неговата сигорность до кѣто иди и даса върни.

За разноски ще го снабдите не помалко отъ 10. л. тур. десетъ.

Пжтжму за Влашко, презѣдето, види чи му е полѣсно.

Отъ днесъ послѣ 7—8 дена нека трѣгва, по реджтъ въ писмотому. отъ дето щее Представителятъ, отъ едного, или отъ другото място, трябва да земе отъ дето няма Пред. сжщж припоржжж, съ одраното книже заедно, което Ви пращаме, за едного, и за другото място. Който Ви поднесе писмото, като види какъ ще направите, тогава ще ви даде одраните книжки съ писмото на Представителятъ.

Ас. Дер. Кжрджялж.

Н. Б. Оригиналътъ на горния документъ, както и „Окръжното писмо“ до Ч. Р. К. се съхраняватъ у г. Маринъ Цонзаровъ въ градъ Лясковецъ.

Нашето дѣло върви напредъ и ще се надѣеме, че съ божията воля за насъ ще да настѣпатъ ония щастливи минути, които очаква всѣко българско сърце. — България, 1872 г. 14 юния № 1. (подп.) Български революционенъ централенъ комитетъ“.

Но следъ всички усилия на „главното лице“ отъ Ц. К., на самия централенъ революционенъ комитетъ, на главния апостолъ, както и на отдѣлнитѣ дейци, въ България настѣпи нѣщо страшно съ още по-страшни последици.

Въпреки всичкитѣ предупреждения на Ц. Р. К.; въпреки колебанията, които настѣпиха въ тая епоха между ръководителитѣ на движението относително целесъобразността на крутитѣ конспиративни и терористически мѣрки, които трѣбва или не да тури въ ходъ организацията; въпреки решителната съпротива на най-компетентния между всички компетентни членове на организацията по тоя въпросъ, какъвто бѣше В. Левски, презъ м. септемврий 1872 год. Димитъръ Общій реши и на своя отговорностъ обра царската хазна въ арабаконашкия проходъ, на 25 октомврий с. г. бѣ заловенъ и въ началото на 1873 г. обѣсенъ.

Обирането на хазната и залавянето на Дим. Общій сж две събития съ неотразимо влияние върху сждбата на революционната организация, следователно и върху сждбата на в. Свобода. Ние нѣма тукъ да влизаме въ оценката на тия събития, — макаръ въ архивата на Ц. Р. К., която отчасти е запазена, може да се намерятъ много интересни документи за характеристиката на тия събития, и особено за борбата между Д. Общій и В. Левски, — но, въ допълнение и на онова, което казахме въ биографията на Дякона, трѣбва да направимъ поне само една-две елементарни забележки. Д. Общій падна въ ръцетѣ на турскитѣ джелати, подложиха го на страшни мъчения и той разкри тайнитѣ на организацията. Тия разкрития стигнаха до тамъ, щото най-сетне бѣ заловенъ и главниятъ апостолъ — Дя-

конътъ. Но права ли бѣ българската критика, когато следъ това тя се помъчи да развѣнчае Дим. Общій? Още в. Независимостъ броеве 25 и 26 (г. III, 1873 г.) се постара да представи авторътъ на арабаконашкото приключение за „грѣцки агентинъ“. Но това бѣше една диверсия, която не можѣ да отклони катастрофата съ революционната организация. Тази диверсия, като диверсия, бѣ много изкусно сплетена, тя, обаче, изгуби значението си отъ момента, въ който и замѣстникътъ на Левски — Атанасъ Узуновъ, сжщиятъ, който освенъ по-голѣмата школовка, имаше, ти си речи, такта и на Апостола, но който бѣ заставенъ да употреби терора, като посѣгна върху живота на хасковския шпионинъ Хаджи Ставре, и „за да засили каузата на българската революционна организация“, следъ залавянето му послужи си и той съ средствата на Димитра Общій (ср. в. Независимостъ, г. III, брой 42 отъ 7 юлий 1873 година).

Разстройството, което тия събития внесоха въ революционната организация бѣ фатално за вестн. Свобода. Турското правителство сега имаше въ ръцетѣ си документи, отъ които се виждаше, че единъ отъ главнитѣ вдѣхновители на пропагандата е в. Свобода и нейниятъ редакторъ Л. Каравеловъ. Високата порта — Диванътъ, както се още нарича, направи решителни постѣпки въ Букурещъ и Каравеловъ, самъ заплашенъ да бжде предаденъ въ ръцетѣ на пашитѣ, бѣ принуденъ да спре своя вестникъ. На 25 ноемрий 1872 год. излѣзе брой 22 на Свобода и отъ тогава до 23 февруарий 1873 г. Каравеловъ не се вести на публицистическото поле. На тази последня дата (23 февруарий) в. Свобода започна да излиза подъ названието Независимостъ, която продължи номерацията на Свобода и при старата програма. Очевидно, това стана така, защото ѝ се наложи по силата на обстоятелствата отъ една страна и отъ друга — защото организацията, като живъ и дееспособенъ, активенъ организъмъ не можеше безъ публиченъ печатенъ органъ.

Но... това бѣха последнитѣ усилия на Каравелова: — ударѣтъ, нанесенъ надъ организацията съ обѣсването на Левски, бѣ тѣй съкрушителенъ, щото не само Свобода и подъ новото си име („Независимостъ“) не можѣ да стѣпи здраво на краката си и трѣбваше следъ нѣколко месеца да спре, но, което е още по-забележително — самъ Каравеловъ преживя една страшна вътрешна душевна криза, която малко време следъ това ще го изнесе формално вънъ отъ редоветѣ на организацията...

За тая криза — за кризата, която прекара Свобода, както и нейната наследница Независимостъ, има доста документи, отъ които може да се сѣди за свѣрхчовѣшкитѣ усилия, правени отъ Каравелова да спаси положението и за себе си лично, и за революционната организация. Но ние ще ги приведемъ въ следующата глава, доколкото тѣ могатъ да затрогватъ непосредствения интересъ на нашия читателъ, тѣй като тѣ сѣ въ връзка и съ единъ въпросъ, по който днесъ още българската историческа наука — ако може да се говори у насъ за историческа наука! — е въ пълно неведение.

ГЛАВА ПЕТА

ЕПОХАТА НА В. НЕЗАВИСИМОСТЪ И НАЧАЛОТО НА ДУШЕВНАТА КРИЗА У ЛЮБЕНЪ КАРАВЕЛОВА.

I.

Времето отъ 23 февруарий, откакъ в. Независимостъ започна да излиза — до 12 октомврий 1874 г., на която дата тя бѣ погребена, ние смѣло може да наречемъ епоха на в. Независимостъ. Тази епоха се характеризира съ следнитѣ три факта: 1. съ интригитѣ на „старитѣ“ противъ Л. Каравелова, интриги, които сега не само зачестиха, но станаха по-дрѣзки; 2. съ вътрешната душевна криза у редактора на в. Свобода, за която загатнахме въ края на последната глава и 3. — съ това, че се постави началото на борбата между Л. Каравелова и Христо Ботйова.

Каравеловъ захвана своята публицистическа и писателска кариера съ единъ-единственъ капиталъ — своята обширна ерудиция и литературенъ авторитетъ. Той нѣмаше никакви пари, съ такива не разполагаше презъ цѣлия си животъ, той бѣше всѣкога безпариченъ и задължението, което той още въ Москва пое предъ своя баща, че ще заплати своитѣ „борчове“ „ако е живъ“, е задължение, което Каравеловъ отъ всички свои задължения най-редовно посрещна...

Но успѣхътъ на неговата пропаганда, успѣхътъ и на неговитѣ предприятия, най-сетне — растящиятъ неговъ авторитетъ, убиваше бездарноститѣ, дразнеше чорбаджиитѣ, които започнаха да насѣкватъ и интригуватъ срещу българския писателъ.

За да организира своите предприятия, тѣсно свързани съ съдбата на българската революция, Каравеловъ трѣбваше да разполага съ собствена печатница. Едно революционно предприятие изключва участието въ неговитѣ дѣла на съмнителни и непроверени лица. Това бѣ особенотак а и за една редакция, като тая на в. Свобода, кждето бѣха съсредоточени нишките не само на българското движение, но още — тѣзи на сѣрбското, на руското, пакъ като речи — и на полското. Въ п. 6 на „Правилника“ за вътрешния редъ въ печатницата на в. „Свобода“, е казано, че външни посетители въ печатницата не се допускатъ, а ако ли нѣкой случайно се промжкне, то работниците не му позволяватъ да прочита ржкописитѣ.

Една конспиративна организация предполага още по-голяма строгостъ въ подробноститѣ на нейното приложени е. Това можеше да постигне и българската революционна организация, когато напрегне силитѣ си и изгради съ собствени средства своитѣ органи или учреждения.

Каравеловъ постигна това.

Лично или съ помощта на организаци ята, той си достави печатница, която дълго време остана като трѣнъ въ очитѣ на „старитѣ“ не толкова затова, че тѣхнитѣ най-решителенъ противникъ става „собственикѣ“ на единъ имотъ, колкото затова, защото той си създава една крепостъ, отъ която ще имъ отпраща своитѣ смъртоносни стрели.

II.

Но, туку-що започна работата, интригитѣ и клеветитѣ на „старитѣ“ бѣха пуснати въ ходъ. „Старитѣ“ хвърлиха върху Каравелова едно обвинение, което отсетне пренесоха и въ освободена България, че Каравеловъ е орждие на сѣрбската политика, че той се е продалъ на сѣрбитѣ и то само затова, че печатницата на „Свобода“ е до-

несена отъ Сѣрбия. Вторъ „аргументъ“ за подкрепа на своитѣ обвинения „старитѣ“ видѣха въ архивата на Левски, която попаднала въ ржцетѣ на Машаръ-паша следъ залавянето на Апостола! . . .

Ние искаме да рекапитулираме съ тия обвинения срещу българския писателъ, за да бжде приключено единъ пжтъ за винаги съ клеветата, че Каравеловъ е могълъ да бжде чуждо орждие или продажникъ и то независимо отъ увлечението, въ което бѣ изпадналъ по тоя въпросъ и Х. Ботйовъ . . .

Нѣколко години следъ смъртта на Л. Каравелова въ българската консервативна преса, начело на която застана пакъ букурешкото „Отечество“, „старитѣ“, които пренесоха своето сѣдалище отъ Букурещъ въ София, се опитаха да подигнатъ едва заглѣхналата вражда и да закрепятъ своитѣ собствени позиции чрезъ . . . „падението“ на Л. Каравелова. Безъ да има нужда да цитираме всичко, което въ тая епоха бѣ писано въ вестниците Отечество и Търновска конституция — за това удоволствие на читателитѣ, ние имаме желание, но нѣмаме средства —, достатъчно ще бжде да посочимъ на следния фактъ.

Не много следъ смъртта на Каравелова, поставенъ бѣ въпросътъ да му се дигне паметникъ. По тоя поводъ, в. „Отечество“ (г. II, бр. 3—4 отъ 11 януарий 1885 г. стр. 9), писа:

„ . . . Азъ мисля, азъ вѣрвамъ, че всѣки безпристрастенъ човѣкъ ще се съгласи съ мене, че е още много рано да се ценятъ услугитѣ на речения покойникъ Любена, защото важна една страна отъ политическата му деятельность и до днесъ още е оставила твърде мистерии за многошумниятъ му патриотизмъ“ . . .

Авторътъ на тия редове, който не е никой другъ, освенъ стариятъ редакторъ на в. „Отечество“, покойниятъ П. Кисимовъ, не изпусна случая да набележи своитѣ обвинения, т. е. да разкрие не своята „мистерия“, а да дешифрира своята

собствена мистификация. Мистериитъ, споредъ него, се състоятъ въ това: кореспонденцията на Левски, пълното душевно спокойствие на Каравелова следъ залавянето и обѣсването на Дякона, печатница, мемоаръ („адресъ“), подаденъ отъ Л. Каравелова на кн. Милана и др. п. А въ единъ памфлетъ на П. Кисимова, печатанъ на отделни листове съ дата 20 февруарий 1886 год. въ отговоръ на оная защита, която З. Стояновъ направи въ брошурата си „Л. Каравеловъ и неговитъ клеветници“, покойниятъ Кисимовъ реши да изчерпи цѣлия си арсеналъ отъ „аргументи“ срещу великия покойникъ, като писа:

„... Думата ми е за твоя идолъ — Любенъ Каравеловъ. Помните, че въ в. „Отечество“ се напечата единъ исторически документъ: адресътъ на Любенъ Каравеловъ до Н. Светлостъ Сръбския кн. Милана Обреновича. Каравеловъ съ тоя адресъ отъ името на всичкия български народъ честитаваше и молитвуваше на Милана една велика държава отъ Кикинда и Дунава до Черно море и Цариградъ... Каравеловъ и многобройната му клика тогава работеха за единъ сръбски Пиемонтъ...“*

Както казахме, всичкитъ тѣзи интриги и клевети ние наследихме отъ букурешкитъ борби между Каравелова съ своята „малобройна клика“ и „старитъ“.

* Този „адресъ“ е публикуванъ въ в. Отечество, бр. 17 отъ 21 мартъ 1885 г. Но първоначално, въ 1872 г., той е публикуванъ на отделенъ листъ безъ никакъвъ подписъ, и се намира въ архивата на Д. Ценовича — бившъ касиеръ на Центр. Рев. Комитетъ въ Букурещъ, предадена на съхранение въ Етнографическия музей въ София. „Старитъ“ съвсемъ тенденциозно, да не кажемъ недобросъвестно използваха тоя документъ противъ Л. Каравелова. Освенъ това, въ него нѣма нито поменъ отъ благопожеланията къмъ кн. Милана, които редакторитъ на в. Отечество искаха да инкриминиратъ на българския писателъ. По липса на място, ние не можемъ да го преведемъ на тая страница.

Какъ отговаряше Л. Каравеловъ още при-живѣ на своитъ клеветници? — Най-напредъ той ги призова да депозиратъ своитъ аргументи предъ съвестта на българската честна емиграция, която ще бжде суверенна да реши спора между него и тѣхъ. За тази целъ, въ бр. 30 (г. I) на в. Свобода, Л. Каравеловъ отправи такава една покана до издателитъ на „Отечество“:

„Въ вашиятъ органъ твърде често, или почти въ сѣки брой, се появяватъ псувни и ядовити нападения противъ нашиятъ в-къ, между които вие изказвате и това, че нашиятъ в-къ е органъ на нѣкаква си невидима сила и затова работи за интереситъ на оная сила и за своитъ собствени. Но това не е доста. Нѣкои изъ вашитъ мекерета (напр. С. Станковичъ) ходатъ по кавенетата и съветватъ нашитъ братя българи да не приематъ в-ка ни, защото редакторътъ му билъ подкупенъ. Ако сте вие честни люде и имате въ себе си колко-годе човѣческа душа и сърце, то ви молимъ да се обясните по-ясно и по-опредѣлено и да ни докажете публично отъ кого сме ние подкупени. Ние само това желаеме и за това вие не трѣбва да ни жалите. Ако ли пакъ не докажете това, щото трѣбва да докажете, то ние явяваме предъ сичкиятъ святъ, че вие сте хора безчестни и подли, които за своитъ лични интереси сте готови да безчестятъ сѣкиго, който ви не помага да изпълняватъ своитъ цели“.

Тѣзи покани къмъ „старитъ“ Каравеловъ повтори многократно. Той чувствуваше много болѣзнено обвиненията, които му се сипеха, за да ги отмине безъ внимание. Но освенъ думи, освенъ общи фрази, „старитъ“ не изнесоха нито единъ документъ, нито единъ аргументъ въ подкрепа на своитъ подозрения. Като добри психолози тѣ знаеха само това, че, когато клеветата е направена и безъ всѣкакъвъ поводъ, тя все пакъ остава подиръ себе си една следа отъ съмнение, а това бѣше отъ голѣма нужда за клеветниците на българския писа-

тели!... Затова тѣ не смлѣхнаха*, но именно въ безсилието си да докажатъ своето обвинение публично, както искаше Каравеловъ, тѣ доведоха клеветата до върховетѣ на Хималаитѣ.

Най-сетне, Каравеловъ се видѣ принуденъ да отговори.

III.

Първото „подозрение“, което неподкупната българска еснафщина подигна срещу Каравелова, бѣ въпросътъ съ доставката на неговата печатница. Противниците на нашия човѣкъ бѣха пуснали интригата, че тая печатница е дадена Каравелову „зестра“ и е по произхождение държавно-сърбска. Има ли нѣщо вѣрно въ тая какофония?

* Въпросътъ за „подкупа“ на Люб. Каравелова има своята дълга история, затова читателитѣ ще ни позволятъ въ забележка да отнесемъ 1—2 подробности по него. Изобретателътъ на тая легенда е П. Кисимовъ отъ момента, когато Каравеловъ се отрече отъ вестн. Отечество, който започна да излиза подъ редакцията на Кисимова въ 1869 г. По-късно въ 1873 год., следъ спирането на в. Отечество, П. Кисимовъ и компания пренесе „борбата“, сиречъ интригитѣ противъ Каравелова въ цариградскитѣ български вестници. Въ „Право“ (г. VIII брой 7 отъ 27 октомврий 1873 г.) намираме една дописка изъ Букурещъ — подписана съ буквата „М.“ — (отъ Иванъ Мжнзовъ — сторонникъ на Кисимова), въ която се срѣщатъ всички обвинения противъ Каравелова, които П. Кисимовъ възпроизведе презъ 80-тѣ години въ подновения отъ него в. Отечество. Споредъ дописника Каравеловъ е „деспотъ“, „най-нищоженъ човѣкъ“ съ „задни мисли“, „човѣкъ подкупенъ, който работи по вкусътъ на нашитѣ неприятели“. „Само единъ подкупенъ и подѣлъ човѣкъ, казва дописникътъ, хули родътъ си и черни всичко щото е хубаво и полезно за народа“. Той (Каравеловъ) е „много по-голямъ противникъ и по-враждебенъ за насъ — българитѣ и отъ самитѣ наши неприятели“. „Всѣки българинъ знае, че Каравеловъ сж го подкупили съ една нищожна печатница отъ Бѣлградъ“ — завършва М. своята кореспонденция, за да докаже, че въ неговата кореспонденция читателътъ нѣма да срѣщне друго освенъ „праздни думи“. Въ едно писмо изъ Букурещъ, публикувано въ цариградския в. Турция (г. IX брой 9 отъ 14 априль 1873 г.), другъ анонименъ авторъ, като гади българския революционеръ по най-доленъ начинъ, наричайки го „изродъ“, дава харак-

Ние казахме, че колкото на Каравелова, толкова и на организацията бѣ нуждна печатница. Каравеловъ побърза и я намери въ Сърбия. Благодарение на авторитета и престижа, съ които той се ползуваше, благодарение и на това, че неговата жена бѣше отъ Бѣлградъ — той взе отъ тамъ печатница на кредитъ, която пренесе въ Букурещъ. Буквитѣ за тая печатница бѣха купени съ пари — дадени отъ Левски — Дяконътъ, който бѣше много добре посвѣтенъ въ сдѣлката, бѣ обещалъ на Каравелова да изплати цѣлата машина и той щѣше да направи това, ако не бѣ настъпила катастрофата отъ началото на 1873 год.

Нито жената на Каравелова за да го купи, като мжжъ, бѣ му дала „машината“ въ зестра, нито

теристика и на неговата „безнравствена и развратна свобода“, за която той се бори. Споредъ автора на „писмото отъ Букурещъ“, тая свобода „не само ще опропасти българския народъ, но още ще го компрометира и предъ царското правителство“. „Каравеловата свобода, говори султанския защитникъ, се състои въ варварството“. Тия „отзивни“ за дейността на българския революционеръ — публикувани въ цариградскитѣ български вестници, ние привеждаме като документи на времето... Разбира се, тия документи не можа да ограничи нито времето, нито човѣшката... глупостъ. Вече въ 1876 год. следъ като Хр. Ботйовъ мина съ своята чета въ България и следъ като у Каравеловъ възкрѣсна стариятъ революционеръ, който започна наново да влияе върху събитията, въ в. Възраждане (Браила 1876 г.) редактиранъ отъ Св. Миларовъ и други, появили се пакъ клевети противъ Каравелова една отъ друга по-цинични: чрезъ публикациитѣ на в. Възраждане се хвърлиха върху българския писателъ и обвинения като тия, че по негово вдъхновение, ако не при неговото лично участие, въ Кладово се вършили не само „бъркотии“, „злоупотребления“ и „кражби“, но и „тайни убийства“ (в. Възраждане, г. I брой 11 отъ 22 септемврий 1876 г.). Канонадата на тоя листъ противъ Каравелова бѣше толкова засилена и тъй огнена, щото нейното влияние не можа да избѣгне и таквъ „обективенъ ученъ“, като К. Иречекъ, който въ едно писмо до Маринъ Дриновъ съ дата 11 септемврий 1876 год. говори за сжитѣ ужасии вършени отъ „Каравеловци“, т. е. отъ Каравелова и неговитѣ привърженици... (сравни Годишникъ на Народната библиотека въ София за 1923 година — стран. 151, София — Държавна печатница — 1924 г.).

друга нѣкоя „сила“ е направила това, за да купи перото на Каравелова. Това перо не се подаваше на подкупи, то не се подхлъзна, думитѣ на Каравелова никога не сж придобивали цвѣта на турската лира, на влашкия цванецъ, или на австрийската жълтица . . .

Въпреки това, което се знаеше преди всичко отъ политическитѣ врагове на Каравелова, тѣ не спрѣха своята кампания противъ него, защото, както неговата дейность, така и успѣхътъ на българското революционно дѣло ги безпокоеше.*

На всички тия клевети, обаче, нашиятъ човѣкъ даде единъ аргументиранъ и изчерпателенъ отговоръ. Тоя „отговоръ“ е малко нѣщо отекчителенъ, но, като излѣзълъ изподъ перото на Каравелова, той е доста интересенъ. Ние го намираме въ бр. 31 на в-къ Независимостъ (г. III отъ 21 априль 1873 г.) и читателитѣ ще иматъ търпението да се запознаятъ съ него и сами да си решатъ нѣкои отъ въпроситѣ по обвинението, подигнато отъ „старитѣ“ противъ неговия авторъ: —

„Ние отдавна вече се събираме да отговоримъ на нѣкои наши маски, които сж захванали да

* Пакъ съ позволение на читателитѣ ще кажемъ, че това дѣло на Л. Каравелова безпокоеше „старитѣ“ и въ свободнитѣ предѣли на свободна България. Все сжщиятъ родоначалникъ на интригитѣ срещу Л. Каравелова, не пожъналъ никакви успѣхи следъ разкрититѣ „подкупи“, намисли да подхвърли на съмнение и „патриотизма“ на Каравелова. Така, споредъ пойнния П. Кисимовъ, Л. Каравеловъ не само е „лудетина и пакостникъ“, но, което е много поужасно — той, Каравеловъ проповѣдвалъ „голословния патриотизъмъ“, когато „старитѣ“, начело съ П. Кисимова, ратували за „реалния, действителния патриотизъмъ“ (ср. Политически писма отъ тѣзи последни години и месеци отъ П. Кисимовъ, София 1887 г. стр. 18, 19). Навѣрно, подобенъ единъ „реаленъ патриотизъмъ“ позволи и на двама съвременни наши писатели, като Н. Начовъ и Д. Т. Страшимировъ да подхвърлятъ на Каравелова ако не сжщитѣ, то подобни обвинения и то близо 40 години подиръ неговата смъртъ. Споредъ г. Н. Начовъ „обвиненията“ противъ Каравеловъ сж продължавали „съ по-малка или по-голяма сила и убедителность“ (ср. Ново българската книга, стр. 40).

лжжатъ свѣтътъ и да разпространяватъ между народътъ такива подли слухове, които би били гнуснави даже въ устата на достопамятнитѣ фанариоти. Слушайте. Турскиятъ полуофициаленъ в. Турция твърде често напада на насъ и обвинява ни въ такива престѣпления, за които ние не сме ни помислили; а подобни клевети сж въ състояние да изведътъ изъ търпение и най-хладнокръвниятъ човѣкъ. Въ 9 брой на тоя в-къ е помѣстена дописка изъ Букурещъ*, която разказва на българската публика, че Каравеловъ е продалъ народътъ си на Сърбия, че той излялъ читалището „Братска Любовь“ заедно съ мебелитѣ му, че съставлява лжжовни дописки, че проповѣдва варварство и че компрометира българитѣ, които сж вѣрноподаници на султанътъ. „Гореказанитѣ причини сж накарли г. Ная Поповича и г. Д. Ценовича да се откажатъ отъ Каравелова и да не покровителствуватъ на вестника му“, говори дописникътъ на полуофициалниятъ в-къ. Това е безсовестна лжжа. Г. Николай Поповичъ е доказалъ фактически, че съчувствува на нашитѣ идеи. Нашата печатница, която стои като трънъ въ очитѣ на г-на Мжнзова, е захванала

а г. Д. Т. Страшимировъ стига до още по-голяма откровенность: „възможно е, казва той, революционерътъ да е платилъ нѣщо, колкото да се прикрие отстъпката“ (История на Априлското въстание, стр. 58). Читателътъ се досеща, че тукъ цѣлата „история“ се върти около прочутата печатница, която споредъ сжщия г-нъ Д. Т. Ст. е „сръбско дѣло“ (ibid. стр. 88, забележката). Ако и двамата тия български писатели бѣха се отнесли по-сериозно къмъ задачата, която ги е занимавала, тѣ трѣбваше преди всичко да се справятъ съ мнението на другъ български писател, който преди тѣхъ бѣ доста умѣло защитилъ Каравелова отъ „злитѣ хули на неговитѣ врагове, които чрезъ свидѣтелството на недобросъвестни хора, чрезъ съмнителни писма и документи се опитваха да разколебаятъ утвърдената честъ и престижъ на Любена Каравелова като ръководител на революционното движение и като общественъ дѣецъ“ (списание Мислъ, г. XIV кн. 2 за 1904 г. вж. литературния очеркъ за Л. Каравеловъ отъ Б. Ангеловъ). Но . . . сериозността не е стока, която се намира на всѣки пазаръ! . . .

* Вж. забележката на страница 115—116.

своето съществуване отъ 100-тъхъ наполеондора, които г. Поповичъ жертвува на редакцията. Колкото за г-на Ценовича, то тоя патриотинъ е и самъ въ състояние да затъкне устата на нашитъ паленца и да ги накара да замълчатъ. Дописникътъ говори още, че ние сме живѣли въ читалището и че сме усвоили мебелитъ му. Това е още побезсвестна лъжа. Не ние сме живѣли въ читалището, а читалището живѣше у нази, защото кинриятъ бѣше заплатена отъ насъ. Разбира се, че ако читалищното настоятелство има честъ и съвестъ, то трѣбва да заяви за това дѣло публично. Освенъ това, мебелтъ и библиотеката бѣха земени изъ къщата ни отъ нѣколко души младежи, които сж честни хора и които всѣкога щатъ да кажатъ правото. Кажете ни сега, ние ли сме шарлатани или редакторътъ на „Турция“ и неговиятъ букурешки дописникъ? Да кажеме нѣколко думи и за нашата печатница. Ние сме купили печатницата си не отъ сѣрбското правителство, а отъ г. Райчевича, съ когото и до днесъ още имаме смѣтка, т. е. съ когото и до днесъ още не сме се разплатили. Когато тия смѣтки бждатъ свършени, то ние се надееме да докажеме и г-ну Геновичу*, и г-ну Мжнзову**, че Каравеловъ не е ималъ нищо общо ни съ Бедискина, ни съ г. Арона, ни съ Райнова, ни съ полициитъ, ни съ другитъ политически деятели. Г. Райчевичъ е търговецъ, следователно той може да продаде букви и г-ну Мжнзову, ако само г. Мжнзовъ можеше да гарантира съ своята честностъ. Ако г. Райчевичъ се е съгласилъ да ни чака година или две, то това е зависело отъ неговата добра воля; а ако българскитъ патриоти не желаятъ да иматъ работа и съ сѣрбскитъ търговци, то нека ни откриятъ кредитъ въ ромжнската полиция или въ словолитницата на „Курие де Орианъ“. Всѣки търговецъ купува стоки оттамъ, отдего му

* Геновичъ — ред. на в. „Турция“; — ** Ив. Мжнзовъ — редакторъ на в. „Гжпанъ“.

е по-вигодно! Кажете ни сега кой е шарлатанинъ, ние или г. Геновичъ и неговата компания? Дописникътъ говори още, че Дяконътъ е билъ нашъ агентинъ, когото сме ние изпроводици да компрометира свѣтътъ и да събира отъ народътъ пари за нѣкакви си комитети. Какво да отговори човѣкъ? Който е честенъ българинъ, той трѣбва не да осжда Дяконътъ и неговитъ действия, а да се кланя предъ него, като светецъ. Ние се радваме, че в. Турция и неговиятъ букурешки дописникъ ни укоряватъ за нашето познанство съ Дяконътъ! Дай боже на отечеството ни повече български „дяконе“ и по-малко полицейски агенти! Народътъ ни компрометиратъ не такива хора, какъвто бѣше Дяконътъ, а ония безвѣстни мозъци, които ставатъ ортаци съ „еврейтъ“ и които продаватъ народътъ си за една лула тютюнъ. Дяконътъ оплакватъ по цѣла България; а отъ дописникътъ на в. Турция се гнусатъ даже и неговитъ господари. Това е неопровержимъ фактъ. Колкото за програмата на в-ка ни, то ние имаме своя глава, свой мозъкъ и свои убеждения, следователно никакъ нѣмаме воля да купувме умъ и разумъ нито отъ г. Геновича, нито отъ Ароновитъ братя. А противни ли сме ние на българското просвѣщение и напредъкъ? Това ще да види всѣки изъ вестникътъ ни. Всѣка една редакция е обязана да чисти „гюбрето“ и да опредѣля характерътъ на тая или оная книга. Но както и да е, а ние се радваме, че ни напада единъ официаленъ турски в-къ, и такъвъ единъ „патриотинъ“, какъвто е букурешкиятъ дописникъ. Кой е дописникътъ ви, г. Геновичъ-ефенди? Не желае ли и той да стане ефендия? Повикайте го въ Цариградъ, защото ромжнскитъ българи го познаватъ като червено яйце. Други пжтъ ще да поговоримъ за тия дѣла повече“.

IV.

Читателят ясно вижда от горния „отговор“, че, за да постигнат по-лесно целта си — да компрометират редактора на Свобода, „старит“ си послужиха и с цариградската журналистика, която не само бѣ „полуофициална“, но всецѣло туркофилска. „Старит“ биеха отъ два фронта. Тѣхнитѣ огромни парични средства и леснотата, сѣ която разпространяваха своята литература — незададена никакъ отъ специалната цензура, създадена противъ революционната литература, имѣ помагала да пожънатъ успѣхи и да черпятъ все по-голямъ и по-голямъ куражъ. Но Каравеловъ схваната „подлостъ“ и не остана длъженъ и на букурешкитѣ „нотабили“. И тоя отговоръ на „старит“ редакторътъ на Свобода започна негли отъ своята безпощадна критика на „чибукчиитѣ“. „Когато единъ човѣкъ псува безъ причина — пише Л. Каравеловъ въ брой 22 на в. Свобода (год. III), то псуването му пада на неговата собствена глава. Г. Найденовъ (Иванъ) никога не може да ни докаже, че ние сме блазнавчевъ копой, а ние почти всѣкога сме въ състояние да му докажемъ, че той е голѣмъ шарлатанинъ. Който говори онова, щото не може да (до)каже или щото не е истина, то тоя човѣкъ е достоенъ за помията. И така, ние убедително молиме г-нъ Найденовъ да ни докаже, че ние сме продали съвестта си на Сърбитѣ „които сж неприятели на честното османско правителство“ и че сме копой на Блазнаваца. Подобни гнусотии измислятъ само най-низкитѣ шарлатани“.

„Найденовци“ бѣха не само въ Цариградъ, но тѣ се намираха и въ Букурещъ и на всѣкъде. Дорчо, Григорчо, Балабанчо, хаджи Иванчо — всичката тая „пасмина“ бѣше отъ единъ и сжщъ социаленъ коренъ — чорбаджиитѣ, за които Каравеловъ имаше най-лошо мнение, което той не скриваше нито въ разказитѣ си, нито въ поезията си, нито въ своитѣ вестникарски статии. Той знаеше тѣхното

произхождение и затова толкова по-вече ги мразеше сега, когато тѣ организирано и неорганизирано се борѣха не противъ палачитѣ на българския народъ, а заедно сѣ тѣхъ противъ народа. „Било е време“ — казва нашиятъ човѣкъ — когато и ти си знаелъ що е добро —,

„Когато честността ти не е била
Ни злато, ни сребро!...“

Но тогава не е живѣлъ,
Златевъ, Балабанчо,

Не издаде народътъ си
Ни хаджи Иванчо.

Не е лаялъ ни Геновичъ
Съ своята дружина

За две пари, за коматъ хлѣбъ,
За мървка сланина“...*

Тази люта сатира, тази обоснована критика, която Каравеловъ упражняваше надъ дѣлото на „нотабилитѣ“, строгитѣ разоблачения, които той публикуваше въ Свобода и Независимостъ, привеждаше противникитѣ му въ умопомрачение и тѣ прибѣгнаха къмъ още една интрига: следъ като му приписаха обвиненията, които той лично опровергаваше въ своя „отговоръ“, „старит“ го обвиниха и въ... шпионажъ. Наистина, обвинителитѣ сами не знаеха кого и предъ кого можеше да шпионира Каравеловъ. Но, въпреки всичко, тѣ хвърлиха козътъ си... „Молиме ви да ни обясните — пита ги Каравеловъ — кои сж тия шпиони, сѣ които Каравеловъ ходи по

* До кжде стигаше умразата на Любенъ Каравеловъ къмъ „чорбаджиитѣ“, може да се сжди и отъ факта, че то й бѣ формално забранилъ на Василь Левски — Дякона да отива въ домътъ на Стойчо Каравела въ Копривщица на връщане отъ Букурещъ, за да не би да бжде издаденъ. Л. Каравеловъ смѣташе, че и неговия баща е сѣ „чорбаджиийски адетъ“, макаръ къмъ това време Стойчо Каравела да се намиралъ предъ прага на пълното разорение.

улиците и шушне се съ тѣхъ по кюшетата. Каравеловъ не знае, кои сж тие и затова, вие като патриоти и зрѣли хора, трѣбва да му отворите очите и да го учувате отъ злото — това изисква човѣщината“ (в. Свобода, г. I бр. 34).

Напраздно нашиятъ човѣкъ се позоваваше на „човѣщината“ и „патриотизма“. Умопомрачението въ тая котерийна и лична борба бѣ взело такива широки размѣри, щото повикътъ къмъ всѣка човѣшка добродѣтель отъ страна на нашия човѣкъ можеше да се вземе отъ неговите клеветници най-малко за слабостъ... Даже неговите публични изявления, които хвърляха свѣтлина върху собственото му политическо мировъзрение и характеризираха единъ тактически похватъ за разрешението на българския политически въпросъ, не можаха да се разбератъ отъ противниците на Каравелова. Клеветата обзе широки срѣди и тя се превърна въ едно постоянно подозрение, което незакъснѣ да даде своите плодове.

„Ние обичаме и сърбитѣ и руситѣ и другитѣ славянски племена само затова, защото обичаме себе си, т. е. защото обичаме своята народностъ и своето славянско произхождение, но това ви не дава право да заключавате, че ние ще да допуснеме когото и да е да забие своето знаме на трапезица въ Търново, надъ солунското кале и на дебърскитѣ планини. Надъ българскитѣ храмове трѣбва да се развѣва българския левъ. Нека бжде проклетъ всѣки, който желае да бжде друго-яче. Ние сме ви говорили и другъ пѣтъ, че по-скоро сме българи, а после славяни“ — изповѣдва се Люб. Каравеловъ така, както рѣдко това е правилъ единъ умѣренъ националистъ (вестн. Независимостъ, г. III брой 34 отъ 12 май 1873 г.).

Но въпреки всичко той не можа да избѣгне кризата. Той не можа да я избѣгне и следъ пророческите заплашвания — отправени къмъ неговите клеветници, които бѣха се усмѣлили да наречатъ и

Панайота Хитовъ „турски шпионинъ“. „Панайотъ турски шпионинъ! — възкликва Каравеловъ! — Не ли ви е срамъ?... Ние ще да ви повикаме единъ день да ни докажете много нѣща...“ (в. Независимостъ, г. III брой 36). И тая криза се задълбочи вмѣсто да се облекчи по силата на още нѣколко обстоятелства. Първо, отъ това, че организацията не можеше следъ нанесеното ѝ поражение да подкрепи материално редакторътъ на Свобода и второ затова, защото вмѣсто да се „разчистятъ“ съвсемъ, подозренията заразиха и частъ отъ „малобройната клика“ на Каравелова.

V.

Съ обиските, арестите и убийствата, които властта извърши надъ членовете на организацията, и следъ три-месечното спиране на Свобода, паричните постъпления въ редакцията ставаха изъ день-въ-день по-оскъдни. Паричните затруднения станаха сега органическата болестъ за Каравеловъ и тѣ застрашаваха всѣка негова инициатива. Тази борба съ мизерията, съ невъзможността да посрещне елементарните си задължения, продължи до 1875 година. Въ в. Независимостъ следваха предупреждения следъ предупреждения къмъ „пронумерантите“ (абонатите). Но никой не си помръдна и пръста!

Въ едно писмо отъ 4 апр. 1873 г. писано въ Букурещъ, Каравеловъ се обръща съ следните думи къмъ одного „бай Димитра“ (сигурно Д. Горевъ въ Турно-Магурели):

„Пращамъ ти сега 9 билета и те моля, брайно, да се потрудишъ, колкото се може по-скоро да съберешъ спомоществуването, защото, както знаешъ, имамъ голѣма нужда. Ще се потрудишъ да ми направишъ и една смѣтка за всичките ония, които сж плащали и които не сж, както и за книгите, които ти съмъ пращалъ. Преди нѣколко дена Хри-

сто Петровичъ ти писа да му промѣнишъ името на Христо Ивановъ, а въ същото време ни питаше и кому трѣбва да внесе стойността; неговиятъ билетъ е приключенъ тука, следователно не остава друго, освенъ да ти плати тебе като му дадешъ билета.

Пакъ ти повтарямъ, че трѣбватъ много тия пусти пари, потруди се колкото можешъ и азъ ти благодаря.

Онова, което ти е писалъ по-преди Пандурски е било лъжа, защото, когато питахъ бай Панайота, той ми каза, че не е те викалъ, защото те и не познава. Ако би било нѣщо за работа, то бихме ти писали ние, а не би карали Пандурски. Отъ всичко се види, че Пандурски е искалъ да се похвали съ тебе предъ бая Панайота.

Оставай здравъ и проводи весело празниците. — Л. Каравеловъ*.

Тия „билети“ (кочанни разписки), разпращани ежедневно на лѣво и на дѣсно, не привлекоха на Каравелова очакванитъ за неговитъ предприятия капитали. Сигурно — това за днешния читателъ е понятно — ако редакторътъ на Независимостъ разполагаше съ средствата на „шпионажа“, въ който го обвиняваха, както и съ фондоветъ на сърбската пропаганда,* той нѣмаше да се бие като риба о ледъ; сжщо така, още по-положително е, че ако

* Доколко Л. Каравеловъ се е намиралъ подъ влиянието на тая пропаганда, свидетелствува и следното предупреждение къмъ българскитъ революционери, което той публикува въ 1870 г.: „Известяваме, че въ днешнитъ критически времена се разиграватъ различни дипломатически комедии между насъ, т. е. между подчиненитъ народи на Турция. Ние мислиме, че изпълняваме длъжността си, ако кажемъ, че българитъ трѣбва да се зематъ за умъ и да се завардатъ, за да не станатъ просто орждие, или да станатъ жертва на дипломацията, безъ да принесатъ полза на отечеството си. Нека се вардатъ да не бждатъ излгани така, щото отъ тѣхната слабостъ и простодушие да възтържествуватъ чуждитъ кабинети и нашитъ неприятели (в. Свобода, г. I, бр. 36 отъ 30 юлий 1870 г.).

той о време бѣ направилъ компромисъ съ „старитъ“, които разполагаха и съ „завещани“ и съ „наследственни“ суми, Каравеловъ нѣмаше да прави отчаяни апели за помощъ. Но той не бѣше отъ тая „пасмина“, която лесно можеше да превие своятъ коравъ кокълъ. Той предпочита да вика* постоянно, да вика високо и най-сетне да чупи перото, отколкото да отстѣпи предъ единъ врагъ, съ когото се намираше въ отчаяна борба.

„Ние писахме много пжти и молихме нашитъ спомоществатели (?) да изпроводятъ стойността на вестника; но 180 души въ Ромжния, 18 въ Турция, 9 въ Австрия и 11 въ Сърбия и до днесъ още си правятъ оглухци и довеждатъ ни до отчаянно положение. И така ние имаме да вземаме отъ вестникътъ 5304 франка; а отъ книги и други 3613, следователно общата сума се състои отъ 8917 фр. или отъ 740 жълтици австрийски. Разбира се, че ако нашата българска публика да би била честна и добросъвестна, то вестникътъ би се одържалъ и ние не би търпели гладъ, нужда и срамъ отъ хората; но работата излиза съвсемъ друго-яче. Въ сърбското консулато е изпроводена изъ Бѣлградъ смѣтка отъ 102 жъл. австр., — които ние дългуваме на бѣлградската печатница, — и приказание да изплатиме дългътъ си, колкото се може по-скоро. Разбира се, че ако нашитъ пренумеранти бждатъ и занаяпредъ така честни, каквито сж

* Въ архивата на Л. Каравеловъ, частъ отъ която е публикувана въ Архивъ на възраждането (т. I стр. 4—11), читателътъ ще срещне и други потресающи факти. Споредъ едно писмо отъ Каравеловъ до П. Хитовъ, първиятъ признава, че дължи за прословутата печатница 102 жълтици, която той мисли да продаде, за да му е мирна главата. Въ второ едно писмо отъ 12 октомврий 1873 год. Каравеловъ съобщава П. Хитову, че „мисли“ да продаде кжщата на Ната, за да изплати тоя дългъ, че „наесень“ той „трѣбва да си търси нѣкое мѣсто“, а въ друго писмо отъ 2 юний 1874 г. Каравеловъ дословно събщава: „Азъ продавамъ вече печатницата“. Отъ всички тия данни честнитъ хора ще извадятъ по-други заключения отъ ония, които противникитъ на Л. Каравеловъ отъ всички среди и времена си позволиха да извадятъ . .

били до днесъ, то ние неше можеме да удовлетвориме своитѣ кредитори и печатницата ни ще бжде продадена отъ сѣрбската букурешка агенция съ аукционъ*... (в. Независимостъ, г. III бр. 36).*

Мислимъ, всички тия документи доста ярко освѣтляватъ „шпионажътъ“ и „продажничеството“ на редактора на в. Независимостъ, за да има нужда да привеждаме още други, или пъкъ да коментираме приведенитѣ... Тази свѣтлина е тъй изобличителна за клеветницитѣ на Л. Каравелова, че ние стигаме, най-сетне, до следното положение:

„Твърде горещиятъ патриотизмъ на българитѣ (а ние днесъ ще прибавимъ — твърде горещата имъ привързаностъ къмъ шпиртологията, която е тѣхна историческа заслуга!) — и тѣхнитѣ богати пожертвувания ни накарватъ да прекратиме издаването на „Независимостъ“ и да помислимъ за своето сжществуване“... (в. Независимостъ, г. III брой 49).

И Независимостъ, приемницата на Свобода, сжщата оная газета, която откри борбата по всички фронтове, за голѣма радостъ на враговетѣ на българската революция, трѣбваше да излѣе мастилото изъ мастилницата и да захвърли перото за други времена: — съ брой 52 (на 12 окт. 1874 г.), тя си взе сбогомъ съ своитѣ читатели...

Но съ това се откри моралната криза за Каравелова. Тя се ускори отъ избухналата борба

* За това „консулато“ или „агенция“ Л. Каравеловъ споменува и въ едно свое частно писмо отъ 30 юний 1875 г. изпратено до Данаила Х. Попова въ Турно-Магурели, въ което, между другото, се казва: „Помоли Катранова да изпроводи паритѣ за книгата на Бобрикова, защото консулатото иска отъ мене пари...“ — Книгата на Бобрикова, за която се говори въ текста на това писмо носи заглавие: Историческо обозрение на България отъ Г. Бобриковъ. Превелъ отъ руски Л. Каравеловъ — Букурещъ 1874 г. Катрановъ е настоятелъ, който събиралъ „пронумеранти“ за тая книга.

между него и Х. Ботйовъ, както и отъ невъзможността за Каравелова да преживѣе тежкото крушение, което се разрази надъ българската революция предъ неговитѣ собствени очи...

По тоя въпросъ ние ще кажемъ само нѣколко думи, тъй като той е развитъ отъ насъ по-подробно другаде.*

VI.

Когато се говори за борбата между Л. Каравеловъ и Х. Ботйовъ, за да бжде разбрана въ нейната сжщностъ, тя трѣбва да се очисти отъ нейния преходенъ или тенденциозенъ елементъ, който самото време е прибавило къмъ нея.

Каравеловъ и Ботйовъ се скараха не за дребни работи, но по голѣми и сжществени въпроси, и за формаленъ поводъ послужи имъ печатницата, която Ботйовъ считаше изцѣло купена съ комитетски пари, сир. собственостъ на организацията.

Нѣкои отъ по-второстепенитѣ дейци изъ България, до които бѣха стигнали интригитѣ на „старитѣ“ и кознитѣ на цариградската журналистика, се поддадоха донейде на тия козни. Затова може да се сжди поне по едно писмо, което Д. В. Храмовъ е изпратилъ на Л. Каравелова изъ Русчукъ съ дата 25 мартъ 1876 г., значи близу две години следъ спирането на Независимостъ! Въ това писмо, напр., читателътъ ще срещне такъвъ пасажъ:

„... Вашето ходене въ Бѣлградъ за момчета (за печатарски работници, — И. К.) и за кжщата, мисля, е излишно, защото и едното и другото може да се свърши безъ да ходите. Споредъ мене за сега не трѣбва да ходите по много причини: слушайте ме, ако щете. Най-после остава на ваше разположение. Ако имате друга работа... то

* Вж. нашата книга Христо Ботйовъ — биография, София 1910 год., ч. II, глава трета, стр. 512—550.

друго нещо; но азъ се чудя, защо не кажете каквото мислите. Лжжате ви. Кому да казвашъ? Вашето отиване въ Бѣлградъ ще да повреди нашата работа тука (въ Русчукъ). Едвамъ съмъ можилъ да убедя мнозина . . . хайде на ново подозрение“.

Подозренията на Х. Ботйова бѣха отъ съвсемъ другъ характеръ и той не можеше да обвини Каравелова нито въ това, че той лично или чрезъ своята жена е предалъ комитетската архива на турскитѣ власти чрезъ сѣрбския дипломатически агентъ въ Букурещъ, дѣрзостъ до която стигнаха презъ 80-тѣ години редакторитѣ на софийското Отечество, нито че се е продалъ за пари на сѣрбската пропаганда.

Смъртта на Левски подеиствува съкрушително преди всичко върху духа на Каравелова и отъ февруарий 1873 г., откакъ Дяконътъ увисна на вжжето, до спирането на в. Независимостъ, едно постоянно, ако не хроническо чувство на отчаяностъ обземаше българския писателъ. Това събитие неможеше да има друга последица за личностъ, като Каравелова, роденъ преди всичко за академикъ и сетне за борецъ. Но върху Каравелова убийството на Левски се отрази толкова по-съкрушително, защото, като натура на вжтрешнитѣ душевни преживявания и като душа псетическа, той неможеше да се отнесе хладно-крѣвно даже къмъ начина, по който бѣ извършено това убийство. Така, въ брой 47 на в. Независимостъ, Каравеловъ даде мѣсто на едно „известие“ (писано отъ самия него по сведения изъ България) за смъртта на Дякона, отъ което настрѣхвватъ и днесъ космитѣ по главата на човѣка. „Левски бѣше страшно мжченъ — гласи това „известие“. Когато той бѣше затворенъ, то низамитѣ, по повелението на пашата, му извадили единъ по единъ всичкитѣ жжби. Месата му сж били кжсани съ клещи парче по парче. Обикаляле го петъ-шестъ души и всѣки изъ тѣхъ дѣржалъ

въ ржката си ножъ. Въ това време низамитѣ захващаха да го гласкатъ насамъ-нататѣкъ така, щото върховетѣ на ножоветѣ имъ се забивали въ тѣлото му. Когато турското правосждие видѣло, че изъ устата на тоя български светецъ не излазя нито една дума, то заповѣдало да го обѣсатъ. Левски е обѣсенъ полумъртавъ! . . .“

Въ тази епоха именно настжпи преломъ въ тактическитѣ разбирания на Каравелова. Българската Революционна Организация бѣше, ти си речи, строго централистична и още на първото ѣ учредително събрание Левски бѣше се решително противопоставилъ на домогванията на Каравелова да съсредоточи тогава всичката властъ въ своитѣ ржце. Сега, следъ смъртта на Дякона, Каравеловъ намѣри удобния моментъ да внесе промѣна въ устава на организацията и да събере инициативата пакъ въ своята личностъ. Това едно; второ — следъ спирането на Независимостъ, Каравеловъ отстжпи по единъ много важенъ въпросъ, по който той преди това имаше съвсемъ друго мнение, именно по въпроса за „народнитѣ фондове“ и тѣхното предназначение, фондове, които се намираха въ пълно владение на „старитѣ“.

Около тѣзи два въпроса въ сжщностъ се разви борбата между Х. Ботйова и Л. Каравелова, които, отъ интимни приятели и другари, каквито бѣха до тогава, станаха смъртни врагове . . .

Презъ края на 1874 г. трѣбваше да стане едно общо събрание на делегати изъ България и Ромжния, което имаше двояката задача: 1. да внесе поправки въ „устава“ на Революционната Организация съ огледъ на новото положение и 2. да преизбере новъ Централенъ Комитетъ.

На това събрание Каравеловъ и Ботйовъ застанаха на две прямо противоположни становища, именно по горнитѣ два въпроса, както и по въпроса за тактическитѣ задачи на организацията. Каравеловъ, наистина, спре Независимостъ, но

той още не се отдели от Ц. Р. К., — той оставаше негов член и искаше да остане такъв и въждаше, независимо от декларацията, която той направи публично, че се оттегля напълно от политическото поприще (в. Независимост, г. IV, бр. 52 от 12 окт. 1874 г.).

Но Ботйов вече бѣ взелъ въ рѣшетѣ си падналото знаме на революцията и съ старата програма, която се изработи при участието на Левски, той искаше да продължи борбата до нейния „свещенни конецъ“. Въ това отношение той имаше на страната си най-младитѣ отъ всички млади, между които Драсовъ, който заедно съ Ст. Стамболова, бѣше една интелектуална сила въ Организацията. Чрезъ Драсова нашиятъ поетъ искаше да даде сражение на Каравелова; Драсовъ бѣ определенъ да разучи стария „уставъ“, изработенъ въ 1872 г., да внесе въ него измѣнения и да го докладва въ събранието.* Характерното за тия измѣнения се явява това, че съ тѣхъ се отнемаше властта въ Ц. Р. К. отъ едно лице и се прехвърляше върху една колегия. Това бѣше въ пълно противоречие съ становището, заето отъ Л. Каравеловъ. Въ добавѣкъ на това разногласие, Л. Каравелова се противопостави да се изискатъ „народнитѣ фондове“ отъ „старитѣ“ и да се употребятъ за нуждитѣ на революцията, както настояваше Хр. Ботйовъ, и отъ тоя моментъ противоречията между двамата революционери формално се задълбочиха.** По-нататѣкъ изпъкна на сцената и въпро-

* Ср. Хр. Ботйовъ. Съчинения, стр. 380—381. София 1906 г. Наша редакция.

** По въпроса за „народнитѣ фондове“ Л. Каравеловъ бѣ писалъ нѣколко пѣти още въ 1870 г. „Нима не виждаме — казваше той — колко народни пари лежатъ въ касата на председателя (Хр. Георгиевъ) на седемтѣ, съ които седемтѣ извършватъ своитѣ капризи и пречатъ на всѣко народно дѣло?“ Затова „младитѣ желаятъ да знаятъ, какво се върши съ народнитѣ капитали и каква политика водатъ седемтѣ старци...“ (в-къ Свобода, год. I бр. 33 и 39 отъ 1870 година).

сътъ за печатницата* на Свобода, отъ която Ботйовъ бѣ принуденъ да оттегли печатането на в. Знаме.

Но въ всичката тая борба читателтъ нито въ единъ моментъ неможе да открие дребнавостъ, било отъ една или отъ другата страна, освенъ ако нѣкой поиска да я изсмуче изъ нѣкои отдѣлни рѣзки изрази, както се помжчиха да направятъ старитѣ консерватори презъ 80-тѣ години. Една обективна преценка, обаче, на тая борба, контролирана по материалитѣ, съ които разполагаме, кара ни да теглимъ заключението, че, въпреки нѣкои груби изрази, Хр. Ботйовъ и Л. Каравеловъ дължеха си до последнитѣ минути на своя изгнанически животъ единъ дълбокъ респектъ. Нѣщо повече, Хр. Ботйовъ бѣ първиятъ, който защити Каравелова отъ подлата клевета, че той е продаденъ на сѣрбитѣ и то въ една форма, която ще остане класическа въ българската литература.**

Най-сетне въ в. Нова България, основанъ отъ Х. Ботйова въ 1876 г., брой 9, ние срещаме едно формално опровержение на всички интриги за сѣрбофилството на Каравелова, свързано съ позорнитѣ последици, които му преприсваха неговитѣ клеветници, но, на което тия никакъ не сж обърнали внимание нито тогава, нито презъ 80-тѣхъ години, когато подновиха кампанията си противъ българския писателъ. Това опровержение е дадено по поводъ обявената война (1876 год.) между Сърбия — Черна Гора и Турция, което въ заключителната си частъ, гласи:

* Resp. за буквитѣ, купени съ комитетски пари (вж. Хр. Ботйовъ. Съчинения, стр. 367).

** „Неуморимиятъ труженикъ въ полето на глупостта и редактортъ на духовния в. Слава, г. Станчовъ, е снесълъ въ полога на русчушкитѣ гарги още една Нова Мода Глупостъ. Независимостъ съвѣтва публиката да не купува това губре и отъ това се вижда, че г. Каравеловъ — по мнението на ефендето съ юларя (Геновичъ) и на неговия букурешки дописникъ — иска да я продаде на сѣрбитѣ...“ (Пакъ тамъ, стр. 372).

„Сега е време и за насъ да присъединимъ нашитѣ мисци съ мисцитѣ на достойнитѣ наши братя сърби и черногорци, да усилимъ и нашето оржие съ тѣхното, за да си запазимъ прилично мѣсто на Б. П-въ... и да прогласимъ свободна земята си, догдето името българинъ се чуе. За това молимъ братя българи! Отъ Дунавъ до Марица, отъ Вардаръ до Мурава, отъ Охридско езеро до Черно Море! Стечете се и послушайте гласътъ на своитѣ братя юнаци, които отъ два месеца, подъ гордиятъ Левъ Балкански, юнашки се биятъ съ неприятельтъ и се обливатъ въ кървъ за милата свобода на нашето Отечество...“

Този пасажъ говори повече отъ всѣка защита...

ГЛАВА ШЕСТА

КРАЯТЪ НА ДУШЕВНАТА КРИЗА У ЛЮБЕНЪ КАРАВЕЛОВА.—ЕПОХАТА НА В. СВОБОДА.—СМЪРТЬТА НА ПИСАТЕЛЯ.

I.

Въ тая глава ние ще засѣгнемъ само мимоходомъ нѣколко въпроса изъ живота и дейността на нашия герой, които ще намѣратъ своето научно обяснение въ следнитѣ страници.

Какъ се завърши душевната криза у Каравелова?

Известно време следъ смъртъта на В. Левски, Л. Каравеловъ даваше видъ или правѣше усилия да не се разбере отъ неговитѣ другари, че е засѣгнатъ отъ събитията — свързани съ трагичната кончина на Дякона. Крушението, обаче, не закъсне: то настъпи съ силата на естественъ законъ.

Само натура, родени въ борба и за борба, могатъ да се издигнатъ надъ епизодичната страна на историческия процесъ и да го схванатъ въ неговата крайна поступателна цель, да виждатъ винаги предъ себе си тая цель и да промѣнятъ само средствата, съ помощта на които тѣ желаятъ да вървятъ къмъ нея.

Въпреки своята обширна ерудиция Каравеловъ не бѣше отъ тия натура. Той бѣше упоритъ — изпълненъ съ воля и енергия, но нему липсваше една метода за анализъ на общественитѣ явления, която докрай би му служила за вѣренъ пжтеводителъ. Не че неговитѣ клеветници имаха нѣщо повече отъ

него; но ако Каравеловъ и да имаше много повече качества отъ своитѣ противници, неговото основно мировъзрение не му позволи да се отнесе по-обективно къмъ събитията, то неможа да го предпази отъ песимизъмъ. Когато движението получи първия сериозенъ ударъ, когато отъ този ударъ организацията се разстрои, когато „работниците“ единъ по единъ взеха да измѣнятъ, Каравеловъ неможа да си обясни факта съ вътрешнитѣ организационни недъзи на това движение, за насаждането на които самъ той носи голѣма историческа отговорностъ. Напротивъ, той се помъжи, даже бидейки на пѣтъ да приключи своята революционна дейностъ, да продължи своята стара тактика на лична диктатура и да задържи старата организация на лична сатрапия. „Вие нѣма да се бъркате въ моитѣ дѣла, вие не ги разбирате“ — бѣ писалъ Дяконътъ на Каравелова. Левски уважаваше таланта на Каравелова, но повече отъ това — да пише и да „съчинява“ — той не му признаваше и не го смѣташе за „компетентенъ“.

Две писма — едното изходяще отъ Каравелова, а другото отъ Левски, илюстриратъ добре становището на единия и на другия. Следъ като той се наложи на събранието въ Букурещъ (априлъ и май 1872 год.) като „вершителъ судьбъ“ на революцията, следъ като получи отъ същото събрание мандатъ той лично да посочи останалитѣ членове на централния революционенъ комитетъ, съ други думи, следъ като използва всестранно своя авторитетъ и култа, който „работниците“ хранѣха къмъ неговата личностъ и съ това той самъ поощри по-дребнитѣ дейци въ провинцията, всѣки отъ които се смѣташе, както и „главното лице“, въ правото си да пререшава съдбата на движението — Каравеловъ пишеше на Левски (2 ноемврий 1872 год.) въ единъ моментъ на сериозна революционна криза по-скоро да дигне възстанието въ България, понеже „помощта отъ Сърбия и Черна-гора“ е осигурена;

Левски, напротивъ, отговаряше* на тая покана съвсемъ хладнокрѣвно и въ смисълъ, че той може да очаква помощъ отъ Сърбия и Черна-гора само тогава, когато тия две държави сж „вплетени въ бой съ неприятеля“.

Ако въ областта на философията Каравеловъ се придържаше въ метафизическия методъ на разглеждане общественитѣ явления, то въ областта на практическата политика неговата вѣра въ обещанията стигаше до наивностъ.

Тая несигурностъ въ неговото научно образование отъ една страна и тая наивностъ въ практическия животъ отъ друга поставиха Каравелова въ противоречие съ законитѣ на революцията и той трѣбваше да отстъпи. И той отстъпи честно, като човѣкъ, който скъпи постигнатия резултатъ. Каравеловъ напусна попрището на революционера и стъпи на попрището на просвѣтителя. Други съ по-прѣсни и буйни сили, съ повече вѣра въ изхода на борбата, съ по-други разбирания и съ съвременни методи на борба застанаха начело на революционната организация, които искаха да продължатъ традицията на Дякона, да преорганизируютъ движението и да го насочатъ къмъ добъръ край...

Каравеловъ, който до септемврий 1874 год. все още дигаше знамето на революцията, реши да замѣни кръвта съ мастило и куршума на революционера съ словото на даскала. Отъ сега нататъкъ политическитѣ спорове и, частно, българскитѣ политически въпросъ нѣма да се разрешаватъ на полето на революцията, а на полето на чистото знание.

* На същата дата (2 ноемврий 1872 г.) и съ подобно съдържание Л. Каравеловъ пише писмо и на други отъ „дейцитѣ“. Всичко, което осигуряваше една пълна бждаща революция (съ залавянето на Д. Общия — н. б.) се е оловило: писма, уставы, окръжни и пр. всичко е въ турски рѣче. — Затова, брате, вие безъ да губите ни минута, събирайте колкото можете дружина и минувайте отсрѣща да дигнете народатъ срѣщу сегашнитѣ преследвания и да избавите страждущитѣ“ (ср. Архивъ на възраждането, т. I, стр. 6).

За да предаде и на своя народъ новитѣ си разбирания, Каравеловъ взе инициатива да се основе едно „дружество за разпространение на полезни знания“* и предприе редактирането на в. Знание. Ние се намираме подъ знака на една нова епоха отъ развитието и дейността на Каравелова, която справедливо би било да наречемъ „епохата на в. Знание“.

II.

Вестникъ Знание по външенъ изгледъ много не се различава отъ Свобода и Независимостъ, но вътрешно, идейно между тѣхъ нѣма нищо общо. Технически Каравеловъ запази почти сжщото разпредѣление на материала, съ изключение на уводнитѣ статии и политическитѣ прегледи, които опредѣляха управлението на Свобода и Независимостъ, но които тукъ бѣха заменени съ научни сведения. Повеститѣ и стихотворенията, които, по старъ обичай, запазиха и въ в. Знание своето почетно мѣсто, измѣниха напълно характера си и отъ революционни тѣ се превърнаха въ битови и нравоучителни.

Ние ще запознаемъ читателитѣ накжсо съ програмната статия на Знание'то, за да има всѣки понятие за новия курсъ въ дейността на Каравелова.

* Впрочемъ, идеята за разпространение на полезни знания е стара за Л. Каравелова. Две-три години преди да напусне Независимостъ той бѣ вече основалъ библиотека и дружество подъ това название, бѣ огласилъ факта съ специални „обявления“ и бѣ пусналъ отъ нея нѣколко номера. Още въ в. Свобода (г. II, брой 49, стр. 396 отъ 20 май 1872 г.), въ отдѣла „книжовни известия“, той съобщава, че българското дружество за разпространение полезни знания е намислило да напечата букварче за първоначалнитѣ школи, рекоментува това „букварче“ на своитѣ абонати и обявява неговата цена за твърде малка (вж. и стр. 101).

Каравеловъ захваща своето програмно предисловие съ вулгаризираната фраза „знанието е сила“ и продължава:

„Беконъ говори, че човѣкътъ може само тогава когато знае. И наистина, действителността или историческитѣ факти отдавна вече сж доказали на човѣчеството, че благосъстоянието на единъ народъ или на единъ човѣкъ зависи изключително отъ сумата на знанието, съ което се тѣ ползватъ. Ако духовното око е закрито, то и физическото благосъстояние на човѣкътъ не е въ състояние да върви напредъ“.

Действително, следъ Бекона, нашиятъ писателъ повтаря една истина, която е станала банална. Знанието е сила и то ще си остане такава дотогава, докато сжествува човѣческото общество. Но има знание и знание, а което по-нататкъ е още по-интересно, то е твърдението на идеалиста Каравеловъ, че знанието е предтеча на всѣко едно прогресивно движение, което, споредъ него, е адекватно „на всѣко щастие и добро“.

Вижда се отъ тукъ, че Каравеловъ смѣта за основна причина на прогреса не друго, а знанието, следователно, за да се постигне тоя прогресъ, нищо друго не е нужно, освенъ да се проповедватъ „полезни знания“.

Но, ако всичко това е така, читателтъ вижда отъ тука, че революцията се изключва, тя е изключена отъ смѣткитѣ за „прогреса“, тя не се препоръчва и не може да се препоръча като методъ, който или самъ е резултатъ на „развитието“ („прогреса“), или по-скоро води до него, следователно — трѣбва да се изключи отъ всѣка една „просвѣтителна“ програма.

Когато въ 1869 год. Каравеловъ определяше програмата на в. Отечество, той се питаше: „какви трѣба да бждатъ нашитѣ газети?“ Отъ всичко това, което се каза досега за Свобода и Независимостъ, читателтъ знае, какви трѣбва

да бждат българските газети. Отъ сега нататък, обаче, — отъ излизането на в. Знание — тѣ трѣбва да измѣнятъ много нѣщо отъ характера и направлението на своята програма: — тѣ трѣбва да проповѣдватъ „разумната наука“. Но тъй като има наука и наука, то Каравеловъ и по тоя частенъ въпросъ намира за нужно да се оговори, фактъ, който показва, че, даже като сломи скрижалитѣ на революцията, той остана вѣренъ ученикъ на рускитѣ просвѣтителѣ отъ 60-тѣ години на миналия вѣкъ.

Той казва: „кой изъ васъ неще да се съгласи съ насъ, че е милионъ пжти по-приятно и по-полезно да пжтува съ железницата, нежели съ кираджийски конь, че е милионъ пжти по-лесно и по-спорно да шие съ машина, нежели съ тежкиятъ напрѣстекъ. . .“ — и продължава: „Трѣбва да кажеме и това, че днесъ даже и нравственитѣ начала немогатъ вече да се одържатъ надъ развалинитѣ на философическитѣ системи, които сж ги свезвали досега. Природнитѣ науки преследватъ въображението навсѣкжде“.

Следователно, за да докаже, че „нравственитѣ начала“ се мѣнятъ, отъ една страна, и отъ друга — че природнитѣ науки преследватъ невежеството („въображението“) навсѣкжде —, Каравеловъ пише повести и разкази, като „Стана“, въ която ще прокара мисълта, че женското грѣхопадане, ако и да не е престѣпление, не е и добродетель, отъ една страна, а отъ друга — ще публикува статии за азота, за „целителнитѣ сили на природата“ и др., отъ които ясно да произлиза, че невежеството има за свой смъртенъ врагъ . . . природнитѣ науки . . .

III.

Както за подържането на своитѣ революционни „газети“ Свобода и Независимостъ, така и за в. Знание Каравеловъ употреби една колосална

енергия. Съкашъ, неговата работоспособность растѣше заедно съ неговитѣ години. Но тази свѣрх-работа, която се дължеше на едно високо съзнание на своя дългъ и на безграничната му любовъ къмъ литературата и науката, мизерията, тежкиятъ яремъ на която той влачи цѣлъ животъ, най-сетне подкоси неговитѣ сили.

Не само това.

По време на сѣрбско-турската война въ 1876 г., човѣкътъ, който бѣ „роденъ“ за академическа работа, самъ нарами пушката, тури се на чело на една българска чета, пожела да последва примера на своя зогиналъ „братъ“ — Х. Ботйовъ и то следъ като бѣ престоаялъ нѣколко месеца въ влашкитѣ тъмници за това, че е инспириралъ бунтоветѣ въ България отъ това време. Съ избухването на войната Каравеловъ видѣ възкрѣснали отново своитѣ илюзии, че съ помощта на чуждо оржие може да се помогне на българското движение, — у него се пробуди стариятъ революционенъ жаръ съ голѣми усилия покриванъ отъ тогата на невиния просвѣтителъ.* Каравеловъ организира своята чета и поиска да я насочи къмъ своята заветна цель — освобождението на България. Той, обаче, не само

* Че подъ влиянието на събитията у Л. Каравелова всѣкога се е пробуждалъ инстинкта на бореца и революционера, свидетелствуватъ нѣкои отъ неговитѣ съвременници, които сж имали случай да го следятъ и наблюдаватъ въ такива моменти. Велико Поповъ, познатъ другаръ на Х. Ботйова, ни разправя, че Каравеловъ идвалъ отъ Букурещъ въ Галацъ при тѣхъ. Ботйовъ, В. Поповъ и Каравеловъ обикновено посещавали гостилницата на Георги Карловченина — свѣрталище на българскитѣ хжшове. На тия срещи Каравеловъ е държалъ буйни речи, пѣлъ народни пѣсни, като „Вълко, Вълко — башъ байрактаръ“, „Хайдутъ Велко“ и др. „Отъ неговитѣ речи и пѣсни, продължава В. Поповъ, стариятъ Георги Карловченина, който бѣ на 60 годишна възраст, тъй се наостряше, че грабваше единъ голѣмъ ножъ и заедно съ всички младежи и той маршируваше изъ дюгена и се зжби на тирана, както говореше Ботйовъ“. — Л. Каравеловъ упражняваше силно влияние не само съ своето перо, но още съ своето слово и пѣсень . . .

не постигна и тая целъ, но неможа да понесе и суровитъ условия на несвойствения нему хайдушки животъ: — той заболъ почти безнадежно. По-сетне, презъ време на руско-турската война (1877 г.), той служеше за преводчикъ въ Главната руска квартира, а следъ подписването на мира, реши да се установи въ Русе, кждето пренесе отъ Букурещъ своята печатница и отпочна издаването на своето Знание, прекжснато въ 1876 г. отъ войната.

Болестъта, обаче, която засѣдна въ неговитъ гърди, бавно, но сигурно поразяваше бѣлитъ дробове и презъ м. януарий 1879 г. го свали на леглото. До смъртния си часъ Каравеловъ не изпусна перото изъ ржката си и, споредъ думитъ на хората, които окржжаваха неговото болнично легло, единъ день преди да издъхне, той описваше предъ тѣхъ своитъ бждащи планове и предприятия . . .

Уви! на 21 януарий (1879) престана да тупти едно велико сърце, престана да мисли единъ голѣмъ умъ, на който България дължи половината отъ своята култура . . . Тленнитъ останки на тоя безподобенъ човѣкъ днесъ почиватъ въ гробищата на Русе, а, като за ирония на сждбата, „потомството“ въ тоя градъ му издигна единъ паметникъ, който самъ Каравеловъ би бутналъ съ твърдия си кракъ, ако можеше да се дигне изъ гроба. . . *

IV.

Почти презъ всичкото време на своята революционна кариера — отъ Бѣлградъ и до самата му смъртъ, единъ отъ постояннитъ съпжтници на Каравелова бѣ неговата жена — Наталия, нари-

* Въ своята книга България (Paris 1885 г. стр. 163—165), парижкиятъ професоръ, вече покойникъ Луи Леже, добре познатъ на българскитъ читатели, — погрѣшно съобщааше, че Л. Каравеловъ е роденъ въ 1830 г. и че умрѣлъ въ 1878 г. „на възраст 39 години“.

чана за краткостъ Ната, по рождение и по народностъ сърбина.

За Наталия Каравелова не веднажъ и дважъ се е писало въ българската литература: — допускаме, че за нея ще се пише всѣки пжтъ, когато по единъ или другъ поводъ се заговори за великия покойникъ Л. Каравелова.

Наталия Л. Каравелова

Н. Каравелова, както свидетелствуватъ съвременници, не бѣ нито интеллигентна, нито умствено развита жена. Но тя бѣ силно преданна на своя мжжъ и съ нищо не огорчи днитъ му, за да го затрудни въ неговия животъ. Напротивъ, въ най-оскжднитъ и трудни времена за Каравелова, Наталия Каравелова сподѣляше неговитъ тегоби, до-

казателство, за което може да служи всеобщо познатия факт, че тя сама въртеше дълго време колелото на печатната машина в Букурещ, когато Каравелов редактираше Свобода и Независимост. „Често пжти тя си оспорваше това право с Левски, когато тоя дохождаше в Букурещ“ — ни съобщава един от бившите работници в печатницата на в. „Свобода“.

Въпреки това, Наталия Каравелова бѣ по характеръ сангвиникъ и като жена проста, почти безъ никакво обществено и литературно развитие, тя стигаше често пжти до грубостъ в отношенията си къмъ българскитѣ революционери и съ това — ставаше единъ отъ изворитѣ за недоразумения между тѣхъ и Каравелова. Такъвъ е, напримеръ, случаятъ съ „свадата“ между Хр. Ботйова и Л. Каравелова, голѣмъ дѣлъ отъ която „свада“ и нейнитѣ горчиви последици, пада се и на госпожа Ната.

Върху Наталия Каравелова, както и върху самия Л. Каравеловъ, „старитѣ“ хвърлиха едно голѣмо подозрение, че тя е предала на сѣрбския консулъ в Букурещъ кореспонденцията на Каравелова — Левски, която отпосле се явила предъ „чрезвичайната комисия“ в София „въ цѣль човаль“ (ср. в. Отечество, г. II бр. 5 отъ 15 януарий 1885 г.; сжщо брой 8 и др.).

Обвинението или подозрението срещу Наталия Каравелова, още когато противникитѣ на Л. Каравелова го подхвърлиха, не бѣ подкрепено съ никакви доказателства. Независимо отъ това, и да се допусне, че сѣрбскитѣ агенти сж имали на ржка нѣкои писма отъ Каравелова или отъ Левски, съ които да си послужатъ предъ Илджза за своитѣ политически и шовинистически цели, тия писма не бѣха „цѣль чуваль“, защото въ такова количество Каравелова кореспонденция не се яви предъ „чрезвичайната комисия“, пакъ освенъ това — тия писма сж стигнали до сѣрбскитѣ агенти

съвсемъ случайно, безъ да имъ сж предадени нарочно отъ Каравелова или отъ Наталия Каравелова. Каравеловъ бѣ достатъчно гордъ, за да не разбере моралното значение на подобна една подлостъ, а Наталия Каравелова тѣй беззаветно привързана къмъ своя мъжъ, щото и несъзнателното предателство, което нейната самобитна натура би схванала, все пакъ като предателство, извършено лично отъ Л. Каравелова, е изключено.

Но тукъ има и другъ единъ фактъ, който изключва горното „предателство“ и който нѣкои жонглиори на българскитѣ събития отъ тая епоха изпускатъ изпредъ видъ нарочно или по незнание, само и само да наранятъ оня, който по-решително, отколкото предтечитѣ на българската революция, даде сигналъ да се разграничатъ силитѣ на революционната борба; изпуска се изпредъ видъ факта, че, подобно на много други безимени герои на българското политическо движение, и Н. Каравелова не се задоволяваше само да върти постоянно колелото на машината, на която се ковеха оржжията на българската революция, но, напротивъ — и тя — грубата и проста Наталия Каравелова служеше често пжти за непосредствена връзка между Букурещъ и Русе, скривайки — по-нѣкога не безъ рискъ на живота си — своята конспиративна дейностъ съ качеството си на сѣрбска поданица . . . *

Н. Каравелова умре в Мариенбадъ на 9 юлий (ст. ст.) 1905 г. За да засвидетелствува своето безгранично уважение къмъ човѣка, съ когото бѣ дѣлила гладъ и неволи въ своето доброволно из-

* Сжщиятъ фактъ потвърдява и г. Никола Т. Обретеновъ (вж. сп. „Проломъ“, г. II, кн. 2—3 стр. 71 отъ 1923 г.). Но г. Обретеновъ е крайно несправедливъ, когато твърди (ibid. стр. 69, забележката), че Н. Каравелова била враждебна на българската революция и искала „да изкорени това движение“. Впрочемъ, въ своитѣ „Спомени за В. Левски“, писани, вѣроятно, презъ 1923 г., г-нъ Н. Обретеновъ грѣши и въ други пунктове . . .

гнание, тя завеща преди смъртта си една сума от десет хиляди динара на българската държава със задължение да се издигне с нея незабавно на Л. Каравелова един паметник на най-видното място в столица София. Но този завет на Наталия Каравелова не бѣ изпълненъ. Дълбокиѣ национални и династически вражди, които злокобно се подклаждатъ отъ една и отъ друга страна, умопомрачението, до което шовинизмътъ бѣ довелъ управляющитѣ клики, забрани на бѣлградскитѣ „великаши“ да се отдаде почитъ къмъ паметъта на единъ писателъ, който има равни заслуги и къмъ сѣрбската литература. Бѣлградското правителство унищожи завещанието на Наталия Каравелова и изля 10-тѣ хиляди динара въ патриотическия гърбухъ на „Св. Сава“, не само за да създаде единъ аргументъ повече за своята неутолима вражда къмъ българския народъ и неговитѣ културни представители, но и за да превърне въ горчива ирония думитѣ на професора отъ бѣлградския университетъ, покойния Йоанъ Скерлича, който доказваше,* — и то много основателно —, че влиянието на Л. Каравелова върху сѣрбското национално движение около 1870 г. е било много по-голѣмо, отколкото това може да изглежда на първъ погледъ и че само затова сѣрбската история дължи по-друго уважение на единъ отъ своитѣ крепки стълбове...

* ср. „Омладина и љена књижевност“, стр. 282, забележката.

ГЛАВА СЕДМА

Л. КАРАВЕЛОВЪ КАТО ПУБЛИЦИСТЪ, ПОЛИТИКЪ И РЕВОЛЮЦИОНЕРЪ.

I.

Отъ казаното до тука читателътъ самъ би могълъ да си даде отговоръ на въпроситѣ, които си поставяме за разрешение въ тая глава на нашата книга. Но казаното въ предшествоващитѣ глави за Л. Каравелова, като публицистъ, а оттукъ — и като революционеръ-политикъ не е достатъчно.

Идеалистическата и метафизическа подкладка въ мировъзрението на Каравелова не позволяваше му, както видѣхме, да проникне въ историческия процесъ на съвременитѣ общества, за да стигне до ония изводи, до които стигна, напр. Хр. Ботйовъ. По склада на своитѣ мисли Каравеловъ бѣ либералъ-буржуа, съ слабо влияние на утопическия социализмъ, — и като така, той си обясняваше прогреса, който се извършва въ човѣшкото общество не съ конфликтитѣ, не съ економическитѣ противоречия, върху които израсватъ тия конфликти и като резултатъ отъ които явява се човѣшкия прогресъ, а съ умственото развитие на личността. Сумата отъ знания въ едно общество е мѣрило за неговия напредѣкъ, но тая сума отъ знания нито е причина, нито е изходно начало на прогреса. Тази проста мисль, до която науката бѣ стигнала и въ времето на Каравелова, му остана чужда. Като така, на нашия великъ писателъ останаха недостатъчно понятни и онѣзи „крайни“ политиче-

ски форми за държавното устройство на българския народъ, които съставляваха алфата и омегата въ политическото мировъзрение на Хр. Ботйова и Васи́ла Левски — Дякона, и които тия двама революционери искаха понѣкога да наложатъ на онѣзи, които имъ се противопоставяха, съ огънь и съ мечъ...

Но, ако въ основния стволъ на горната мисълъ Каравеловъ се различаваше много отъ Хр. Ботйова и Васи́ла Левски, нашиятъ писателъ има голѣми заслуги при решението на други нѣколко въпроси изъ областта на политиката, които той разви съ присѣщия нему талантъ. Това бѣха въпроситъ за националността, тѣсно свързания съ него въпросъ за черковната независимостъ на българския народъ и на трето мѣсто, — въпросътъ за Балканската или Дунавска Федеративна Република.

И по третъ въпроса Каравеловъ застана на становището на либерала-революционеръ.

II.

Единъ отъ първитъ български писатели, който следъ Ю. И. Венелина и др. разработи въ нашата литература въпросътъ за „националността“, бѣ Г. Раковски. Раковски отбележаваше голѣмото значение, което тоя въпросъ има за издигането на българския народъ, още съ появяването на в-къ „Цариградски Вестникъ“, редактиранъ отъ Ив. Богоева (Богорова), и съ особенъ възторгъ посреща обстоятелството, че този въпросъ, по отношение на българския народъ, не е замръзналъ на една точка. „Преди 25 години, пише Раковски, това свято и мило име редко бѣ познато въ България и отъ твърде малко лица се слушаше. Но каква внезапна и бърза промяна за нѣколко само години! — Тисящи български сърца се подвижиха, къту отъ електрическа невидима сила и сега това свято и

мило име го е разположило днесъ въ възторгъ“ (в. Дунавски Лебедъ, г. I бр. 8 отъ 1 ноемврий 1860 година).

Какво разбираха по-старитъ български писатели подъ това „свято и мило име“ — народността?

Европейскитъ писатели отъ първата половина на XIX в., които се намираха подъ влиянието на демократическитъ и либерални идеи на своето време, поддържаха, че всѣки народъ трѣбва да се обособи въ своитъ исторически и етнографически граници. Космополитическото влияние, което френската революция имá, не само не можá да измѣни, но още повече възроди тоя възгледъ, който напълно съвпаднаше съ интереситъ на новитъ индустриални и търговски класи въ Западна Европа. Определението, което тѣ даваха на понятието „народностъ“, се намираше въ зависимостъ отъ тия интереси. Манцони, заедно съ плеада писатели отъ епохата на италианското възрождане, подкрепени и отъ френската политическа школа, достатъчно разработиха този въпросъ, на който буржуазията отъ първата половина на XIX в. отдаваше най-голѣмо, ако не изключително значение за своето социално развитие. Преди още Гарибалди и Мацини да дигнатъ знамето на революцията за пълното обединение на италианския народъ, Манцони писа: „Народъ образуватъ такава група (голѣма или малка) отъ хора, които говорятъ единъ езикъ, иматъ едни и сѣщи обичаи и права, и населяватъ едно определено мѣсто“.

Това определение на Манцони, което се яви като продължение отъ възгледа на Шлегеля, бѣ възприето и въ науката и въ политиката, която не всѣкогаашъ му остана последователна.

Безъ да говоримъ за Паисий, който изказва въ своята Славяно-българска история сжщиятъ възгледъ, вече следъ него първитъ български публицисти, начело съ Юр. Ивановичъ Венелина, напълно прокараха тая мисълъ въ своитъ трудове.

Ние ще се ограничимъ въ случая само съ Раковски, за да видимъ по-скоро, какъ гледаше на въпроса за народността Л. Каравеловъ.

Раковски не само даде опредѣление на понятието „народностъ“, но той препоръча и практическитѣ мѣрки, съ които тя ще може да се реализира, отъ една страна, и отъ друга — посочи спънкитѣ за това.

Преди да говориме за опредѣлението, което Раковски даде на понятието „народностъ“, нека видимъ отъ кжде идѣха, споредъ него, въпроснитѣ спънки?

Разбира се, първата спънка иде отъ самия фактъ на политическото безправие, въ което се намираще българскиятъ народъ. Втората спънка иде отъ елинизма, на който духовни изразители въ срѣдата на българския народъ се явяватъ фанариотитѣ. И по първия и по втория въпроси въ българската литература е говорено толкова много, щото въ дадения случай явява се излишно за насъ да запознаваме повторно читателитѣ си съ него.

Но има трета една спънка за развитието на българската народностъ, на която Раковски отдава първостепенно значение и на която днешната българска публицистика не желае да се спира. Като изхожда отъ фалшивото представление, че „всички“ — и революционери и контрареволюционери въ еднаква степенъ сж вливали вода въ воденицата на българското възраждане — тя прескача да даде оценка на единъ фактъ не отъ гледна точка на това, което е могло да бжде, но отъ гледна точка на действителното значение на тоя фактъ.

Въ статията „Народностъ“ — публикувана на 1 ноемврий 1860 г. (в. Дунавски Лебедъ, г. I брой 8), Раковски подлага на разглеждане поспециално тоя въпросъ и открива, че освенъ политическото робство и елинизма (фанариотитѣ), има една „стара ржжда“, която разяжда българския организъмъ — това сж чорбаджиитѣ. Споредъ

изследването на Раковски, тия „гръколюдие“ сж останали между българския народъ още отъ първитѣ вѣкове на неговото заробване, но сж се приспособили къмъ условията на епохата, забравили сж съ течение на времето своето потекло и днесъ мразятъ всичко българско: тѣ сж „каменъ притѣ“ — кнения (преткновения — н. б.) за всѣко народно българско предприятие — казва Раковски, и продължава: „Тѣхъ може да ги сравни челоуѣкъ съ останлия отъ яничарскаго духа стари ржжди кои сж противни на всѣка добра нова уредба и преобразование турскаго царства...“ Наистина, тия „стари ржжди“ днесъ, въ епохата на Раковски, изглежда да сж изгубили малко нѣщо отъ примитивното си влияние върху хода на събитията, но все още сж една сериозна спънка, „защото отъ сутре до вечеръ — казва Раковски — киснатъ и се подлизватъ въ владишки и въ управнишки кжщи (конаци), и друга работа нѣматъ, освенъ да правятъ сплетни“. „Кога ще доди онова щастливо време да се изчистятъ изъ България и тия стари ржжди и зарази“? — възкликва българскиятъ писателъ и хайдукъ.

За да се избави, обаче, българскиятъ народъ отъ тая „ржжда“, Раковски не намира друго средство. освенъ единъ „общъ ударъ“, „както е било съ яничаритѣ“, — сиречъ да бждатъ подложени на една обща сечъ.*

Непосредствено следъ това Раковски се мжчи да опредѣли сжщността на „българския въпросъ“ и „народностъ“, но, за да стигне до него, той намира

* Това мнение на Раковски за чорбаджиитѣ съвпада съ мнението на Л. Каравелова за бегликчиитѣ: „Една година — казва той — въ пиротската кааза бѣха убити отъ селянитѣ нѣколко души бегликчии (които вземали по 20% и повече — н. б.) само за това, защото тия сиромаси не могли да намерятъ защита нито въ градътъ, нито въ Цариградъ. Тия злодейства сж били най-главната причина да падне скотовѣдството и да осиромашеятъ ония селяни, които сж се занимавали съ това занятие“... („Записки за България и за

за нужно да очисти самото понятие за „народността“ от чуждитѣ нему примѣси. Единъ отъ тѣзи „примѣси“ е панславизма. Преди единъ народъ да си е далъ смѣтка, що е и каква целъ преследва, той не се нуждае отъ всевъзможни „изми“, които въ заритѣ на неговото възраждане могатъ само да му пречать. „Българскиятъ народъ, казва Раковски, нищо не знае, нито иска да знае за панславизма; то нѣщо бѣло ли ѣ, чърно ли ѣ—българи го въобще не знаятъ!“ (в. Дунавски Лебедъ, г. I бр. 9).

Тази съществена, ако и формална бележка, Раковски прави като възражение на ония „господиновци“ — дипломати или журналисти, които вършеха пропаганда между българския народъ въ полза на руското самодържавно правителство.

А конкретно, споредъ Раковски, какво е народностъ?

Преко или косвенно, писателтъ-хайдукъ се изказа нѣколко пѣти по тоя въпросъ. Въ в. Бждѣщностъ, който той основа въ 1864 г., Раковски се опита да проповедва „любовъ и съюзъ“ между балканскитѣ народи, и главно, да застъпва правото на народността. Но въ какво състои това „право“? Отговорътъ на това питане е въ сѣщото време и опредѣление на понятието „народностъ“. И това опредѣление Раковски дава по единъ конкретенъ случай, разглеждайки Хати-Хумаюна още въ Дунавски Лебедъ. Въ статията Историческое право народовъ въ Европейска Турция, Раковски детерминира българската народностъ въ нейното историческо, сле-

българитѣ—публикувани въ в. Независимостъ, г. IV стр. 332). Въ разрезъ съ Юр. Венелина и съ В. Априлова, Люб. Каравеловъ казва: „Азъ не раздѣлямъ убежденията на знаменититѣ писатели. Освенъ Стоянъ Чалжковъ ни единъ отъ старитѣ бегликчие не е работилъ съ самосъзнание и съ истинско доброжелание на своята народностъ“ (тамъ, стр. 333). Колкото за чорбаджиитѣ, Каравеловъ смѣташе, че тѣ трѣбва да бждатъ „изчистени преди турцитѣ“ (в. Независимостъ г. III, брой 28, стр. 220).

дователно, при днешното състояние на българския народъ — и свързаното съ това негово етнографическо положение. Изходно начало на неговитѣ разсждения служи Хати-Хумаюна. „Кога земемъ предъ очи начертанитѣ членове въ Хати-Хумаюна, не виждаме нищо друго, освенъ исторически права и преимущества, дадени *ad antiquo* . . . — т. е. че на всѣки народъ се даватъ неговитѣ стари исторически права“. Българитѣ населватъ освенъ „собственъ зовима България“, цѣла почти Тракия, Македония, частъ отъ Епиръ и Тесалия. „Печатъ же народности имъ е съхраненъ имъ старъ матеренъ языкъ и народное име . . . Това нихно прадедно наследство никакво противно обстоятелство, отъ толкова вѣкове насамъ не е могло да отмени“. И споредъ Раковски, историческото право на единъ народъ е негово „най-свѣто право“, къмъ което всѣки трѣбва да има „стремление“ и да се бори за неговото „съхранение“.*

Отъ тия разсждения на Г. С. Раковски, вижда се, че той се приближава до италианската школа въ опредѣлението на понятието „народностъ“, съ тая разлика отъ нея, че той подчертава много по-силно значението на историческия елементъ.

III.

Л. Каравеловъ не отиде толкова далечъ, сир. той не даде това тѣсно опредѣление на българската народностъ, каквото ѣ даде Раковски. За Л. Каравелова „историческото право“ отдавна си е изпѣло пѣсенъта, и за него могатъ да мислятъ най-тѣсногърдитѣ националисти, въ числото на които той още не смѣташе автора на „Горски Пѣтничъ“. Ако ние се основемъ на „историческото

* вж. в. Дунавски Лебедъ, г. I брой 15 отъ 20 дек. 1860 г. — Ср. още Съчинения на Г. С. Раковски подъ редакцията на проф. М. Арнаудовъ, София 1922 г. стр. 448—452.

право“ — искаше да каже Каравеловъ, ако ние отидемъ до Душановитѣ империи, до Византийскитѣ мегаломании, до Симсоновитѣ и Крумови царства, ще трѣбва да стигнемъ до потопа, а отъ тамъ нататкъ, кой знае и какво може да стане! Тия аргументи не сж въ полза на балканското единение, на братското разбирателство между народитѣ, които населяватъ днесъ-за-днесъ Балканския Полуостровъ. А, споредъ Каравелова, разрешението на българския националенъ въпросъ е въ тѣсна зависимостъ отъ въпроса за взаимното разбирателство между тия народи, което той завършваше съ федерацията на балканскитѣ народи, безъ която за тѣхъ не може да бжде нищо трайно. Отъ тукъ се вижда голѣмата разлика между Раковски и Каравелова: докато единиятъ трѣгва отъ Хати-Хумаюна и признатитѣ въ него „исторически права“, за да опредѣли сждбата на българската народностъ, Каравеловъ трѣгва отъ настоящето положение на тая последната и се мжчи да я опредѣли, както и да посочи условията за нейното бждаще развитие при днешното съотношение на силитѣ на балканскитѣ и европейски народности. Въ разрешението на тая сложна задача, Каравеловъ се прояви като прогресивенъ либералъ, у когото все пакъ интереситѣ на „племето“ не сж оставени да бждатъ удушени отъ „федерацията“. Какво ще каже всичко това?

Съперничеството между европейската дипломация за земитѣ отъ близкия Истокъ, бѣха наблюдавани и своевременно оценени отъ българскитѣ публицисти. Най-много въ средата на XIX в. българскитѣ революционери ги дразнѣше пропагандата на руското самодържавно правителство. Въ тая пропаганда, която намираше съчувствие и между масата — обяснимо съ нейното нерадостно робско положение, — криеше се опасността за „братското разбирателство“ между балканскитѣ народи, отъ една страна, въ нея се криеше и голѣ-

мата опасностъ за съществуването на всѣки единъ народъ поотдѣлно.

Затова, както Раковски, така и Каравеловъ откри на време борба противъ тая пропаганда, която се вършеше подъ знамето на панславизма, и срещу нея и двамата български писатели издигнаха съвсемъ други начала отъ ония, които бѣ поставилъ въ своята програма руския монархизмъ.

„Ние говорихме много пжти — пише Каравеловъ, — ще кажемъ и днесъ, че нашето спасение зависи отъ насъ самитѣ, т. е. отъ самитѣ християнски поданници на султантъ. Сърби, Черногорци, Ромжнци, Гърци и Арнаути желаятъ да достигнатъ до своята свобода, това желаемъ и ние, следователно само гореказанитѣ народности могатъ да бждатъ наши съюзници и трѣбва да бждатъ. Ако ние всички сме хора, то намъ не трѣбва ничия помощъ. Ние искаме да бждемъ свободни и затова ни не трѣбва ничие tutorство. Нашитѣ надежди изъ Русия ще бждатъ причина да страдаме още цѣло столѣтие. Нашето спасение е въ „Дунавската федерация“, а не въ Русия“ (в. Свобода, г. I. брой 50 отъ 18 ноем. 1871 г.). Въ Русия има толкова наши сънародници — вече асимилирани отъ нея, — които ще намерятъ начинъ да ѝ се отплатятъ за „добринитѣ“, които тя е правила на нашия народъ — бележи Каравеловъ по другъ единъ поводъ...

За да стане още по-ясна тая мисль на нашия авторъ, стига само да припомнимъ на това мѣсто, какъ Каравеловъ полемизираше съ панславиститѣ, които, чрезъ вестницитѣ „Рускій Вестникъ“ и „Голосъ“, призоваваха славянитѣ къмъ „славянска солидарностъ“. „Ние имаме право да не съчувствуваме на панславизма, възразяваше Каравеловъ, — който е осжденъ отъ самитѣ добростъ-вестни руси, като отъ Н. Чернишевски, Пипина и други“.

Прочее, какво иска Л. Каравеловъ?

Каравеловъ иска всѣки единъ народъ и въ частния си, и въ обществения си животъ — а най-много въ обществения — да се надѣва на своитѣ собствени сили. „На бога се надей, а самъ работи — казва пословицата; а Свещенното писание казва: „не надейте ся на князи и на сини чловѣческія, въ нихъ же нѣтъ спасенія“. „Ние не искаме съ всичко това щото говорихме по-горе да укоряваме Русия, а да докажеме на българитѣ, че тѣхното щастие нѣма да дойде отъ Северъ“, а само трѣбва да го търсятъ въ „Дунавската федерация“ (в. Свобода, г. I брой 52 отъ 10 декемврий 1870 г.).

Но началото на „Дунавската федерация“, издигнато отъ Каравелова, е въ зависимостъ отъ „братското разбирателство“ или единоподушие на балканскитѣ народи — вторъ принципъ въ политическата концепция на българския писателъ.

„Нека говори, кой що ще, а ние ще кажеме, че южно-славянскитѣ племена сж длѣжни да оставятъ своитѣ ситни препирни, своитѣ нищожни разногласия, своитѣ детински идеи и своитѣ неприменими на практика фантазии и да залегнатъ колкото се може по-скоро да добиятъ своята политическа независимостъ. Само политическата независимостъ и само физическата свобода сж въ състояние да решатъ нашето бѣдаще положение и да обезпечатъ и нашитѣ народности, и нашето име, и нашитѣ личности, и нашитѣ племенни отличия. Ако нашата южно-славянска федерация е основана на свобода и равенство, то ни едно славянско племе не трѣбва да се бои за своето племенно отличие и за своята индивидуална особеностъ...“ (в. Независимостъ, год. IV бр. 34 отъ 8 юлий 1874 година).

За да не остане недоумение у читателя относительно алузията за „ситнитѣ препирни“, „национални разногласия“ и „фантазии“, трѣбва да забележимъ, че Каравеловъ имаше предъ видъ сѣрбската пропаганда, която Милошъ Милоевичъ и неговитѣ сателити бѣха предприели, за да доказ-

ватъ на свѣта, че освенъ сѣрбското „племе“ — другъ народъ нѣма право на сѣществувание на Балканския Полуостровъ: въ своя шовинизмъ Милошъ Милоевичъ отиваше дотамъ, че произвеждаше думитѣ французинъ, англичанинъ и пр. отъ сѣрбски езикъ!...

IV.

Като я подчиняваше, или поне като я туряше въ зависимостъ отъ „братското споразумение“, какъ искаше да я постигне и въ какви граници Л. Каравеловъ затваряше „федерацията“?

„По нашето мнение — пише той — восточната федерация трѣбва да бѣде съставена така: 1. Сѣрбия, Босна, Херцеговина и Черна Гора трѣбва да съставятъ едно цѣло; 2. България, Тракия и Македония да съставятъ друго цѣло; 3. Албания да добие независимо самоуправление, което да се намира подъ покровителството на Сѣрбия и България; 4. Ромжния трѣбва да остане при днешното свое положение; 5. Цариградъ да остане свободенъ градъ; 6. Тесалия и Епиръ да се дадатъ на Гърция; 7. Султанътъ да се пресели въ Азия заедно съ своитѣ турци. Освенъ това, България, Сѣрбия и Ромжния трѣбва да съставятъ една тѣсна федерация, която ще да има три независими самоуправления и единъ общъ парламентъ, т. е. едно общо върховно правителство“... — „Подобна федерация — продължава Каравеловъ — ще да бѣде и многотрайна, и справедлива, и полезна, защото ще да удовлетвори всѣко едно племе, което иска да бѣде щастливо, силно и свободно“ (в. Независимостъ, г. III бр. 42 отъ 7 юлий 1873 год.).

Отъ тоя доста дълъгъ цитатъ, както и отъ погорния, читателътъ може да види границитѣ, въ които Каравеловъ затваряше „федерацията“, „племената“, които могатъ да я образуватъ и политическитѣ цели на дунавската или балканската

федерация. Всичко е казано ясно: пълната племенна автономия, най-широки права за самоуправление трѣбва да се предвидятъ, защото въ този съюзъ важи не самиятъ съюзъ, не общиятъ интересъ на тоя съюзъ, а интересътъ на племето. По такъвъ начинъ, „федериратъ“ се „племена“, които говорятъ свой матеренъ езикъ и, главно, които желаятъ да бждатъ силни и щастливи...

„Федерацията е възможна само между ония народи и народности, които могатъ да се споразумеятъ, които иматъ еднакви стремления и които се ръководятъ по една идея. Съ една дума, федерацията е възможна само тогава, когато и тая и оная народностъ търсятъ и свобода и щастие“ (Пакъ тамъ).

Но, като се отбелезва за сжщественъ признакъ на племето (народността) езика и територията (матерниятъ езикъ, — България, Тракия и Македония),* какви други условия сж предвидени още, за да може да се постигне онзи политически съюзъ, отъ който зависи федерацията и въ границитѣ на който ще трѣбва да се развиятъ нѣколко автономни племена?

По-горе ние казахме: главното условие, споредъ Каравелова, това е разбирателството, споразумението, единодушието. Това споразумение зависи изключително отъ Сърбия и отъ Ромжния. Народитѣ въ тия две държави чувствуватъ, дори разбиратъ тая нужда, но това не е достатъчно. Онова, което се схваща отъ народа, трѣбва да се възприеме и отъ неговитѣ законни представители, за да не произлѣзе „нешастие“ за нашето „общо дѣло“. „Ние свободно може да кажемъ, че ако тѣзи две държавици (Сърбия и Ромжния, — н. б.) не приготвятъ нужнитѣ средства за горека-

* По тоя въпросъ Л. Каравеловъ се изказва и въ уводната статия на в. Независимостъ, г. IV бр. 47 отъ 7 септ. 1874 г., разглеждайки статията „Сърбе и Ромжне“, публикувана въ сърбския в-къ Будужност.

занитѣ събития, то и тѣ ще станатъ храна на по-силнитѣ и по-благоразумнитѣ... Ако не бждеме, каквото трѣбва да бждеме, ако не водиме взаимно своитѣ частни и общи интереси, ако не помислиме да живѣемъ братски... и ако не помислиме отъ сега за своето бждаще, то Русия, Австрия, даже и Турция ще да ни пожертвуватъ за своитѣ собствени цели и ний ще да погинеме за всѣкога“ (в. Независимостъ, г. IV бр. 47 отъ 7 септември 1874 година).

Тѣзи пророчески слова на Л. Каравелова заслужаватъ внимание, но следъ трагичнитѣ перипетии, на които балканскитѣ народи бѣха подхвърлени отъ нѣколко години насамъ, тия слова не се нуждаятъ отъ много коментари. Не къмъ едно и две предупреждения на „здравия разумъ“, както се изразяваха нашитѣ шестдесетници, съвременитѣ ръководители на балканскитѣ народи се отнесоха съ пълно лекомислие... Българскитѣ и сърбски революционери учеха балканскитѣ народи за самостоятелно действие и се отнасяха съ насмѣшка, даже подлагаха на опустошителна критика всѣко попълъзновение да се търси помощъ у монархическитѣ държави, което всѣкога може да стане за смѣтка на народнитѣ свободи.* Но съвремената „дипломация“ има свой „методъ“ за разрешение на националнитѣ проблеми...

V.

Въ всички тия разсждения на Л. Каравелова върху въпроса за „племето“ и за „федерацията“, наблюдава се една слаба страна, именно тая, че той поставя новата организация на „племето“ и на „федерацията“ въ зависимостъ отъ старитѣ имуществени отношения. Каравеловъ никжде, освенъ въ статията „Нашитѣ еснафски организа-

* ср. в. Свобода, г. I бр. 14 отъ 5 февр. 1870 г.

ции“ — печатана въ в. Знание отъ 1875 г., значи отъ единъ по-другъ периодъ време — не се изказа върху конкретни економически въпроси и никога той не свърза политиката съ економиката. Въ това се състои второто голѣмо различие между него и другитѣ представители на българската революция — Хр. Ботйова и Васила Левски. Племето („националността“) е историческа категория, следователно, сждбата му зависи отъ редъ исторически условия и събития. Племето („националността“) е исторически продуктъ и, като такъвъ, измѣня своя съставъ и своето съдържание. Федерацията, като политическа форма на управление, сжщо зависи отъ редъ условия, които не сж нѣщо постоянно и които зависятъ въ края на всѣка смѣтка отъ общественото и имуществено състояние на дадено общество.

За да се разреши племенниятъ („националниятъ“) въпросъ, както и въпросътъ за федерацията научно и исторически, трѣбва да се иматъ предъ видъ горнитѣ съображения. Каравеловъ не ги вземаше въ смѣтка, нито имаше предъ видъ тѣхната съвокупность, а, напротивъ, излагаше и сждбата на племето и тая на дунавската федерация на случайното настроение на една—две „държавици“ — Сърбия и Ромжния, за да сведе по-сетне тая федерация до съюзъ само на три племена — сърби, българи и ромжни.

До тоя неочакванъ резултатъ Каравеловъ стигна по силата на единъ, така да кажемъ, идеенъ атавизъмъ, който е характеренъ за всѣки идеологъ съ дребно-буржуазна подгладка. За подкрепа на това твърдение нашиятъ писателъ самъ ни даде нуждитѣ документи. Въ една уводна статия на вестникъ Независимостъ — г. IV брой 27 отъ 20 априлъ 1874 год. той разказва, защо мрази турцитѣ, които не бива да влизатъ въ „федерацията“. Той ги мрази затова, защото неговата „баба“ го е научила да ги мрази. „Турцитѣ сж, мой синко, кръвопийци! — гово-

рѣше едно време баба ми. Дето стжпи турчинъ, тамъ трева не никне“. „А защо тато и чичо не взематъ топоритѣ и защо ги не избиятъ като кучета?“ — питахъ азъ. „Не дава имъ нашия царъ (московскитѣ), защото въ голѣмата книга стояло написано, че турцитѣ ще бждатъ избити отъ московцитѣ“ — отговаряше баба ми съ твърдо убеждение, че нейнитѣ думи сж положителни истини. „Ето какво е било нашето възпитание“ — заявява Каравеловъ. Това възпитание било завършено за него отъ турскитѣ злодейства, отъ правителственитѣ насилия и отъ чиновническитѣ звѣрства (Па к ъ т а м ъ).

По силата на сжщото „възпитание“ Каравеловъ отстранява отъ „федерацията“ и гърцитѣ. Гърцкиятъ народъ състои или отъ мошеници, каквито сж фанариотитѣ, капиталиститѣ и затжпѣлитѣ учени, или отъ работници, които съ черенъ трудъ изкарватъ прехраната си, ходятъ по градоветѣ и ставатъ хамали, преносвачи и пр. — сиречь нищоженъ свѣтъ. И еднитѣ и другитѣ незаслужаватъ вниманието на Каравелова, толкова повече, че не другъ, не неговата управляюща клика, а самиятъ народъ бленувалъ да възстанови загиналата Византийска империя. Като се силва на тия и други подобни посллки, Каравеловъ идва до заключението, че „славянскитѣ племена не могатъ да живѣятъ въ една кжща съ гърцитѣ“ (в. Независимостъ, год. IV брой 17 отъ 9 февруарий 1874 г.).

Много е понятно, че, като пречиства „федерацията“ отъ тия племена, които не по-малко отъ българското племе оправдаваха научнитѣ заключения на нашия авторъ, той съ това намалява найната количествена, следователно — и качествена сила, и я превръща въ единъ анемиченъ трупъ.

Тоя недостатъкъ, обаче, който бѣ неизбѣженъ за „възпитанието“ на Каравелова, никакъ не намалява неговото значение и като публицистъ и като революционеръ.

VI.

Каравеловъ се произнесе още по единъ въпросъ, който повече отъ четвъртъ столѣтие занимаваше българското общество, и то като изхождаше преди всичко отъ нуждитъ на българското революционно движение: той каза своята дума — авторитетна и суверенна презъ цѣло едно десетилѣтие и по черковния въпросъ.

Каравеловъ не отдаваше онова значение на борбата за черковна независимостъ, което ѝ придаваха нейнитъ непосредствени актьори. За него църковната независимостъ, — инѣче казано, църковниятъ въпросъ, който за него бѣше единъ политически въпросъ — все може да принесе нѣкоя полза на българския народъ, но отъ нея може да се очаква повече вреда. Защо? може да запита читателтъ. — Защото черковната иерархия е била и ще бжде най-голѣмиятъ врагъ на науката и просвѣщението. А Каравеловъ още отъ началото на своята революционна и писателска кариера държеше по-високо отъ всичко науката, чистата, съвременната наука. Въ нея той намира половина отъ спасението на българския народъ, тя ще извърши половината отъ неговата революция. „Откакъ се появи и между насъ науката — пише той — то и нашиятъ народъ се разшава и захвана да търси лекъ за своето болезнено състояние, т. е. захваща да търси средства, за да свали отъ шията си чуждия яремъ и да може да развива нататкъ своето просвѣщение и образование“ (в. Свобода, г. I брой 4).

Може ли да му гарантира такъвъ успѣхъ църковната иерархия? — Независимо отъ всички други съображения, Каравеловъ отговаря на тоя въпросъ отрицателно:

„Доказано е — пише той, — че, колкото повече въ едно господарство сжществуватъ калугери, толкова повече народътъ е невежественъ, простъ,

фанатикъ и необразованъ; колкото повече въ едно господарство се намиратъ монастири, толкова повече е по-голѣмъ развратътъ, пьянството, лихоимството и безбожието“. Това е безспоренъ фактъ, казва нашиятъ човѣкъ, и за примеръ посочва ни Испания (ср. в. Свобода, г. I бр. 30 отъ 10 юний 1870 година).

Ето защо, като изучава историята на духовенството и ролята, която черквата е играла въ живота на отдѣлнитъ народи, Каравеловъ стига до пълно отрицание на църковната борба: —

„Свободата неще Екзархъ —
Иска Караджата“, —

прогласява той своето мнение по единъ решителенъ начинъ, който ние срещаме само у Х. Ботйова.

Но независимо отъ всичко това, Каравеловъ издига и друго едно възражение, което не е безъ значение, нито е било безъ значение още въ неговата епоха. „Кой може да ни докаже — пита Каравеловъ —, че нашитъ архипастири неще бждатъ избрани изъ между чубукчиитъ на Али-паша? Кой може да ни докаже, че Али-паша неще да се мжчи да убие българския напредъкъ и то съ помощта на нашитъ нови епископи и да удуши всѣко българско движение? ... Повтаряме, българската иерархия ще облекчи нашето българско положение, но тя неще да избави народътъ отъ насилията и отъ страданията, въ които се е той намиралъ и въ които се намира и днесъ“ (в. Свобода, г. I бр. 15 отъ 12 мартъ 1870 г.).

Затова Каравеловъ прави позивъ да се „за-реже черковния въпросъ, защото той никога нѣма да бжде решенъ окончателно, дордето Али паша намира въ него свои интереси“. „Ние трѣбва по-напредъ да бждеме свободни, па после да нареждаме въ земята си свободни черковни и граждански управления“ (в. Свобода, г. I брой 40 отъ 2 септ. 1870 година).

Всички тия решения и отговори на единъ отъ най-щекотливите въпроси, който поглъщаше вниманието на съвременниците, Каравеловъ даваше като революционеръ. И важно е, че, като либераленъ мислителъ, той неможеше да даде другъ нѣкакъвъ отговоръ. Стига за това да се отбележи господствующия характеръ въ неговото социално и политическо мировъзрение, а това бѣ неговата непримирима вражда противъ деспотизма и желанието му да се въдвори въ България единъ редъ на миръ и благоденствие, за да си обяснимъ значението на тия решения. Каравеловъ бѣ противъ всичко, което прѣко или косвено можеше да спъне „българското движение“. Подобно на Левски и Ботйова, и той не се спираше предъ избора на средствата, за да отблъсне враговетъ на това движение. Но той не е авантюристъ и съ лекомислието на авантюристъ той никога не се отнесе нито къмъ единъ въпросъ, още по-малко къмъ организацията и декретирането на българската революция.

По тоя пунктъ отъ дейността на българския писателъ отъ голѣмо значение е следниятъ фактъ. Следъ убийството на В. Левски, явиха се на сцената чужди за българското движение елементи и провокатори, както вътре въ България, така и вънъ отъ България. Тия провокатори, които, като провокатори бѣха орждия на чужди интереси, отпразваха апели, прокламации и др. п., образуваха чети и всевъзможни банди съ цель да възбунтуватъ народа и да доведатъ до свършеното унищожаване на неговата революционна организация. Каравеловъ се отнесе къмъ тѣзи провокации съ едно хладнокръвие, което го издига още на нѣколко градуса по-високо отъ мнозина негови съвременници.

„Всѣка една прокламация, която би се появила въ сегашно време и която би съветвала българския народъ да възстане и да търси своите права, е произлегла изподъ перото на нашите неприятели. Не лжете се, братя! Приготовлявайте се и мълчете. Скривайте своите действия . . . Когато настъпи

времето, когато удари часътъ, то народа ни ще да възстане безъ прокламации. Частните възстания и хайдушките чети сж вече безполезни. Ние сме длъжни или да възстанемъ всички заедно, или да чакаме по-добри и по-щастливи минути . . . Българската революция трѣбва да бжде революция на всички Балкански Полуостровъ . . .“ (в. Независимостъ, г. IV брой 17 отъ 9 февр. 1874 г.).

Можѣ ли Каравеловъ да устои докрай на тази позиция? — Следъ всичко казано до тукъ, ние оставаме читателтъ самъ да потърси отговора на този въпросъ.

ГЛАВА ОСМА

ХУДОЖЕСТВЕНИТЪ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
НА ЛЮБЕНЪ КАРАВЕЛОВА.

I.

Литературната традиция, която ни завеща Л. Каравеловъ, днесъ не се следва отъ българскитѣ писатели. Това, обаче, ни най-малко не намалява художественитѣ достоинства на неговитѣ произведения. Всѣко едно литературно произведение има значение за културата на епохата, която го е създала. Литературнитѣ и художествени творения на Л. Каравелова представляватъ нѣщо повече: тѣ сж половината отъ историята на българската цивилизация, тѣ сж цѣль единъ свѣтъ, който, наистина, отдавна си отиде, но който ще живѣе въ неговитѣ повести и разкази, а грядущитѣ поколения ще възкресяватъ тоя свѣтъ само по трудоветѣ на нашия писател . . .

Освенъ въ областта на публицистиката и чистата наука, Л. Каравеловъ засѣгна почти всички области на художественото творчество. Надаренъ не само съ силна наблюдателностъ, но и съ поетически темпераментъ, Каравеловъ засѣгна повестта, новелата и пѣсенъта, която той едновременно съ Н. Козлева, помжчи се да доближи до народната, за да овладее по-лесно достиженията, които си бѣ поставилъ въ нея.

Основниятъ и неотемлемъ елементъ въ художественитѣ произведения на Каравелова е идеята, съдържанието, мисълта. Тѣ у него проникватъ още отъ първия редъ и сж изразени тъй

ясно, както е ясна пролѣтната утринна зора . . . Но не по-малко отъ съдържанието, развита е въ новелата на Л. Каравелова формата и техниката. Технически, разказътъ у Л. Каравелова винаги се движи, както той произхожда въ действителностъ, съ онѣзи незначителни отклонения или нюанси, които се налагатъ отъ личнитѣ преживѣвания на автора. Лицата сж представени въ тѣхния натюрелъ, и Каравеловъ никога не си служи съ изкуственитѣ фрази на модния риторъ, за да преувеличи или измѣни значението на своитѣ герои: — тия последнитѣ сж расли въ дадена среда и, когато ги слушаме да говорятъ, да се препиратъ или да въздишатъ за нѣщо мило, родно, близко, което тѣ сж изгубили, ние мислено се пренасяме въ тая среда, възкрѣснала въ нашето съзнание отъ разказитѣ, отъ стълкновенията или, най-сетне, отъ личнитѣ тревоги на героитѣ.

Не по-малко и езикътъ въ произведенията на Каравелова завладява читателя. Езикътъ у него е простъ и непосредственъ, — той се отлива въ фрагменти, които не поразяватъ съ своя нѣкоя помпозностъ, но затова пѣкъ помага не само на действующитѣ лица по-лесно да се обяснятъ и взаимно характеризиратъ, но и на читателя още по-непосредствено да се доближи до тѣхъ. У насъ срѣщатъ се сънотълкуватели, които изказватъ недоволство отъ цѣлия художественъ строежъ въ новелата на Л. Каравелова и още по-недоволни сж и отъ неговия стилъ. Това ще каже, че авторитѣ на тия сжждения нѣматъ понятие отъ художественъ стилъ или че тѣ разглеждатъ нѣщата въ художествената литература субективно, абстрактно. Несъстоятелността на тия сжждения ще се види отъ нашето по-нататъшно изложение.

Но у Каравелова има единъ основенъ грѣхъ, който българската „естетика“ нѣма да му прости за гдето внесе истината въ разказа и съ това той, а не другъ, тури началото на цѣла школа въ литературна България, която школа още не е отъ

живяла своето време. Въ противовесъ на „чистото изкуство“ съ неговитѣ „невинни“ разказчета и поезийки, отъ които има нужда само единъ ограниченъ елитъ отъ тлъстокожи, Л. Каравеловъ, а заедно съ него и Хр. Ботйовъ, планира въ българската литература едно направление, което нече може да избѣгне нито единъ даровитъ човѣкъ: приближаване писателя до широката маса отъ народа и повелителната нужда да се въплотятъ нейнитѣ интереси, чувства и мисли въ художествения разказъ.

Каравеловъ писа много, но още въ повестъта Българи отъ старо време той постави една мисълъ, която остана ако не ръководяща, то поне господствующа въ всичкитѣ му по-нататъшни литературни произведения. Той описва винаги своето „отечество“ и героитѣ въ това „отечество“ съ всичкия романтизмъ на своето чувство и съ въздианията за нѣщо, което вече нѣма да се върне. Въ художествената литература Каравеловъ описва стария еснафски свѣтъ. И, което е по-важно, съ това качество сж проникнати, както новелитѣ съ правоописателенъ характеръ, така сжщо и онѣзи съ революционенъ и битовъ характеръ.

Съ сжщитѣ качества се отличава и поезията у Л. Каравелова: тя е или копие на неговата новела, или едно непосредственно отражение на неговото самобитно поетическо вдъхновение или, най-сетне, единъ вариантъ отъ нѣкоя народна пѣсенъ, въ която авторътъ е вложилъ по-съвремено съдържание при една сравнително обработена форма.

За да стигне до тоя резултатъ въ поезията, на Каравелова повлия руската гражданска поезия — тая на Н. А. Некрасова и на първо мѣсто поезията на Тарасъ Шевченко. Шевченко възпѣ и оплака сждбата на Украйна — негово родно отечество тъй, както рѣдко поетъ преди него бѣше оплаквалъ сждбата на родната си страна: той издигна Украйна въ очитѣ на чуждия свѣтъ до положението на мж-

ченица — вѣчно терзана отъ своя угнѣтителъ, както и отъ мисълта да се освободи отъ него.

Но сждбата на Украйна отъ срѣдата на миналия вѣкъ, който за тая страна може да се нарече вѣкъ за поезията на Шевченко, по нищо не се различаваше отъ сждбата на България — отечеството на Л. Каравелова. Затова Каравеловъ съ страсть се нахвърли да изучава миналото на украинския народъ, който и по култура и по езикъ приближава се до българския и съ особено чувство усвои поезията на най-достойния отъ всички достойни украински поети — Тарасъ Шевченко. Право би било да се каже, че безъ влиянието на Шевченко Л. Каравеловъ би билъ още по-слабъ поетъ отъ това, което той представлява по настоящемъ. Той оживи народната песенъ на българитѣ, която му даде поетическата подкваза, но безъ руската гражданска поезия и на първо мѣсто безъ тая на украинския поетъ поезията на Л. Каравелова щѣше днесъ да отсъствува отъ българския литературенъ репертуаръ . . . *

Много по-оригиналенъ, обаче, е Каравеловъ въ другъ жанръ, на който той постави задачи и даде направление: това е новелата и разказа, въ които Каравеловъ внася единъ темпераментъ, единъ кадансъ, който излиза изъ неговата наболѣла душа — душа дълбоко преживѣла цѣлия битъ на българина, страдала заедно съ него и безсилна да се откъсне отъ старитѣ чувства и внушения . . .

„Обичамъ те, мое мило отечество! — пише Каравеловъ въ Българи отъ старо време — обичамъ твоитѣ балкани, гори, сипеи, скали и тѣхнитѣ

* Влиянието на Т. Шевченко и неговата поезия върху Л. Каравелова е единъ въпросъ доста разработенъ въ българската литература. Вижъ за това интересната брошура на Ник. Балабанова „Любенъ Каравеловъ и украинската литература“ — Пловдивъ 1918 г. Сжщо така вижъ интереснитѣ статии на С. Чилингирова, Д. Шелудько и Т. Атанасова въ Сборникъ проф. Ив. Д. Шишмановъ — София 1920 г.

бистри и студени извори! обичамъ те, мой мили краю! обичамъ те отъ всичката си душа и сърце, ако ти и да си обреченъ на тежки страдания и неволи! Всичко, щото е останало до сега въ моята осиротѣла душа добро и свѣто — всичко е твое! Ти си оная благословена земя, която цъвти, която е пълна съ нежности, съ сияния и величие, следователно — ти си ме научило да обичамъ и да плача надъ всѣко едно човѣшко нещастие, а това е вече много за единъ човѣкъ... И до сега още чувствавамъ възродението на твоятъ меризливъ зеленчукъ, който изпълва всичкото пространство на която страна и да хвърли човѣкъ окоето си; азъ и до сега чуя пѣсенъта на славеитѣ и чуруликанието на ластовицитѣ; най-после, азъ и до сега слушамъ крѣхкия гласъ на българското момиченце, което мете дворѣтъ си съ бърскалката и пѣе си своята народна пѣсенъ:

Черней горо, черней, душо,
Двама да чернеемъ;
Ти за листе, горо,
Азъ за първо либе...

Читателътъ вижда още отъ тукъ, какви ще бждатъ сюжетитѣ въ повестъта на Л. Каравелова и съ какво ще ни занимава неговата новела.

II.

Ако пасажътъ изъ Българи отъ старо време бѣ написанъ не отъ Каравелова, а отъ нѣкой другъ, напр. отъ Ив. Вазова, цѣлата българска критика би се откликнала благоприятно за автора. Но щѣше ли тая критика да долови, и долавя ли тя най-важното въ тоя пасажъ, което преминава като червена нишка въ цѣлата повестъ — сблизението на природата съ живота, и непосредствения усѣтъ, силното чувство на поета, което стига до възмущение отъ „човѣшкото нещастие“?

До появяването на Знание, сир. до оттеглянето на Каравелова отъ ръководството на революционната организация, почти всички негови разкази, повести и стихотворения сж проникнати съ революционно съдържание. Съ тѣхъ авторътъ имъ има за цель — цель, която той си поставя ясно, недвусмислено, — да вдѣхне у българския народъ дълбока умраза къмъ всичко сжществуеще и да го насочи къмъ неговото разрушение.

Такива сж повеститѣ „Войвода“ и „Дончо“, когато „Турскиятъ паша“, „На чужди гробъ безъ сълзи плачатъ“ и „Бошко“ или изразяватъ силенъ протестъ противъ непоносимото политическо робство, или се подлага въ тѣхъ на ядовита и наранителна критика фанариотското духовенство.

„Не вѣрвайте, момчета, не вѣрвайте, мои братия! всичкитѣ тия работи сж празни, голи лъжи сж тия... Азъ презъ своятъ животъ съмъ видѣлъ много такива хати-хумаюне, хати-шерифе и гюлханета, и всичкитѣ тия турски закони и правдини отидоха по вѣтрѣтъ. Турски работи! На книга се пише много, съ думи се дава още повече, а човѣкътъ не види добро ни за дукато: по устнитѣ текло, а въ устата — ни капка! Я попитайте вие мене, защо съмъ азъ оставилъ моята стара и болна майка и своятъ побѣлѣлъ, като памукъ баща? А живи ли сж тѣ, сиромаситѣ?“...

Така говори главниятъ герой въ повестъта Войвода — дѣдо Стоянъ, който цѣлия си животъ е прекаралъ въ борба съ неправдата и не отъ добро е поелъ на плещитѣ си тежкия кръстъ на хайдутинъ... Той говори тия думи предъ своята чета, — предъ избрани хайдутини, у които, като създава интересъ къмъ своята лична сждба, събужда у тѣхъ и съзнанието, че небива да се вѣрва на онова, което една насилническа власть обещава на книга, че разколътъ между тая власть и народа, бидейки фаталенъ, съ нея трѣбва да се влиза не въ дипломатически преговори, а въ открита въоръжена борба...

За да стигне до тоя краенъ изводъ, Каравеловъ винаги избираше за формаленъ поводъ на повестъта си нѣкое събитие, нѣкоя трагична случка изъ живота на българитѣ, които се намираха подъ угрозитѣ на ятагана. За поводъ на повестъта Войвода е послужила сждбата на Продана — братъ на дѣдо Стояна. Проданъ се оженва за Латинка — селска хубавица, която е запалила сърцето на арнаутина Хасанъ: — „Иди кажи на Продана да се не жени за Латинка, защото зло ќе му буде“ — говори Хасанъ. Но Проданъ се оженва за нея и отсега нататъкъ настѣпватъ чернитѣ дни и за него и за цѣлия му родъ. Този трагизмъ най-болезнено се посреща отъ Латинка, предчувствията на която ѝ казватъ, че ще настѣпи нѣщо лошо. — „Охъ, Продане, нѣщо ми е тежко на сърцето!... страшно ми е...“ — „Попѣй си нѣкоя пѣсенчица, мое гжлъбче, и тежкотата ще да ти премине“ — ѝ отвѣрща Проданъ. И Латинка запѣва: —

Пукна пушка изъ гора зелена,
Та удари Гюра въ клето сърце.
Викна Гюро, — до Бога са чуе:
„Ахъ ти Боже, ахъ мили Господи!
Де е мама, де е първо либе?
Да ме видатъ въ кръви обляно...“

Останалото читателтъ може да отгатне самъ: — цѣлиятъ разказъ се развива съ такъвъ повишенъ интересъ, убийството на Продана и Латинка отъ една страна, и трагичниятъ край на цѣло едно семейство, въ сждбата на което се отразяваше, като въ капка вода, сждбата на цѣлъ единъ народъ — до такава степенъ заразява слушателитѣ, щото тие се решаватъ на всичко и, за да си отмѣстятъ, готови сж да отидатъ и въ... „ада“.

Почти сжщата тенденция е вложена въ повестъта „Дончо“ и въ всички революционни разкази на Каравелова. Но да не помисли читателтъ, че, като внася една открита, непосредствена цель

въ разказа си, Каравеловъ е чуждъ на описанията и картинитѣ изъ природата, посредъ която обикновено той поставя да се извършва действието! Съвсемъ не! Събитията въ повестъта „Войвода“ сж свързани съ положението на угнѣтената рая, а действието въ нея става и не може да стане никжде другаде, освенъ въ Балкана, посредъ природата. Съ тоя художнически тактъ автортъ възбужда по-голѣмъ интересъ къмъ своя сюжетъ, а за да го направи и по-разнообразенъ, той се вижда принуденъ да представи предъ погледа ни единъ ландшафтъ: — „Който не е билъ на Висошката планина — повествува той —, която лежи между Пиротъ и село Ржжена, той не може да има понятие, доколко е хубавица наша България и доколко е величественъ земниятъ рай. Качете се на най-високиятъ върхъ и погледайте насамъ-нататъкъ. Предъ вазе, тамъ доле, стои градъ Пиротъ, наикътенъ съ сѣкакви цвѣта и обиколень съ плодови лозя. Види се Нишава съ нейнитѣ зелени брѣгове, която се извива като змия и влазя въ една тъмна пещеря, дето се губи въ планината и извира пакъ въ Сърбия... При самитѣ поли на планината сж насадени голѣми пространства съ трендафилъ, който разпрѣсва неизказано благоухание... Обърнете се назадъ и ще видите... равнини насеяни съ градове, съ села, съ гори, съ рѣки, съ жълти ниви и съ зелени ливади...“

III.

Безпорно, както това не еднажъ е отбележено въ българската литература и както за това загатнахме малко по-горе, Каравеловъ се влияеше въ своя разказъ отъ нѣкои руски писатели, между които Н. В. Гоголь, М. Вовчокъ, Д. В. Григоровичъ и др. Но това влияние не стигаше до раболепство и Каравеловъ винаги умѣеше да запази своята индивидуалность. Въ това отношение той не по-малко е

самостоятелен, отколкото мнозина други български поети, у които трърде често е заета и формата и съдържанието на разказа . . .

Като chef d'œuvre въ художественитѣ произведения на Л. Каравелова, може да се посочат повеститѣ Българи отъ старо време, Е ли крива сждбата, която, както знаемъ, бѣ преди всичко публикувана на сѣрбски и съ която нашиятъ писателъ записа името си въ историята на сѣрбската книжнина за вѣчни времена, — Маминото детенце и др.

Ние считаме за излишно да излагаме подробно съдържанието на тия нѣколко повести. Но, за да запознаемъ читателя отчасти само съ способността на Каравелова да открива най-типичнитѣ черти въ характера на единъ герой; за да се види до кжде стига наблюдателността на писателя и способността му да възпроизведе действителността въ художествени образи — качества, съ които се отличава всѣки талантливъ художникъ, ние ще се спремъ на два момента отъ техническото развитие на първата повестъ.

Първиятъ моментъ е оня, когато авторътъ се старае да изобрази предъ своитѣ читатели Хаджи Генча — единъ отъ героитѣ въ повестъта „Българи отъ старо време“.

Какъвъ е Хаджи Генчо? Какъвъ може да бжде и неговиятъ антиподъ — Дѣдо Либенъ — другъ герой въ сждбата повестъ?

За да ни даде характеристиката на тия два лица, Каравеловъ трѣгва или по най-прѣкия пѣтъ, изобразявайки съ свои собствени думи героя, или той поставя последния въ необходимостта да действа, да говори и твори, — да го срещне съ неговия „противникъ“, или най-малко съперникъ и тамъ — въ съпоставянето на два противоположни характера да бждатъ вѣрно, правдиво, безъ прикраски и фалшификации изобразени.

Въ Българи отъ старо време Каравеловъ туря въ действие и двата метода.

„Хаджи Генчо е такъвъ единъ българинъ, какъвто се рѣдко ражда и на Енийовъ-денъ; такъвъ човѣкъ ти неможешъ намери ни въ Ангелизско“.

Съ тия думи авторътъ веднага възбужда интересъ къмъ героя и принуждава читателя да очаква по-нататъкъ неговото описание. И той, авторътъ, не закъснява да ни го даде: — „Хаджи Генчо е твърде почтенъ човѣкъ — продължава авторътъ, — твърде добъръ, много ученъ и разуменъ: той всичко знае, и на всичко е готовъ да ти отговори, защото е жива душа и пѣргаво сѣрце. По всичко се види, че тоя човѣкъ не е напразно ималъ уши и очи, и не е напразно глѣталъ просеникътъ“. Хаджи Генчо, при това, е и ученъ, любознателенъ човѣкъ; той е такъвъ, който, както се изразява авторътъ, „обработва своето знание“ и ако майка му е знаела три, то той знае цѣли триесетъ. Напримеръ, попитайте Хаджи Генча, „дека живѣе дяволътъ?“ — „Въ тарторътъ“, ще да отговори важно дѣдо ти Хаджи, и като владишкиятъ ерокирикъ ще да ти разкаже за всичко на тънко, чегато книга чете: какъ тамъ дяволитѣ живѣятъ, какъ едатъ, какъ спятъ, какъ се омиватъ, и сѣ нататъкъ . . .“ Освенъ това х. Генчо ходи въ черквата всѣки денъ и пѣе „на пѣвицата“ „Господи възвахъ тебе“ съ единъ чуденъ елеенъ гласъ, сир. „така сладко и умилно, щото всѣки вѣрующъ опули очи, раззине уста и слуша съ благоговение и съ страхъ божи. Но „музиката“ на х. Генча има единъ недостатъкъ, който пречи на неговия успѣхъ: „Ако тоя Хаджи Генчо да не пѣеше малко съ носътъ си, като грѣкъ, то и глухитѣ би се събрали да го слушатъ“ — казва дѣдо Филчо, който се смѣта за „компетентенъ“ по „канерването“, понеже е ходилъ въ Росията . . . Къмъ тия „душевные свойства“ на х. Генчо, трѣбва да се прибави и това, че той знае малко руски, влашки, малко турски, гърцки „съ една дума, той се счита за най-уменъ човѣкъ“. Хаджи Генчо е учителъ въ Копривщица. Но къмъ неговитѣ „душевные свойства“, трѣбва да се прибавятъ и . . . физическитѣ или „фи-

зиологическият“. — „Хаджи Генчо — разправя авторът, — твърде много обича сладките нѣща; а още повече ги обича той тогава, когато тие му се дават от нѣкого харизма“. Къмъ тия „качества“, трѣбва да се отбележи още една страсть у Хаджи Генча, която го приближава до руския Плюшкинъ — неговата страсть да прибира и каквото му е нужно, и каквото никакъ не му е нужно. Въ Хаджи Генчовата кѣща се намира цѣлъ пазаръ, защото Хаджи Генчо внимателно събира всичко, щото и да му се попадне подъ рѣка — нужно и ненужно...“ Това, както се досѣщате, героятъ на повестата не прави, защото е Плюшкинъ, защото е пинтия и стипца, бай Ганю или нѣщо подобно, а просто затова, защото е „економъ...“

Изчерпватъ ли се съ това всичкитѣ „качества“ на Хаджи Генча? Съвсемъ не, защото ние още не познаваме „характера“ на Хаджи Генча, а Хаджи Генчо има „ягка воля и твърдъ характеръ“. Никога тоя Кралевити Марко не пада съ духа си, отъ никого се той не бои, никого не ще да знае, никого не пише на рабуша си. „Ако ти му направишъ нѣкое зло, ако го съ нѣщо оскърбишъ, или ако му се присмѣешъ, то той трѣбва да ти отмѣсти — богами ти казвамъ, че ще да ти отмѣсти!“

Какво представлява антиподътъ на Хаджи Генча — Дѣдо Либенъ? Дѣдо Либенъ е човѣкъ отъ по-старъ теркъ, той не е толкова ученъ, колкото Хаджи Генчо, нито се отличава съ повече добродетели отъ него. И Дѣдо Либенъ обича чуждото, макаръ тая „слабостъ“ той да проявява въ по-друга форма. Напр., споредъ разказа на баба Либеница — негова благонравна съпруга, Дѣдо Либенъ обича да се „прикомандари“ къмъ нѣкоя тайфа, да се наеде като пѣпешъ, а когато насищалъ „своето алчущо чрево“, той се качвалъ на коня, отивалъ отъ кѣща на кѣща да го почерпатъ и пиѣлъ до тогава, докато не цѣвнѣлъ като кукурекъ, сир. — дори не се напивалъ като селски терезия...

Но това неще каже, че Дѣдо Либенъ непри тежава други „качества“, които да го отличаватъ отъ Хаджи Генча: презъ своя животъ той е видѣлъ много работи. Дѣдо Либенъ е билъ и хайдутинъ, и чорбаджия, и капасзинъ, и миренъ и справедливъ гражданинъ: въ младостта си той ходилъ по шумата и изстребялъ турцитѣ... А това е едно преимущество, съ което не всѣки може да се похвали, въ това число и Хаджи Генчо, макаръ Дѣдо Либенъ да е безграмотенъ, да пише „на ребушъ“, а Хаджи Генчо да е селски даскалъ...

IV.

Въпреки това непосредствено описание на дветѣ главни въ повестта лица, което ние не може да предадемъ изцѣло по понятни причини, авторътъ ни дава възможность да откриемъ характеритѣ на героитѣ и въ тѣхнитѣ взаимни отношения. У Хаджи Генча се появило желание да вкуси отъ „прекрасното вино“ на Дѣдо Либена и затова той, като „ученъ“, значи, като по-уменъ отъ Дѣдо Либена, прибѣгва къмъ една хитрость: — той купува армаганъ за децата и отива у Дѣдо Либена „на госте“. Тукъ се започва единъ интересенъ разговоръ между двамата събеседници — Дѣдо Либенъ и Хаджи Генчо — твърде характеренъ за умственото развитие на нашия българинъ. Седнали „по турски“ на рогозка, предъ „паралия“, на която се мждрятъ десетъ вида „мезета“, ракия и нѣколко вида вина, нашитѣ събеседници разкриватъ предъ читателя цѣлата си душа...

— „Азъ въ своятъ животъ не съмъ пилъ такава хубава ракия! Да ти кажа ли право, байо Либене? — Азъ мисля, че тая ракия варатъ у вазе магиосницитѣ — и сладка и приятна!...“

— „Тѣй е Хаджи, тѣй е! азъ самичкъ вара ракията си, и затова мога да ти кажа, че тя е варена, както трѣбва... Когато дохождаха москов-

цитъ, то азъ ги почерпихъ съ такава ракия, щото тие, когато се върнале назадъ въ своята Московия, разказвале за нея и на самиятъ московски царь, и на Суворина...

— „Ай-ай-ай! добро, добро, хубаво, байо Либене!... Азъ вида сега, че тебе и въ Московията знаятъ!...“

— „Какъ да ме не знаятъ! Знаятъ ме, Хаджи, знаятъ ме!“

Следъ обедъ разговорътъ на двамата приятели взема „свсемъ друго направление“. —

— „А я кажи ми, байо Либене, Българията ли е по-добра или Влашката земя? — попиталъ х. Генчо.“

— „Азъ, Хаджи, не съмъ ходилъ въ Влашката земя, ала мога да ти кажа, че България е по-хубава отъ Сърбия.“

— „Да ме простишъ, байо Либене, азъ съмъ ходилъ и по Сърбия, и по Влашко и затова мога да ти кажа, че Влашката земя е по-добра отъ България и че власитъ сж много по-добри отъ българитъ: тѣхнитъ еденета и тѣхното вино сж по-добри и отъ твоитъ.“

— „А азъ ще да ти кажа, Хаджи, че ти лжжешъ, като брадатъ циганинъ! извикалъ дѣдо Либенъ сърдито. — Кажи истината, Хаджи, кажи си истината... тури си ржката на сърцето и кажи ми лжжешъ ли или не? Кажи ми, Хаджи, че си ме излжгалъ! Когато дохождаха московцитъ, продължи дѣдо Либенъ, то азъ пихъ и московско вино, и влашко вино, и сѣрбско вино, и мога, като попъ да ти кажа, че московскитъ и влашкитъ вина не сж ни за божечитъ; а ракията имъ мирише на сливи.“

— Азъ никакъ, байо Либене, не мога да се съглася съ тебе, и повтарямъ ти още веднажъ, че влашкото вино е като кръвъ...“

— „Ти, Хаджи, си бръщолевишъ, каквото ти дойде на умътъ! Знаешъ ли ти, че азъ не съмъ отъ ония хора, които не знаятъ що е хубаво и що

е лошаво? Моя милость всичко знае и отъ всичко отбира, защото азъ съмъ обиколилъ всичката турска земя... Азъ мисля, че ти хилядо пжти по-добре би направилъ, ако би гледалъ своитъ слова: Буке А Ба, Веде А Ва, Глаголе А Га, и да нагледвашъ децата си и школото си; а конетъ и виното да оставишъ мене.“

— „Азъ за тия нѣща зная по-добре — защото съмъ ученъ човѣкъ; а твоя милость, байо Либене, и до днесъ пишешъ на рабушъ... Мене за каквото и да ме попиташъ, то на всичко мога да ти отговоря; а ти не можешъ, понеже и обаче ти си неученъ и простъ човѣкъ...“

Можете да си представите, въ какво настроение довежда тоя разговоръ нашитъ герои, които, както се вижда, вече сж готови да се нахвърлятъ единъ върху другъ, като разярени звѣрове: „старото винце“, което постоянно имъ се усмива, кара ги да си „развежатъ езицитъ“ и да стигнатъ до афоризми, които само българскиятъ речникъ познава:

— „Ти си джанабетинъ, Хаджи Генчо! — Ти си дяволъ, Хаджи Генчо!... Ахмакъ! извикалъ дѣдо Либенъ, и потрепералъ отъ ядъ, като листо“...

Подиръ тая „кавга“ Хаджи Генчо демонстративно побѣгва изъ кжщата на Дѣдо Либена и принуждава своя „противникъ“ да потърси „помирение“. Това „помирение“ се постига много скоро, защото двамата копривщенски мждреци поднасятъ своя споръ пакъ предъ арбитражния сждъ на „старото винце“, което тоя пжтъ ги довежда до... сватовство и пакъ до разладъ, при който разладъ се разкрива още една важна страна въ деспотическия характеръ на Дѣдо Либена. — Макарь годежътъ между сина на д. Либена и дъщерята на х. Генча, да е станалъ по единъ тържественъ начинъ, махленската клюка измѣня настроението на Павлинова баща, който, следъ една нова расправа съ х. Генча, изгонва го изъ кжщата си и му зая-

вява, че той нѣма да вземе неговата щерка за жена на своя синѣ. Но въ тая свада има трета една страна, за която, като човѣкъ примитивенъ, Дѣдо Либенъ не държи смѣтка: — това е Павлинъ. Тоя не се отказва отъ думата си, която е далъ на Лила, и по никой начинъ не желае да скъса годежнитѣ връзки съ нея; напротивъ, неговото намѣрение е да отиде по-нататъкъ и всецѣло да овладѣе дъщерята на х. Генча. „Лила никога нѣма да бжде твоя жена“ — заявява бащата на сина си и тупналъ съ кракъ.

— Ще видимъ! — казалъ Павлинъ равнодушно.

— Какъ ти смѣешъ пѣси сине да противоречишъ на баща си! Знаешъ ли ти, че азъ мога да те изпровода на конакътъ и да кажа на агата да ти удари 50 тояжки? Гледайте го ти какъ се е расхарахорилъ! Не знаешъ ли ти, че азъ ще да те убия, като паякъ, и пакъ нѣма да ти дозвола да земешъ дъщерята на хаджи Генчо?...

Въпреки инѣкъ „мекия“ нравъ на д. Либена, тая негова угроза противъ Павлина е симптоматична, тя е твърде важна за неговата характеристика. Наистина, въ края на краищата, младитѣ побеждаватъ, „човѣшката натура“, както се изразява авторътъ на повестъта, „омеква“, „хората“ сж забравили „всичко“, „даже и угризението на своята собствена съвестъ“, но въпросътъ за „натурата“ на д. Либена добива една съвсемъ друга свѣтлина съ цитиранитѣ изъ повестъта думи. Ние знаемъ, че главата (шефътъ) на старата българска фамилия е билъ сжщински деспотъ въ нея, че никой не е могълъ да му противоречи безнаказано, че за най-невиннитѣ пререкания отъ синъ на баща тоя просто е посѣгалъ върху живота на сина си, че тия факти изобразяватъ грубостъта на нравитѣ и низкото развитие, на което бѣ спрѣла българската фамилия, и че всичко това съставлява една отъ главнитѣ поуки, които могатъ да се извлекатъ отъ тая повесть. Но въ нея се вижда още едно нѣщо, на което българската лите-

ратурна критика не е досега обърнала внимание — началото на разлагането въ стария семеенъ битъ на българитѣ — косвено набележено въ тая повесть. Първиятъ симптомъ на това разлагане е противоречието, което се наложи между Павлина и д. Либена, сир. между младото и между старото поколения...*

V.

Следъ оттеглянето си отъ Центр. Рев. Комитетъ Люб. Каравеловъ написа редъ битови разкази и повести. Но онова, съ което той особено се отличи отъ другитѣ български писатели, които работѣха преди и следъ него, то е голѣмото внимание, съ което Л. Каравеловъ се отнесе къмъ българската жена. Женскитѣ типове следъ мжжете, които носятъ бунтъ и революция между българския народъ, заематъ едно значително мѣсто въ произведенията на нашия писателъ и тѣхното значение за българската култура не е по-малко отъ това, което иматъ мжжкитѣ типове.

Преди всичко трѣбва да се каже, че Каравеловъ се отнася къмъ българската жена съ една рѣдка любовъ, която понѣкога стига до култъ. Споредъ него българската жена, за моделъ на която той взема копривщенката, може да съперничи по красота и душевни добродѣтели на Хекуба или на Клитемнестра... Като описва и възвеличава на нѣколко мѣста въ произведенията си българската природа и че тя „е могла да подеиствува и на човѣкътъ“, за да го направи добъръ и красивъ, Каравеловъ казва:

* Читателътъ трѣбва да знае, че героитѣ на тая повесть сж действителни лица. Хаджи Генчо носи гражданското име хаджи Геро Добровичъ Мушекъ — баща на Найдентъ Герова, и произлиза отъ рода Чорбаджи Геро, заселенъ въ Копривщица по-рано отъ първата половина на XVIII в. Той се е издигналъ до положението на „даскалъ“ въ тоя градъ и при него се е училъ бащата на Люб. Каравелова — Стойчо Каравела, синъ на дѣдо Либена или Любена — второто главно действующе лице въ „Българи отъ старо време“.

„Но най-хубавият маргаритъ въ тая природа, най-хубавото нейно украшение, което, както ни се чини е най-много способствувало за високото нравствено величие въ мѣстния обществень животъ е копривщенската жена*. И като привежда една забележителна народна пѣсень, въ която се възпѣватъ добродѣтелитѣ на българската девица —

„Моми ми сж бѣли, като бѣла книга,
Образи червени, — охридска ябълка“, —

Л. Каравеловъ прави разлика между „българката въобще“ и „балканската жена“ въ частностъ, която е „като трендафилъ посредъ голѣма градина“. „Черни и тънки като гайтани вежди, бѣло и умно лице, високо чело, гиздава снага, живостъ въ движенията, която е свойствена само на южнитѣ народи, черна и руса кждра главица, дълга като коприна коса която живописно и привлекателно виси на здравитѣ плешки, мерджанени устници, голѣми очи и високи и яки гърди — ето каква е копривщенската жена“.*

Ценейки тъй високо душевнитѣ и физически качества на „копривщенската жена“, Л. Каравеловъ я въвежда въ своитѣ повести и тя затова достойно заема едно почетно мѣсто въ тѣхъ. И може ли една личностъ, като „копривщенската жена“, която се отличава съ добродѣтели отъ обществено значение и съ външна красота, на която само природата може да съперничи—жена, за която Каравеловъ съчини стихове, като тѣзи —

Не раждай ме мамо,
Бѣла, черноока,
Не давай ми снага,
Тънка и висока, —

Че ще мене мамо
Турчинъ да залюби,
Тебе ще погуби
Мене ще убие —

* Сравни повестъта „Българи отъ старо време“.

може ли такава жена или мома да остане чужда на чуткото художествено перо на Л. Каравелова?

Изъ всички женски лица въ произведенията на Л. Каравелова съ самостоятеленъ характеръ и индивидуалностъ се отличаватъ Лила, Неда, Стана и Слава.

Лила — годеница и бждаща жена на Павлина (въ „Българи отъ старо време“) е забележителна по чистотата на своитѣ чувства и по силата на своята воля. Тя е жена на субективнитѣ преживявания и съ дълбоко вътрешно убеждение. Подчинена по дългъ и традиция на своитѣ родители, тя е готова да дигне бунтъ противъ всички фамилни и обществени предразсѣдъци, за да не измѣни на своя дългъ. Лила е жена съ доста развита индивидуалностъ, която стига до прага на по-свободния животъ. Намѣри ли тя тая свобода въ съюза и при сина на Дѣдо Либена? — Очевидно, защото интъкъ Лила нещѣше да предприема рисковетѣ на една авантюра — да бѣга отъ кжщи и отъ манастира съ скжпия на нейното сърце човѣкъ...

По характеръ и темпераментъ — макаръ въ другъ жанръ — къмъ Лила приближава се Неда въ повестъта съ сжщото заглавие. Надарена съ тънъкъ усетъ къмъ красотата и сама красива, Неда се носи гиздаво и е за показъ между всичкитѣ моми въ селото. „Уста тя имаше мънички, устници аленички; а лицето ѝ бѣше пълно, бѣло и червено, като ябълчица“. Като момиче бедно, Неда се „облачаше — казва авторътъ — твърде просто, но твърде гиздаво“. По характеръ, обаче, тя е по-твърда и отъ камъкъ. За да запази своята девственостъ, своята чистота и честта на своята фамилия, Неда предприема съ брата си Драгоя едно отъ най-рискованитѣ бѣгства, а следъ това героически загива подъ ударитѣ на „делибашитѣ“ — палачи...

Противоположни на Лила и Неда сж Стан и Слава (въ повеститѣ подъ сжщитѣ названия) Както всички копривщенски моми, и Слава е красива и гиздава. Нейната коса е „като у горска савовила“, а „снагата ѝ тънка и висока, като пиявица“. Когато се случеше да излѣзе по хоро или на чешмата за вода, отъ нейната красота онемяватъ съседитѣ, момцитѣ и ергенитѣ. „Съ една дума, Слава донасяше на хорото и въздишки, и радости, и ядове, и завистъ“.

Но тя има „кусуръ“, който я прави не само неспособна, но фатална за чужда кжща: Слава е ленива, несржчна и горделива. Съ други думи, тя е „разглежена“ и, като такава, съзнателно избѣгва отъ трудъ и работа. Затова тя прави нещастенъ не само Дѣдо Божиловия синъ Драгана, за когото се оженва, но погубва цѣли две семейства: бащиното си и това на дѣдо Божила.

Стана по натура е развратна. Тя е извратена отъ „криворазбраната цивилизация“, която я прави некадърна за никаква работа. Авторътъ иска да каже, че ако Стана — и не само Стана! — бѣ попаднала въ по-друга срѣда, тя щѣше да се яви съ по-други нрави и моралъ, и нѣмаше да изпадне въ ноктитѣ на единъ нравственъ уродъ, какъвто е Герасимъ...

Независимо отъ противоположността на тѣхнитѣ характери, обаче, както мжжкитѣ, така и женскитѣ типове у Л. Каравелова сж едно вѣрно копие на действителния животъ.

VI.

Л. Каравеловъ не е само повествователъ, — той е и поетъ. Както казахме въ началото на тая глава, и поезията на Л. Каравелова се явява отражение на българската действителностъ. Въ началото на своята нова, просвѣтителна кариера той

се помжчи да измѣни нейния характеръ и затова въ в. Знание даде една „Нова пѣсенъ“, но успѣхътъ му въ тая посока бѣше незначителенъ: —

Презъ една нощъ два ангела
Раниле, бѣгале,
На баща си, на майка си
Нищо не казале,

И отишли въ чужда земя
Щастие да найдатъ...
Охъ, тѣхнитѣ две звездици
Скоро ще да зайдатъ!

Въ цѣлото поетическо творчество, въ цѣлото негово поетическо дѣло преобладава борчески и обличителенъ духъ, отъ който е проникната и народната пѣсенъ на Л. Каравелова. Въ това отношение стихотворението „Чорбаджия и хжшъ“ остава да държи първо мѣсто между поетическитѣ творения на Каравелова. Въ него има не само силно възмушение отъ предателството на чорбаджията къмъ дѣлото на трудовия народъ; въ него има една тежка и люта сатира, която прониква въ сърцето и дълбае въ него смъртоносни рани. „Ти си щастливъ, ти си богатъ, Ти имашъ парици, — Защото си и честъта си — Продалъ за жълтици...“

Ти си гиздавъ, ти си хубавъ,
Ти си благороденъ.
Че се хранишъ отъ кръвта ни,
Отъ потътъ народенъ;
Ти си голѣмъ, ти си паша,
Ти пиешъ съ Мидтата,
Че подписвашъ да се коли
И бѣси раята...“

Това, което Каравеловъ казва за чорбаджията, като политически представителъ на „народа“, нашиятъ писателъ повтаря и за „христовитѣ апо-

столи“ — духовните представители на същия народъ. Въ стихотворението „Новитъ Христови Апостоли“, Л. Каравеловъ ги нарича „черна душа“, „вълкъ въ овча кожа“: —

Кланятъ му се старо, младо,
Кланятъ му се всички;
А той лже, той проклина
И зима жълтички . . .

Безъ да говоримъ за сатирата, която у Каравелова изобличава съвременитъ пороци и тѣхнитъ носители, особено внимание заслужаватъ народнитъ пѣсни, записани или написани отъ него, които заематъ доста мѣсто въ първия томъ на съчиненията му.* — Каравеловъ имаше особенна любовъ къмъ народната пѣсенъ и безъ нея той неможѣ да мине нито въ една своя повестъ или разказъ. Но, както въ пѣснитъ, помѣстени като отдѣлни поетически творения почти въ всѣки единъ номеръ на неговитъ издания (Свобода, Независимостъ и Знание), така и въ онѣзи, които украсаватъ неговитъ повести, Каравеловъ внесе нѣщо свое, нѣщо индивидуално, нѣщо революционно, гражданско. Гражданскиятъ характеръ преобладава и тукъ, и тамъ . . . И лирическата пѣсенъ, и тая, която той зема изъ творчеството на народа, или преписва изъ Т. Шевченко, не е нищо друго, а само единъ фрагментъ отъ неговата наболѣла душа, въ която сж намѣрили откликъ всички човѣчески страдания.

* Тукъ му е мѣстото да забележимъ, че на Каравеловитъ съчинения още не е дадена една пълна и добросъвестна редакция. Оная, която въ 1886 г. ни даде З. Стояновъ, отдавна е изчерпена, тя изигра своята историческа роля, но тая, която напоследъкъ ни поднесе лекторътъ при българския университетъ въ София, г. А. Младеновъ, ако не се смѣта, че е копие отъ редакцията на З. Стоянова, никакъ не е удовлетворителна: по тая редакция, издание на книгоиздателството Ал. Паскалевъ и Сие, читателътъ може да види, какъ не бива да се редактиратъ съчиненията на българскитъ класици . . .

Както и да е, но съществена характеристична черта въ цѣлото творчество на Л. Каравелова е искреността. Той всѣкога ни описва истинни случаи и събития, които сж станали, следователно — нѣщо реално, но той ги предава съ такава искреностъ, която заразява, увлича, завладява, подкупува. Нѣкои автори търсятъ „сублимно“, „грандиозно“ и др. п. въ поезията и нейнитъ творения; други отричатъ право на съществуване на поезията, ако отъ „сублимното“ се отнеме „мистерията“ или „мистериозността“: въ такъвъ случай, казватъ тѣ, поезията веднага умира (ср. Herckenrath — „Задачитъ на естетиката и на морала“).

Най-доброто опровержение на тая „теория“, която срѣща не малко привърженици и въ българската литература, е . . . поезията на Л. Каравелова.

Наистина, неговата поезия, неговото творчество днесъ-за днесъ не удовлетворява всичкитъ изисквания на публиката и на нашето модерно социално развитие. Но на това трѣбва да се потърси обяснението не другаде, а въ факта, че съвремениятъ прогресивенъ читателъ иска да доведе идеитъ въ произведенията на Каравелова, както и тѣзи въ съчиненията на Х. Ботйова, до тѣхния логически завършекъ. Освенъ това, когато се говори за отношението на „публиката“ къмъ литературнитъ произведения на Л. Каравелова, трѣбва добре да се знае, за коя публика става дума. Ако думата е за оная, която той клеймеше въ стихотворения, като „Чорбаджия и хжшъ“ или въ „Новитъ Христови Апостоли“, нѣма съмнение, че тая „публика“, която се срѣща и днесъ, ще си отвръща главата отъ него и по-скоро ще го обрече на забвение; но, ако ли това е публиката, която сподѣля чувствата на „хжша“, не на стария, а на новия хжшъ, оная, който съ всички средства се бори за доброто на народа, тогава отношенията се съвсемъ промѣнятъ: — тоя „хжшъ“ си дава смѣтка за относителния характеръ, който иматъ поетическитъ произведения, и все пакъ е готовъ да донесе въ своя арсе-

налъ за борба и победа нѣколко оржия и отъ запаса на Каравелова . . .

Каквото и да се каже, обаче, за Каравелова като поетъ и художникъ, за него може да се повтори оценката, която единъ отъ неговитѣ учители — Н. А. Некрасовъ самъ даде за своята литературна деятельность: —

Макаръ гласътъ твой да е слабъ, —
И не громко твойто пѣснопѣние,
Но ще преминешъ ти прага
На неумолимото забвение! . . .

ГЛАВА ДЕВЕТА

ЛИТЕРАТУРНИТѢ ВЪЗГЛЕДИ НА ЛЮБЕНЪ КАРАВЕЛОВА. — Л. КАРАВЕЛОВЪ КАТО КРИТИКЪ И ЕЗИКОВЕДЕЦЪ.

I.

Даже въ втория периодъ на своята литературна деятельность, когато можеше да се предполага, че Л. Каравеловъ ще стане проводникъ въ българската литература на идеитѣ за „чистото изкуство“, той не си измѣни възгледитѣ относително значението на художествената литература и задачитѣ, които тя има да разрешава. „Да ви кажа право, азъ не обичамъ новитѣ пѣсни, не обичамъ тѣхнитѣ охания и ахания, не обичамъ тѣхнитѣ глагове“. Когато той слуша „старитѣ пѣсни“ — тогава то е друго: тѣ го приближаватъ до живота и отъ това неговитѣ гърди „се разширяватъ“.*

За да се отнесе Каравеловъ тъй решително, отрицателно къмъ „новитѣ пѣсни“, дължеше се на неговата здрава концепция за изкуството и неговитѣ задачи. Въ тази областъ Л. Каравеловъ бѣ

* в. Знание, №3 отъ 15 февруарий 1875 г. — „... Ние, които нѣмаме воля да губиме времето си за различни забави и които сме увѣрени, че сърцето се управлява отъ мозъкътъ, искаме отъ всѣко литературно произведение или отъ всѣка една книга . . . да намериме въ нея обяснени истини или материялъ за обяснението на тия истини. Да кажемъ на кратко, ние желаемъ да извлечемъ изъ всѣко природно явление и изъ всѣко умствено произведение съществена полза, която да улучши нашето настояще и да пригответи за бъдащото поколѣние нова двираща сила...“ (в. Знание, год. I. № 15 стр. 239 отъ 15 авг. 1875 год.).

ученик на руската критика от 60-те години и той пръв прокара нейните начала в българската литература.*

За руското изкуство от 60-те години, в което господстваха идеите на Чернишевски и Добролюбова, литературата е едно сериозно дѣло, към което всеки един писател трѣбва да пристѣпя съ благоговение. Руските критици не позволяваха да се играе съ изкуството и, доколкото тѣ гледаха сериозно на него, показва конфликтът, който в 1860 г. избухна между Тургенева и Добролюбова, след като знаменитият романист написа своята повест „Наканун!“ По дълбокото убеждение на Н. А. Добролюбова, Тургенев бѣ измѣнил в „Наканун“ на жизнената правда, следователно — на задачитѣ на изкуството. „Не бурната поривиста сила, а, напротив, мекушавост и нѣкаква поетическа умѣреност служат за характерна черта на неговия талант“. Затова в новата повест на Тургенева се срѣщат съвсем други положения, други типове, но не такива, каквито руската критика бѣ свикнала да вижда или искаше да види у неговитѣ произведения от първия период на литературната му деятелност. Затова не само общият строеж на романа е

* По въпроса за началото на българската литературна критика в нашата книжнина съществува пълна конфузия. Обикновено, за родоначалник и за пръв литературен критик в българската литература, смята се Нешо Бончев. Това твърдение почива, обаче, на една грѣшка, и, главно, противоречи на хронологията. Н. Бончев написа една от първитѣ си литературни статии за Тарас Булба и я публикува в Периодическо Списание за 1872 г. Много по-рано от него Д. П. Войников напечатал една за времето си дѣлна и изчерпателна критика върху поемата на Н. Козлева „Хайдутъ Сидеръ“ (ср. в. Дунавска Зора, г. I. брой 48 от 20. окт. 1868 год.). Колкото за Л. Каравеловъ, когото ние смятаме въ собственна смисъл на думата за пръв български литературен критик, той проявил талант на литературен критик още в 1861 г. Впрочем, въ тая бележка ние само подигаме въпроса за началото на българската литературна критика, който трѣбва въ близко време да получи своето правилно разрешение.

фалшивъ, но до сѣщото положение, до положението на абсурдъ сж доведени и нѣкои от лицата въ „Наканунъ“. Не само Инсаровъ,* но и Елена, която се е влюбила въ него до самозабрава и сподѣля изцѣло неговитѣ идеи, и тя не може да остане въ срѣдата на руското общество, макаръ да сж тукъ и нейнитѣ близки. „И така — пита Добролюбовъ, — за велики идеи, за велико съчувствие нѣма мѣсто между насъ? . . . Всичко героическо, дейно трѣбва да бѣга отъ насъ, ако не иска да умре отъ бездействие или да загине напразно? . . . Не такъв ли е смисълът на повестта Наканунъ?“ (Н. А. Добролюбовъ, Сочинения, т. III стр. 259, 264, 297).

* Инсаровъ — главното лице въ Наканунъ, по произхождение е българинъ; това е Никола Д. Катрановъ от Свищовъ, студентъ въ Московския университетъ, съ когото Тургеневъ е ималъ лични връзки и за когото той говори въ своитѣ „спомени“. Н. Катрановъ е билъ младъ, даровитъ и съ революционна подквазка въ своитѣ схващания. Умрѣлъ отъ туберкулоза въ Венеция презъ 1853 год. За него единъ отъ „поетитѣ“ на неговото време — Сава Филаретовъ съчини „стихотворение“, въ което четемъ:

Мина ся зима, и дойде пролѣтъ,
Азъ се погледвамъ и ся надѣжъ:
Книгж непишешъ, не ся обаждашь,
По това мислехъ скоро ще додешъ,
Но що да чуѣжъ, що да ми кажѣтъ?
— Умрѣлъ Катрановъ, умрѣлъ горкіятъ!

Прощавай, брате! прощавай, друже!
Нѣка ти бжди на утѣшене
Сълза отъ сърдце отъ съжелѣне,
Да ся утѣши твоя-та сѣнка,
Дѣто отъсждѣ чуѣжъ ся думы:
Умрѣлъ Катрановъ! умрѣлъ горкіятъ!

(За повече вж. Другаръ за дѣца-та. Нареденъ отъ Павла Калянджи. Одесса, 1863 год. стр. 203—205).

За да стигне И. С. Тургеневъ въ своята нова повестъ до положението, че мѣсто за велики идеи и за велики подвизи нѣма въ руското общество, това се дължи на „мекушавостта“ на неговото мировъзрение, на неговия умерено-буржуазенъ темпераментъ, на неговата измѣна на жизнената правда въ художествената литература. Добролюбовъ, напротивъ, както и Чернишевски, отъ всичко най-скѣпо ценѣха въ всѣко едно литературно произведение жизнената правда. За тѣхъ не е важно, какво е искалъ да каже единъ художникъ; за тѣхъ по-голѣмо значение има това, което е казано и какъ е то казано.

„Като признаваме за главно достоинство на художественото произведение неговата жизнена правда, ние съ това показваме и мѣрката, съ която се опредѣля за насъ степенъта на достоинството и значението на всѣко литературно явление. Слѣдейки по това, колко дълбоко прониква възгледътъ на писателя въ самата сжщностъ на явленияето, колко широко обхваща той въ своитѣ изображения различнитѣ страни на живота, може да се реши и това: колко е голѣмъ неговиятъ талантъ“ (Н. А. Добролюбовъ, *ibid.* стр. 21—22).

Но, когато художествената правда се явява душа на истинското изкуство, на едно художествено произведение, тя трѣбва да бжде и единствениятъ критерий за оценката на литературнитѣ достоинства на това произведение. Л. Каравеловъ усвои всестранно тоя възгледъ и съ неочакванъ фанатизмъ го прокара въ своята литературна критика.

II.

Още въ началото на своята литературна деятелностъ, Каравеловъ забележи, че нито единъ български писателъ не си е задалъ въпроса: кому ще служи, съ какво и — какви средства трѣбва да тури

въ ходъ, за да отговори на своето обществено призвание? Л. Каравеловъ е забележилъ пълнен хаосъ и безпжтица, както въ цѣлата българска литература, така и между българскитѣ писатели. И той бърза да поправи положението, като посочи своевременно грѣшкитѣ.

„Българската книжевностъ се почна отъ 15 или 20 години, казва той, — но тя и до сега нѣма никаква вътрешна сила, тя не е още пуснала корени въ нашия животъ, не е обща ръководяща идея, т. е. тя се е появила между насъ, не че ни трѣбва, като наука, а защото се е искало на писателътъ да я въведе въ българската кжща безъ да пита българинътъ, трѣбва ли му такава и такава книга или не... Почти всичкитѣ наши книги сж написани, преведени и напечатани безъ никаква целъ, безъ никакво отношение къмъ науката и живота, — просто за своето удоволствие и да се наречеме писатели“.

Ако положението е толкова печално, то какво трѣбва да се прави? — Трѣбва, преди всичко, да се създаде една „цель“ и да се опредѣли нейното значение. Само когато „цельта“ е ясна, тогава се схваща нуждата и се намиратъ средства за нейното удовлетворение. „Ние сме убедени, казва по-нататкъ Каравеловъ, — че всѣка книга, която се преводи и печати, трѣбва да се печати съ цель: да разпространи знание между народътъ и да развие неговитѣ умствени способности, а ако тя нѣма тѣзи качества, то и никому и не трѣбва“ (вж. статията „Нашата книжевностъ“ въ в. Свобода, г. I брой 5 отъ 3 дек. 1869 год.).

Всѣки може отъ тукъ да разбере и да си обясни, какъвъ характеръ ще носи литературната критика на Л. Каравелова и какво ще изисква той отъ всѣко едно литературно произведение? Ако Каравеловъ прокара въ своитѣ собствени художествени и поетически трудове искреностъ, правда и дълбоко съдържание, ако всички тия признаци за него съставляватъ критерия за достоин-

ствата на неговите литературни трудове, Каравеловъ ще иска същитъ признаци да притежават произведенията и на другите писатели. Нѣщо повече — той иска цѣлата българска художествена и не художествена литература да се проникне отъ правдата, искреността, ползата...

Тази основна мисълъ въ своята научна и литературна дейностъ Люб. Каравеловъ прокара още при намѣсата си въ сърбската литературна критика, преди да се яви съ своите критически статии въ нашата литература.

III.

Въ „Матица“ отъ 1868 год. Каравеловъ се яви съ редъ критически статии, съ които произведе превратъ въ литературните схващания на съседната страна: той подхвърли на строга, но безпристрастна и научна преценка цѣлото литературно развитие на Сърбия, намира, че сърбската книжнина е „станала блудкава забава, смѣшно и жалко денгубие, безсмислено каламбурство и детенина“, че тя „съвсемъ е изгубила видъ на човѣшко творение, а камо ли на човѣшка мисълъ и на нѣкакъвъ народенъ духъ“, че, следователно — „ползата“ отъ такова поезия и изкуство е „никаква“, защото това „изкуство“ е „лжгало и мамило“ народа, масата, за която ужъ литературата е предназначена, и отъ тукъ стигна до заключението, че само „живота и науката“, както и онова изкуство, което дава тѣхното вѣрно отражение е „полезно“, необходимо и отговаря на своето „предназначение“. „Колкото и да е буйна поезията, ако въ нея нѣма живи образи и хора, тя не е поезия“ — пише Каравеловъ, развивайки горните мисли по поводъ на нѣколко преводни и оригинални поетически труда. И, вѣренъ на своето основно схващане за ролята на изкуството, Каравеловъ не се стѣснява да заповѣда на поета да мълчи, ако той е изчерпилъ идеите си и нѣма

вече, какво да каже на своите съвременници. „Поете, ако си изчерпилъ всичките си мисли, ако си испълъ всичко, що ти е мило и драго, тогава — мълчи!“ За „умственото самопознаване и нравствено въздигане“ не е потрѣбно „възбудено въображение“, потрѣбно е литературата да придобие „народенъ характеръ“ и да се занимава съ „парещиятъ въпросъ на съвремеността“. Този „въпросъ“ трѣбва да проникне въ всичкото изкуство — условие, безъ което изкуството не е изкуство и поезията не е поезия, а обикновено празднословие. По примѣра на своя учителъ Н. Г. Чернишевски (ср. неговата дисертация върху изкуството), и Каравеловъ твърди, че „всѣка истинска поезия трѣбва да бжде правдива и вѣрно да описва нравите и обичаите“...

Сигналъ до тоя изводъ*, очевидно е, че нашиятъ авторъ ще предяви идентични, или по-право — същитъ изисквания и отъ българската художествена литература.

„Всѣки романъ, всѣка повесть, всѣка статия, всѣко стихотворение трѣбва да иматъ цель поучителна, трѣбва да показватъ човѣку неговата добра и лоша страна, неговия животъ, неговата душа, желания, страсти и пр.“ — пише Каравеловъ въ в. Свобода отъ 1869 г. (брой 5 отъ 3 декември).

Но колко малко българските писатели разбиратъ тая мисълъ на Каравелова?! Тѣ по-скоро предпочитатъ да публикуватъ книжки, като назованата „Гадателни книжки за привременните човѣчески случаи“ (Цариградъ 1862 г.), „Пития или гледане на счастье“ (прев. А. Границки — Цариградъ 1848 г.) и други подобни, отколкото нѣщо сериозно, значително и отъ гледна точка на художествеността, и

* За по-изчерпателно осведомление по тоя въпросъ интересующиятъ се читателъ може да се справи, както съ самата „Матица“ отъ 1868 г., кждето Л. Каравеловъ се изказа за пръвъ пътъ въ сърбската литература по горните литературни въпроси, така и къмъ трудовете на І. Скерлић „Омладина и Њена книжевностъ“, „Светозар Марковић“ и други.

отъ гледна точка на поучението... (ср. в. Свобода, г. I брой 7 стр. 55).

Още по-ясно отъ това Каравеловъ се изказва върху художествената литература у насъ по единъ конкретенъ поводъ. Къмъ 1868—1870 г. най-големъ шумъ създадоха драматическите произведения на единъ отъ първите български драматурзи Д. П. Войникова. Той написа и публикува „Райна княгиня“, съдържащието на която е взето изъ романа на А. Велтмана „Райна княгиня българска“, преведенъ на български отъ Елена Мутева (Петербургъ, 1852 г.), и „Покръщението на Преславския дворъ“, въ инсценирането на която участие бѣ взелъ и Хр. Ботйовъ. Л. Каравеловъ признава заслугите на Войникова, като драматически писателъ, но, именно, защото неговите драми интересуватъ обществото, нашиятъ писателъ чувствава нужда да се изкаже по единъ въпросъ, какъвто е тоя за ролята на литератора въ едно общество, като българското, въ което „сиромашъ“ е робъ.

На кжсо казано, Каравеловъ пише:

„Романътъ, драмата и повестъта сж най-богатите и най-популярните форми въ литературните поучения и затова тѣ сж и най-интересни. Но ако насъ интересува романътъ или повестъта повече отъ учебните книги, то ни интересува не само богатството на образите и поетическите виражения, които се намиратъ въ тѣхъ; а интересуватъ ни тѣзи сжщи въпроси, на които ние искаме отговоръ въ учебните книги и които твърде често не сж въ състояние да отговорятъ на нашите желания. Въ своите отговори на нашите въпроси драмата и романътъ повечето пжти отговарятъ по-искрено и по-безпристрастно отъ учебниците...“

Но, ако това е така, каква може да бжде ролята на романа? „Вжтрешната сила“, за която Каравеловъ заговори по-горе, „вжтрешната сила“ на всѣка литература зависи не отъ другъ, а именно отъ тая роля, т. е. отъ поучението, което тя носи за народа. Другъ е въпросътъ, кой и какъвъ

е тоя „народъ“ — дали това е една аморфна маса или такава, изъ която се отдѣлятъ борчески групи, въ борбата на които да намиратъ защита цѣлокупните интереси на масата... Въ това отношение Каравеловъ е прецизенъ и не остави никакъ да се протълкуватъ криво неговите мисли. „Ролята на романътъ, както и ролята на науката — казва той въ „Матица“ отъ 1868 г. — трѣбва да бжде поучителна и да иматъ свои цели“. Отъ тукъ излиза, че изящната словесностъ, подъ която Л. Каравеловъ разбира романътъ, повестъта, драмата и пр., „се цени толкова повече, колкото тя по-дълбоко и по-вѣрно изобразява живота; а после по поетическите виражения, по сладостта на езика и по богатството на изображенията“. Имено тия качества на едно литературно произведение възбуждатъ у насъ „интересъ“ и къмъ писателя. Колкото по-важно за нашето „благополучие“ е неговото дѣло и колкото „по-добре и по-честно ни той учи“, толкова по-високо ние ценимъ единъ такъвъ писателъ. Отъ тукъ следва, че „всѣка една драма и всѣки единъ романъ трѣбва да отговарятъ на описаната по-горе „програма“, ако искатъ да достигнатъ своите цели и да се нарекатъ „книжевностъ“. Но „такава изящна книжевностъ, която не изобразява живота, какъвто е, а крие се подъ маска или се възноси до мъгливата фантазия, то тя остава проста нула, която никому не е потрѣбна и твърде скоро умира“.

Единственото заключение, което Л. Каравеловъ вади отъ горните послѣдки е това, че действителниятъ животъ трѣбва да съставлява изключителния предметъ на изкуството (в. Свобода, г. I бр. 26 отъ 7 май 1870 год.). — „Оставете мъртвите да погребватъ мъртвите — съ още по-твърдъ тонъ пише той на друго мѣсто; — унищожавайте тия гнили трупове, които воняватъ нашата атмосфера“. И, като предвижда трудностите, които често се изпречватъ по пжтя на всѣко едно „благодарно предприятие“, Каравеловъ насърчава и тръби

съ своята иерихонска тржба: „Не плашете се предъ затрудненията; прескокнете презъ барикадитъ, ако искате да намърите щастие и добро; ударете звънецътъ на истината и крачете напредъ“. Защото... защото всѣки, който изпълнява своя свещенъ дългъ, но се обърне назадъ и „потърси старото“, той ще се вкамени като Лотовата жена“ (Съчинения, томъ V страница 82).

IV.

Следъ като стигна до това заключение, Каравеловъ реши да открие една безпощадна борба противъ всичката несериозна литература, която несериозни хора поднасяха на българския народъ, ръководими само отъ „амбицията“ да се наречатъ „писатели“. „Дайте на народа шото му трѣбва и бждете увѣрени, че той ще ви разгърне обятията си; пишете просто и понятно, за да ви разбере и той ще ви купува вашитѣ произведения; помислете надъ всѣко едно нѣщо, което пишете и издавате на свѣтъ и той ще ви съчувствува. Да бжде човѣкъ литераторъ и да учи другитѣ не е така лесно, както обикновенно мислятъ мнозина. Само съ керпиче се не прави кжца“ (в. Свобода, г. I брой 32 отъ 27 юний 1870 г.).

Застаналъ на становището, че „действителността трѣбва да съставлява изключителния предметъ на изкуството, че писателятъ трѣбва да дава нѣщо сериозно на своитѣ читатели и че той трѣбва да бие „звънеца на истината“ — Люб. Каравеловъ не пропуска случая да се спре върху романитѣ на Едуарда Лабуле — френски романистъ, и да ги препоръча и на българската публика. Въ романитѣ на Лабуле „има фантазия и творческа сила“, въ тѣхъ се оглежда, като въ огледало, съвременното французко общество — „въ своята голота — даже въ своето най-крайно безобразие“. Като така романитѣ на Лабуле сж важни за българския народъ

въ три отношения: 1. като живи и остроумни литературни произведения, 2. като жива история на съвременна Франция и 3. като лѣкарство, за да се излѣкуватъ и българитѣ отъ тази болестъ, отъ която днесъ страда почти всичкитѣ цивилизованѣ свѣтъ и отъ която се мжчатъ всички народи (в. Свобода, г. I бр. 32 стр. 256).

Отъ тукъ следва, че Каравеловъ е жестокъ противникъ на леката литература и на ония писатели, които не гледатъ трезво на своитѣ длъжности, които не долавятъ значителното и сериозното въ българския животъ, който „до такава степенъ е разнообразенъ, шаренъ и богатъ съ всевъзможни сюжети, щото за писателитѣ се открива едно широко и неизмѣрно поле“ за работа.

„Цельта на съвременитѣ писатели — казва Каравеловъ — е да осмѣятъ всичкитѣ нечистотии, които ни окръжаватъ отъ всѣка една страна и да охрабратъ честното, чистото, бѣдното и убиеното. Съ една дума, ние трѣбва да бждеме синове на сегашното време и да се бориме съ съвременото зло“ (в. Независимостъ, год. III брой 28 отъ 21 мартъ 1873 год.). Консеквентенъ на своята мисълъ, Л. Каравеловъ нагодѣ къмъ нея цѣлата своя литературна деятелностъ, къмъ която искаше да привикне и останалитѣ български писатели. Даже полскитѣ птичета ставатъ отзвукъ на народнитѣ тегла, колко повече българскитѣ писатели!

Зора се е зазорила,
Слънце е огрѣло;

А въ гората славей птиче
Пѣсень е запѣло...

Запѣло е чудно, мило,
Сладко, гласовито,

Па се мжчи да пробуди
Сѣ що е убито...

V.

Цѣлата концепция на Л. Караволова за изкуството почива върху неговото научно представление за произхождението на идеитѣ, както и на преимуществото, което той дава на естествознанието, като факторъ при възпитанието на единъ утъналъ въ невежество и суевѣрия народъ. Отъ тая гледна точка Каравеловъ дава една преценка и на народния епосъ, къмъ който той, както знаемъ, имаше особена слабостъ коренно различна отъ оценката, която му дава вулгарната наука: „Не — пише Л. Каравеловъ — ние уважаваме народната книжевность повече затова, защото отъ нея познаваме развитието и понятията на тази или онази народность, ние я уважаваме и затова, защото въ нея се вижда и съвремения човѣкъ и живота на предшествующитѣ поколения; съ една дума ние я уважаваме затова, защото тя не лъсти и не крие човѣшкитѣ слабости. Кралевичъ Марко е юнакъ, но пиенецъ, говори народната пѣсенъ, и осжда всичкитѣ пиеници..." (в. Свобода, г. II брой 51 стр. 413).

Петъ години по-късно, вмѣсто да отстѣпи отъ нея, напротивъ, Л. Каравеловъ разви тая мисль за народния фолклоръ въ една още по-непримирима форма и то само затова, защото неговото основно гледище по тоя въпросъ бѣ въ органическа връзка съ гледището му по генезиса на идеитѣ въобще. — „Ако събираме нашитѣ стари паметници — пишеше Каравеловъ въ 1875 година — значи въ втория периодъ на своята литературна деятельность — и ако съставляваме изъ тѣхъ огледало на прошедшето, то ние правиме това не за кефѣтъ на самодивитѣ и не за хатърѣтъ на змеюветѣ, а за любовта ни (къмъ) истината..." (в. Знание, г. I. брой 15 стр. 239 и 240 отъ 15 августъ 1875 г.).

Какво представление има Каравеловъ за произхождението на идеитѣ? — Ученикъ на руската

школа и нейнитѣ изразители, естествено, и по тоя въпросъ Каравеловъ ще заеме страната на тѣхното становище. Идеитѣ сж плодъ на обществото, въ което ние живѣемъ. Тѣ сж резултатъ отъ борбитѣ, отъ классовитѣ или политически борби, на които всѣко едно общество е изложено и които въ своето постепенно развитие сами ставатъ факторъ за живота на това общество. Идеитѣ и тѣхното постепенно развитие, казва единъ отъ рускитѣ учители на нашия писателъ, — само затова иматъ свое значение, защото, като се раждатъ отъ сжществующитѣ вече факти, всѣкога се предшествоватъ отъ измѣненията въ действителния животъ. Известно състояние на нѣщата създава въ обществото нужда, тая нужда се съзнава, а следъ нейното всеобщо съзнаване, трѣбва да настѣпи фактичиската промѣна, за да бжде удовлетворена нуждата, която е съзната отъ всички. По такъвъ начинъ, следъ периода на съзнаване известни идеи и стремления, трѣбва да се яви въ обществото периодъ на тѣхното осжществяване; следъ размишленията и разговоритѣ трѣбва да настѣпи дѣлото... (ср. Н. А. Добролюбовъ, Сочинения, томъ III стр. 262).

Това става съ общественитѣ идеи, съ всѣка идея и мисль, която има значение за обществото. Но какъ може да се съзнаятъ и разбератъ тия идеи, които обществото трѣбва да „осжществи"? — Първо и първо, за да стигне до разбирането на алгебрата и хегелевата философия, обществото трѣбва да се очисти отъ предразсѣждѣнитѣ и суевѣрията, които „стоятъ на пътя на нашето умствено развитие", а това става, като се проповѣдватъ въ него здравитѣ идеи на „науката".* Такава наука, споредъ Каравелова, е физиологията, която дава точно обяснение на човѣка за „дуализма" въ природата, т. е. за това, що е тѣло и що е душа, и зависимостта на душата отъ ма-

* Ср. и в. Свобода, г. III бр. отъ 2 септ. 1872 г. стр. 79.

терията . . . „Бокълъ, Дреперъ и др. преобърнаха наопъки историята и дадоха ѝ правиленъ ходъ; Молешотъ, Карлъ Фохтъ, Бюхнеръ и др. разрушиха метафизиката и на нейното мѣсто въздигнаха храма на истинската наука и знание, следователно, естественитѣ науки, а най-много физиологията не само доби днесъ право да разгледва и да повѣрва философията; но, можеме утвърдително каза, настанало е вече онова щастливо време, въ което никой не смее да говори за философията, ако той не е изучилъ по-напредъ физиологията. Когато човѣкъ иска да реши може ли да съществува душата безъ тѣлото, или що е душа, то той по-напредъ трѣбва да изучи самата сила на тази душа и нейното мѣстопробивание . . . Новитѣ физиолози доказаха вече, че човѣшката душа е свързана съ човѣшкото тѣло и че всичкитѣ наши душевни движения се пораждатъ у насъ по потребностъ на нашитѣ физически органи . . . Любовта къмъ родителитѣ, къмъ ближнитѣ, къмъ отечеството и къмъ самата природа иматъ физически источникъ“ (в. Свобода, г. I. брой 49 отъ 11 ноемв. 1870 г.).

Макаръ да би могло да се възрази на нашия авторъ противъ твърдението му, че Бокълъ и Дреперъ сж дали на историята единъ „правиленъ ходъ“ — „ходъ“, който не е нищо друго, освенъ замѣнението на една метафизика съ друга,* дру-

* Въ цитираната по-горе критическа статия върху сърбската литература (помѣстена въ „Матица“), като споменаваше, че всички „промѣни по пѣтя на развоѣ“ на единъ народъ зависятъ отъ „количеството“ и „разпространението“ на знанията, Каравеловъ продължаваше: „Разглеждайки историческия развоѣ на образоваността въ Европа, Бокълъ казва, че за преминаването си отъ дивачество въ културностъ Европа има да благодари изключително на своята умствена работа“. — Днесъ „физиологията“ на никое човѣшко общество не се ограничава и още по-малко може да се задоволи съ тѣзи обяснения.

гото негово твърдение, че „источникътъ“ на идеитѣ е „физически“, въ всѣки случай е една идея на посоченитѣ отъ Каравелова естествоизпитатели, която безъ да изчерпи докрай въпроса за научното произхождение на идеитѣ, приближава нашия авторъ до Н. А. Добролюбова, до руската школа отъ 60-тѣ години, когато тия „идеи“ напуснатъ сферата на „физиологията“ и минатъ въ областта на . . . социологията. За да докаже, че това е така, самъ Каравеловъ прибѣгва до авторитета на Кабаниса, материалистъ отъ времето на енциклопедиститѣ (1757—1808 г.), който е казалъ така: „Всѣкому е известно, казва тоя мислителъ, че, ако личното и общественото благополучие е основано само на добродетелта, то — самата добродетелъ се основава само на природнитѣ закони, на разума и на истината“. А, безспоренъ фактъ е, че, както „разумътъ“ черпи своето съдържание въ „фактическата промѣна“ на „нуждитѣ“, така и самата „истина“ — въ която трѣбва да се търси началото на „добродетелта“, — корени се въ тия нужди. По тоя въпросъ нашиятъ авторъ още по-ясно се изказа въ своята брошура Кирилъ и Методи български просвѣтители (Букурещъ 1875 г. стр. 28), когато говори за покърщението на българитѣ и въвеждането на азбуката: — „ . . . нека говори кой що ще, добавя Л. Каравеловъ, — а ние ще да кажеме първи и последни пѣтъ, че главната цель, която е накарала солунскитѣ братя да изнамѣратъ особена азбука за своя народъ и да преведатъ свещенитѣ книги, е била народна или политическа“, сир. самата причина на изнамирането на азбуката и покърщението на българитѣ, неможе да се търси другаде, освенъ въ „физическитѣ промѣни“, въ политическитѣ и обществени нужди на времето, на епохата, и въ дадения случай — въ „нуждата“ царската власть да запази своята сила и господство надъ народа . . .

VI.

Л. Каравеловъ бѣ една отъ рѣдкитѣ енциклопедически глави измежду българскитѣ писатели отъ 60-тѣ и 70-тѣ години на миналия вѣкъ. Освенъ съ литературни и научни въпроси, освенъ съ политически и морални проблеми Каравеловъ се занимаваше и съ езикознанието и въ това отношение неговото слово бѣ крайно авторитетно и компетентно. Ако на практика съ своитѣ публицистически статии, разкази, повести, стихове и др. той наложи на българската граматика едни схващания, които до него й бѣха чужди, въ областта на критиката Каравеловъ трѣбваше да обоснове своята практика научно и въ това той успѣ. Той бѣ Н. Герова и Иоак. Груева — неговитѣ собствени учители по граматика, и изгони изъ българската литература черковно-славянския и руския езици, които спѣваха напредъка на цѣлата българска култура.

Каравеловъ прави строга разлика между „езикъ“ и „граматика“, разлика, която неговитѣ предшественици не познаваха.* Затова, както Н. Геровъ, така и всички други български лингвисти отъ предисторическия периодъ на българското езикознание, смѣтаха да извлекатъ (дедуциратъ) езика изъ граматиката: — тѣхна главна задача бѣше да съчинатъ българската граматика, за да стигнатъ до откритието на българския езикъ, а така

* Не само не познаваха, но нѣкои отъ тѣхъ просто не знаеха, що е граматика и копираха българската граматика по чуждитѣ образци. Такъвъ бѣ случаятъ съ „граматиката“ на С. Радулова („Начална граматика за изучение на българскый языкъ. По К. Говоровъ“. Болградъ 1870 г.), за която Л. Каравеловъ се отзовава, както следва: „Българска граматика съставена по К. Говорова! Чудеса чудеса и всяческая чудеса! Ние съветваме г. Радулова да напише и българска история по Карамзина. Единъ побългарява чуждитѣ съчинения, а другъ пише история на българския езикъ по образецъ на руския езикъ! Кажете после това, че ние не сме чудни!“ (в. Свобода, год. II брой 2 отъ 11 януарий 1871 г.).

сжщо и до правописа. Но тъй като тия лингвисти изсмукваха граматиката изъ своитѣ прѣсти, ясно е, че българскиятъ езикъ сжщо така трѣбваше да излѣзе изъ тѣхнитѣ глави...

Каравеловъ трѣгва по съвсемъ другъ пѣтъ и затова, може би, днесъ ние сме много по-близо до неговата граматика, безъ той да бѣде професионаленъ граматикъ, отколкото до Н. Герова, И. Богорова и тѣхнитѣ епигони...

„Трѣбва да се разбере, че езикътъ е майка на граматиката, а не граматиката на езика: граматиката е теория или законъ на езика и затова граматикитѣ трѣбва да се съставятъ споредъ свойството на езицитѣ, а не да се правятъ по главитѣ на г. г. Герова, Груева, Момчилова, Богорова и др. Който иска да напише граматика на българския езикъ, той трѣбва да тури за основа живиятъ български езикъ, който се говори днесъ въ България, а не самъ да прави правила за българската граматика“. Но какъ може най-лесно да се постигне това? Нашиятъ авторъ съвѣтва българскитѣ филолози най-напредъ да изпълнятъ една своя „обязаностъ“ — да изучатъ всичкитѣ български наречия, да съставятъ български речникъ и да опишатъ духа на нашия езикъ — „па после да се завемеме да изчистиме чуждитѣ буклуци, т. е. турскитѣ, гърцкитѣ, рускитѣ и черковно-славянскитѣ думи и да ги замѣстимъ съ български, както ги е чувалъ народътъ отъ толкова години“ (в. Свобода, г. I. брой 16 стр. 128).

Последователенъ на това гледище, Каравеловъ го прокара съ нуждната упоритостъ въ всичкитѣ свои литературни трудове: — политически статии, поезия, разкази и др. „Ние пишемъ така, както говори народътъ“ — казваше той още въ предговора къмъ Памятницитѣ на народния битъ на българитѣ, които той издаде въ 1861 година въ Москва. Отъ тукъ следва да се направи заключението, че, само когато литературниятъ езикъ се изравни съ народния говоръ, писателътъ може да

разреши една от главните свои задачи — да бжде разбран от онѣзи, за които пише.*

Но, ако на теория и на практика въпросът за българския език се поставя на такава плоскост, какво да се каже за българското правописание? Тоя въпрос е занимавал, занимава и днес българските писатели, но вие не може да намѣрите и двама от тях, които да сподѣлят едно и сѣщо мнение. За „академитѣ“, за „професоритѣ“, за така нареченитѣ „специалисти“ не става и дума: всѣки един от тях има по две мнения — едно за заран, друго за вечер! — по един и сѣщи въпрос, затова единодушието по решение на правописния въпрос е много трудна и почти невъзможна работа. Но Л. Каравелов и тука раздѣля въпроса — въпрос на букви и въпрос на правопис, и като заявява, че трѣбва да се пише съ толкова букви, колкото е потрѣбно: „нито съ повече, нито съ помалко“ — (в. Свобода, г. I бр. 16), той бележи, че българският език, т. е. българското правописание ще се оправи само тогава, когато българските писатели захванат да пишат български, сир. да пишат по духа и по конструкцията на простонародния език. „Другояче не може и да бжде“. Защото народът съставя езика си самъ, казва нашият автор, „а да говори и да пише бълга-

* Виждаме се принудени едва на това мѣсто да направим една бележка, която би ползувала всѣки, който след насъ би се занимавал съ живота на Л. Каравелова. Книгата „Паметници на народния битъ на българитѣ“ не се намѣри въ Софийската народна библиотекa, когато Херценовата книга, която ние цитираме на стр. 97, е съхранена. Знае се положително, че следъ смъртта на Любенъ Каравелова цѣлата негова библиотека е пренесена въ София и предадена на хранение въ народната библиотека (1879—1880 г.). Не само едно обикновено любопитство би било да се разучи сѣдбата на тая частна библиотека на българския писател, защото това обстоятелство косвено би хвърлило още по-изобилна свѣтлина върху нѣкои важни страни отъ биографията на Каравелова.

ринътъ правилно български, то го е научила майка му“ (в. Свобода, г. I брой 9 стр. 71 отъ 4 януарий 1870 год.).

Ние смѣтаме, че това е довольно казано, за да се разбере, както значението, което имаха изказанитѣ отъ Каравелова мисли за решението на най-крупнитѣ въпроси отъ историята на българското езикознание, така сѣщо и влиянието, което въ послѣдствие има литературното дѣло на Каравелова за установяването на нашия литературенъ езикъ.

Безъ рискъ да сгрѣшимъ, ние смѣло може да кажемъ, че днешниятъ български литературенъ езикъ дължи своето развитие на Каравелова и Ботйова; че тѣ двамата — и на първо мѣсто Л. Каравеловъ — поставиха основата: — пиши така, както говори народътъ, — основа, върху която и днешниятъ български литературенъ езикъ може да гради съ пълна вѣра за своето бждеще...

ГЛАВА ДЕСЕТА

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. ОБЩИТЕ ИДЕИ, ИЗНЕСЕНИ
ОТЪ Л. КАРАВЕЛОВА ВЪ БЪЛГАРСКАТА ЛИ-
ТЕРАТУРА И СЖДБАТА НА ПИСАТЕЛЯ.

„Отчего, скажи мнѣ, о, моя родная,
„Я покинуть и забыть тобой?“

Хайне

Тия идеи, които Л. Каравеловъ изнесе въ българската литература и ги отбраняваше съ своето огнено слово, сж доста ясни. Тѣ бѣха най-прогресивнитѣ идеи на епохата и читателтъ ще може самъ да си ги рекапитулира, за да не става нужда ние да ги повтаряме въ заключителната частъ на тоя трудъ. Каравеловъ вземаше участие въ всички литературни и научни спорове, които занимаваха неговитѣ съвременници; той вземаше участие въ решението на всички въпроси, които неговото време изнасяше на първъ планъ.

Но, ако едни отъ неговитѣ идеи, като тая за изкуството, за езика и правописа, за борбата съ „душманитѣ на народа“, мълчеливо бѣха възприети или се възприематъ отъ новитѣ поколѣния, друга една идея, за която и въ 1873 г. и следъ освобождението той бѣ обвиненъ въ предателство предъ „върховнитѣ интереси“ на България, тия „поколѣния“ нито възприематъ, нито позволяватъ свободно да се възприеме. Ние имаме предъ видъ и днесъ още съвременната идея за „дунавската“ или „балканската федерация“, въ защита на която Каравеловъ употреби половината отъ хартията, кон-

сумирана отъ всичкитѣ негови вестници.* Действително, условията за осществяването на „дунавската федерация“ днесъ коренно се различаватъ отъ ония, на които Каравеловъ я подчиняваше въ 60-тѣ и началото на 70-тѣ години на миналия вѣкъ. Но това не е толкова важно въ случая. Важенъ е фактътъ, че днесъ никой отъ онѣзи, които се считатъ за политически и духовни последователи — да не кажемъ наследници на Л. Каравелова, — не говори за тия идеи и още по-малко се мисли за тяхната пропаганда. Да бѣше само това! Днесъ Каравеловъ е забравенъ тъкмо отъ онѣзи, които най-много му дължатъ за своето собствено политическо развитие, както и за политическото развитие на съвременна България.

Л. Каравеловъ бѣше демократъ, но демократъ-республиканецъ. Той не искаше, по подобие на Левски, да смѣнява ярема отъ врата на българския народъ, и бѣ дълбоко убеденъ, че само въ една демократическа република ще бжде усигурено бждащото на България въ тѣсенъ политически съюзъ съ всички други балкански народи. „Желаятъ ли тия народи да добиятъ свобода или да промѣнятъ само самартъ си? На всички тия въпроси ние отговаряме следующето: християнскитѣ поданици (въ Отоманската империя, — н. б.) желаятъ много или нищо; тѣ искатъ окончателна свобода. Християнскитѣ народи на Балк. П-въ желаятъ да създадатъ якъ съюзъ подъ името „дунавска

* Този фактъ привлича вече вниманието и на официалната наука. „Изобщо съвременна България се оказва, като че ли, не способна да оцени завѣта на дѣдитѣ ни и заедно съ всичко тамъ, което бѣ вече, наистина, остарѣло, тя обрече на забора и несъмнени ценности, известни идеи и настроения, известни внушения, годни да подържатъ идеализма ни...“ (ср. М. Арнаудовъ — Г. С. Раковски, страница 4). Обаче, г-нъ М. Арнаудовъ, който, като професоръ въ българския университетъ, познава отлично епохата, за която пише, не ни обяснява, коя е тая „съвременна България“, която се отнася така обидно къмъ „несъмненитѣ ценности“ отъ нашето недалечно минало...

федерация“, въ която да въведат човѣшки закони и прогресивно управление“. . . (в. Свобода, г. I брой 39). Нѣколко броя следъ това Каравеловъ високо заявяваше, кои сж целитѣ на българската политическа революция и, съ кръвта на своето сърце, подчертаваше, че „ние искаме всичко или нищо“. „Ние искаме да въдворимъ миръ, свобода и равенство на Балк. П-въ чрезъ дунавската федерация и твърде скоро ще постигнемъ целитѣ си“. (пакъ тамъ, бр. 42). — Когато, следъ войната и мира въ 1877—1878 г., тази негова мечта за „окончателната свобода и равенство“ не се сбъдна, Каравеловъ преживя цѣла трагедия, безъ да се откаже отъ нея и на смъртния си одъръ. На този фанатизмъ, на тая идейна устойчивостъ възпита го руската традиция, рускиятъ социализмъ. Тукъ, обаче, по тоя въпросъ, ние ще трѣбва да допълнимъ всичко онова, което само мимоходомъ казахме въ нѣкои отъ по-първитѣ глави на тая книга.

Всички български писатели, които, по единъ или по другъ поводъ, писаха за Л. Каравелова, говорѣха, кой повече, кой по-малко, както се досѣща читателтъ, за „влиянието“ на руския социализмъ върху българския писателъ, но не за да отбележатъ положителната страна на това влияние, което характеризира общитѣ идеи, които Л. Каравеловъ въведе въ българската литература, колкото да изкажатъ своята кастова умраза къмъ него. При все това, нито единъ отъ тѣхъ — като изключимъ на страна кастовата умраза и ненавистъ на българската интелигенция къмъ всѣко прогресивно начало, къмъ всѣка съвремена идея и къмъ всичко жизнеспособно въ българската духовна култура, — нито единъ отъ българскитѣ писатели, които говорѣха по въпроса, който сега ни занимава, не познаваше историята на руската традиция, за да може да даде едно обосновано мнение за влиянието, което Л. Каравеловъ бѣ изпиталъ отъ нея. А въпреки всичко, това влияние бѣ сѣдобносно, следова-

телно—то бѣ полезно за Л. Каравелова въ всѣко едно отношение: — както за неговото идейно, така и за неговото нравствено развитие.* Подъ това влияние, както вече читателтъ имѣ случай да се убеди, Л. Каравеловъ завърши своитѣ възгледи върху езика, върху изкуството и ролята на художествената литература въ българския животъ. Епохата, въ която Л. Каравеловъ живя въ Русия, се намираше подъ знака на социалнитѣ въпроси, на социализма. Главната задача на руската интелигенция отъ тая епоха състоеше да бѣде „посредница“ между науката, изработена отъ най-прогресивнитѣ ратници за човѣшката свобода и „народа“. „Културната роля на руската интелигенция въ нейното отношение къмъ народа не само не се понизи, но се още по-определено изясни за нея, когато тая интелигенция стана социалистическа“ (П. Лавровъ — „Нородники пропагандисты“, С.-Петербургъ 1907 год. стр. 9 и др.). Този социализмъ започна отъ началото на 60-тѣ години, съ образуването на тайното общество „Земля и Воля“, целта на което бѣ да се въведатъ коренни реформи въ Русия, да се свика народно събрание съ свободно избрани доверители на народа, което ще има да постави главнитѣ основи на новия народенъ битъ, а така сжщо да попречи на правителството, чрезъ нѣкаква подарена отъ него конституция, да осуети свикването на Народното Събрание (в. „Народное Дѣло“, год. I. № 23).

Тукъ вече читателтъ веднага ще си припомни за програмата, която Л. Каравеловъ публикува въ в. Народное Дѣло презъ време на своето кратко пребиваване при Бакунина въ Швейцария. Народное Дѣло бѣше първиятъ органъ на руски езикъ, който си постави целта да пропагандира

* Въ архивата на Л. Каравелова има данни, по които може да се сѣди, че той основателно е изучавалъ историята на рускитѣ революционни движения, смѣталъ е да имъ посвети специално изследване, за която целъ е събиралъ подходяща литература и материали.

програмата на I-ия Интернационал. Още на 1 септ. 1868 г., въ своя първи номер, Народное Дѣло казва въ своята програмна статия: „Ние искаме пълно умствено, социално-економическо и политическо освобождение на народа“. „Земята, казваше тоя в-къ, да принадлежи само на тѣзи, които я обработватъ съ свои ржце — на земеделческитѣ общини. Капиталътъ и всички орждия за работа — на работническитѣ синдикати“. По-нататкъ Народное Дѣло говори за „свободната федерация“ на всички производителни слоеве отъ града и селото, които по тоя начинъ ще издигнатъ своята „бждаща политическа организация“. Л. Каравеловъ разви политическата страна на тая идея на българска почва и, както се знае — въ рамкитѣ на „дунавската федерация“. Това заимствуване на Любенъ Каравелова е отъ крупно значение: въ него е цѣлиятъ смисълъ на влиянието, което „епохата“ отъ „бури и сътресения“ указва върху българския писател. Това влияние стигна до тамъ, че понѣкога то се проявяваше у Каравелова въ открита — ако и косвена, защита на идеи, които останаха чужди за неговото мировъзрение: — понѣкога той вземаше подъ своя защита комунаритѣ, надъ които френскитѣ реакционери устройха кървава баня следъ поражението на Комуната въ 1871 год., или пъкъ си служеше съ тия идеи, за да обоснове още по-добре своята собствена кауза предъ противника (сравни в. Свобода, г. I брой 40 отъ 2. септ. 1870 год.; г. III брой 40 отъ 23 юний 1873 г. стр. 319. Забележката). Но така сжщо безпорно е, че само на това влияние се дължи непримиримиятъ духъ, който господствува въ всичката деятелностъ на българския писател отъ първия периодъ, както и това, че той бѣ принуденъ за своитѣ политически убеждения да бѣга отъ Русия (ср. в. Свобода, г. III брой 12 стр. 96 отъ 16 септ. 1872 год.).

Но, когато се говори за влиянието на руската традиция върху българския писател, читателътъ трѣбва да схваща това въ единъ твърде условенъ смисълъ. Преди всичко, рускиятъ социализъмъ отъ 60-тѣ години на миналия вѣкъ не бѣше работническиятъ социализъмъ, социализмътъ на Комунистическия Манифестъ отъ 1847 г. Въ руския социализъмъ отъ епохата, въ която Л. Каравеловъ попадна въ Русия, преобладаваше учението на Сенъ-Симона, на Шарлъ Фурие, Луи-Блана, Прудона и др. При това, върху тоя социализъмъ удари печатъ и оная интелигенция, която първа се яви въ Русия неговъ разпространителъ, — интелигенция, която, въпреки всичкото си опозиционно настроение противъ сѣществувашия режимъ на мракъ и политически гнетъ, не можеше съвсемъ да се откъсне отъ влиянието на социалната среда, изъ която тя сама произлизаше. Ето защо присъща черта на руския социализъмъ отъ 60-тѣ и 70-тѣ години явява се неговата морална страна: — той е не само едно идейно течение между интелигенцията, но явява се и като „нравствено убеждение“, изработено отъ хора, които търсятъ „справедливъ общественъ строй“ (Херценъ, „Колоколъ“ отъ 1 окт. 1865 г.)

Въ зависимостъ отъ тая предпоставка намираше се и политическата задача, която рускиятъ социализъмъ отъ 60-тѣ години поставяше на руския народъ. По тоя предметъ не безъ полза ще бжде да чуемъ авторитетната дума на единъ съвременникъ, какъвто е П. Лавровъ — единъ отъ основоположниците на руския социализъмъ.

„Социалистическото движение въ Русия неизбежно трѣбваше да се обърне при своята поява преди всичко къмъ въпроси, възбудени отъ интереситѣ на тази сравнително висша класа (отъ която произхождаше руската интелигенция, — н. б.), къмъ борбата за рационално мировъзрение, за свобода и искреностъ на чувствата, къмъ въпроса за ум-

ственото и нравствено усъвършенствуване на личността, къмъ въпроситѣ на философията, семейството, културата, политиката и на последно мѣсто — къмъ економическитѣ въпроси“ (П. Л. Лавровъ — loc. cit. стр. 19 и др.).

Л. Каравеловъ се вглъби въ тоя социализмъ и, безъ да отиде по-далече отъ неговата сантименталностъ, замръзна на неговото „нравствено убеждение“, което напълно се покриваше и съ социалнитѣ условия, посредъ които се започна собственото му умствено развитие: — Любенъ Каравеловъ бѣше първиятъ разночинецъ въ нашата литература съ всичкитѣ добри и лоши страни, съ които тоя интелигентенъ слой — разночинцитѣ — мѹже да се прояви въ културата на една поробена и закѣсняла въ развитието си страна, като България отъ първата половина на миналия вѣкъ. Не бидейки подготвенъ да отиде по-далече отъ „нравственото убеждение“, Каравеловъ трѣбваше да се ограничи да проповѣдва и аргументира въ българската журналистика идеитѣ на либерализма и „братството“, тия на „дунавската федерация“ и „равенството“ — единственитѣ прогресивни политически начала за него, значението на които той подчерта съ дебела линия . . .

Изнасянето на тия начала въ българската политическа литература — това трѣбва да се признае сега — близу половина столѣтие следъ смъртта на писателя —, съставлява цѣла епоха въ българската история. Колкото голѣмо да бѣ надмощието на „племенитѣ“ интереси върху идеитѣ на Любенъ Каравелова, факта, че той подчини развитието и напредѣка на „племето“ на единъ политически съюзъ, възможенъ, споредъ него, само при „равенството“ и „братството“, безъ което всѣко едно „племе“ на Балканския Полуостровъ би се превърнало въ жалкъ фантомъ, — всичко това показва, колко живо и дълбоко Каравеловъ схващаше политическитѣ въпроси на своето време и каква съдържателна политическа програма той

остави следъ смъртта си, уви! още неприменена на практика. Трѣбва, наистина, човѣкъ да е голѣмъ идеалистъ, при това честенъ и безкористенъ въ своя частенъ и общественъ животъ, за да отстоява още въ 60-тѣ и 70-тѣ години на миналия вѣкъ отъ началото и до края на писателската си кариера една програма, която нашето „реалистично време“ неможе да смели. Въ това отношение, — макаръ въ известно отношение две величини почти несъизмѣрими! — Любенъ Каравеловъ има въ българската литература само единъ единственъ съперникъ — и приемникъ въ едно и сѣщо време — въ лицето на Христо Ботѣва. И затова Любенъ Каравеловъ не напраздно прибѣгна къмъ поетическото творчество на своитѣ руски учители, като преведе въ 1875 год. отъ руски на български, кжсото, но богато по съдържание стихотворение на Н. А. Добролюбова, посвѣтено на Н. Г. Чернышевски, навѣрно, за да ни посочи предварително своята сѣдба и за да предаде косвено единъ завѣтъ на . . . своя „братъ“ и наследникъ въ полето на революцията: —

Мили друже, вечъ умирамъ,
Че съмъ билъ доволно честенъ,
Но утѣха азъ намирамъ,
Че ще бѣда баръ известенъ.

Мили друже азъ умирамъ,
Но ми е мирна душата . . .
Днесъ щастливо те избирамъ
Да ми продължишъ борбата, —

„борба“, въ която се чете цѣлата програма на българската революция. А тая програма, оставена отъ Любенъ Каравелова още презъ предъ-освободителната епоха, сама по себе си вече значи много нѣщо. И днесъ, когато ние преценяваме значението и влиянието, което Каравеловъ имѹ въ историята на българската култура, за това значение и влияние

ние нѣма да сждимъ толкова по економическата програма на неговото учение, съ формулирането на която той не се е занималъ, колкото — ако не изключително — съ ония възгледи, които той разви около необходимостта отъ пълна свобода за „личността“, „племето“ и „народността“ въ рамкитѣ на една „дунавска федерация“.

Но ще има ли кой да даде пълно морално удовлетворение на великия покойникъ — подвергнатъ днесъ, въпреки пророкуването му, на пълно забвение —, като издигне и разшири лозунга за тая „федерация“ и го приближи до неговото практическо приложение? На тоя въпросъ ние отговаряме въ положителна смисълъ: — да, ще има! ще се намѣри!

Старитѣ български революционери Любенъ Каравеловъ, Христо Ботйовъ и Василъ Левски издигнаха лозунги и защитаваха идеи, които било сждено не на тѣхното, а на нашето време да осжществи. И това ще бжде. — И когато това стане, въ историята на балканскитѣ народи този день ще бжде — день първий!

ПРИЛОЖЕНИЕ

Българскиятъ читателъ нѣма ясно представление за разнообразния характеръ въ творчеството на Л. Каравелова. Сжществующитѣ издания на неговитѣ съчинения, дѣло на дилетанти, сж едностранчиви, непълни, и по тѣхъ не може да се сжди за Каравелова, като единъ отъ най-разнообразнитѣ таланти въ новата българска литература. Въ допълнение на това, което казахме до тукъ, ние даваме нѣколко кжса отъ произведенията на българския писателъ (политика, вжтрешна хроника, поезия, художествена проза, литературна

критика, памфлетъ и др.), първо, за да може читателят да си допълни впечатленията за Каравелова, добити отъ нашия разказъ и второ — да покажемъ съ нашия образецъ, какъ трѣбва да се редактиратъ съчиненията на българските класици. — Въ цитиранитѣ кжсове нарочно е запазенъ правописътъ на оригинала. — Въ по-непонятнитѣ за днешния читател мѣста, текстътъ е обясненъ отъ насъ съ нѣколко кратки забележки подъ линия.

ПОЕЗИЯ

* * *

Родила е мене
Мойта мила майка
Въ хубавъ день пролѣтенъ,
Въ зелена градинка;
Родила е мене
Между росно цвѣте,
Между лале бѣло
И червенъ трендафилъ:
Па е мене мама
Милвала, галила,
Радвала са сладко
И е говорила:
„Да бѣхъ знала азе,
Мое мило чедо,

Че ти ще пораснешъ
Синъ на Бжлгария,
То би та повила
Съ меризливо цвѣте,
Съ садефъ, сжсъ босилекъ
И съ червенъ трендафилъ,
А ако би знала,
Мое мило чедо,
Че ти ще да бждешъ
Измѣнникъ, предатель,
То би та повила
Съ тжрне и съ коприва,
Па би та хвжрлила
Въ помийната яма.“

* * *

Кога умра не копей ма
Между мжртви люде, —
Дѣто нѣма борба, животъ —
Тѣшко ще ми бжде.
Закопей ма край Дунавътъ
Въ лозята свишовски,
Дѣто цжвтатъ цвѣта, трaви,
Сѣкакви овошки.
Кога вѣине тихи вѣтрецъ,
Кога шумти Дунавъ,
То тогава азъ ща кажа:
„Сега не сжмъ мжртавъ.“
Посади ти на гробътъ ми
Божуръ и латинка, —
Довно дойдатъ Стоянъ, Рада,
Довно дойде Минка;
Па да бѣратъ жжлто цвѣте
И китки да виятъ,

Подъ шапките да ги втикатъ,
 Въ пазва да ги криятъ...
 Когато бѣхъ азъ момченце
 Младо и зелено,
 За мене бѣ и морето
 Само до колѣно;
 Но порастохъ, добихъ опитъ,
 Видѣхъ що е слава,
 Видѣхъ какъ я богатите
 Доятъ, като крава;
 А пакъ честъта на човѣка
 Цѣль день е пияна,
 Свободата на народътъ
 Сжсъ калъ е обяна...

* * *

Не раждай ма, мамо,
 Бѣла, черноока,
 Не давай ми снага
 Тѣнка и висока,

Че ще мене, мамо,
 Турчинъ да залюби —
 Тебе ще убие
 Мене ще погуби.

Не раждай ма, мамо,
 Бѣла и червена,
 Да не умра рано
 Млада и зелена.

Мойта тѣнка снага
 Старецъ ще прегърне, —
 Очи ще завѣнатъ
 Снага ще посърне.

Босилекътъ, мамо,
 Не расте безъ вода,
 А момина хубостъ
 Цвѣти при свобода.

* * *

Нанни ми, нанни, дѣтенце,
 Мамино мило ягнѣце!
 Поспи ми, поспи, пиленце!
 Мама ще на бой да иде,
 Тебе ще Богу остави.
 Божне ле, Боже-Господи!
 Смили са, Боже, смили са

Надъ пѣрва рожба добита,
 Че ще остане сираче,
 Безъ майка, Боже, безъ баща!
 Дѣтенце, сладко гжлабче!
 Татко ти на бой излѣзе,
 Да бие турски крѣвници, —
 Билъ са е мѣшки и умрѣлъ;
 Азъ сжмъ му мило либенце,
 Тебе сжмъ съ него родила,
 Днеска ща на бой да трѣгна
 И при татка ти да умра...
 Нанни ми, нанни пиленце,
 Пѣрво и дирнѣо, дѣтенце!
 Мама та сладко приспала;
 Ти ще са отъ сжнъ пробудишъ,
 Майка си нѣма да видишъ;
 Бама на поле пострѣна,
 Мила са съ турчинъ, умрѣла.
 Душичѣ мила мамина!
 Прощавай, сжрце, прощавай, —
 Ти ще останешъ сираче
 Безъ майка, сине, безъ баща...
 Кога са отъ сжнъ събудишъ
 Богъ ще ти бжде бащица,
 Богородица майчица.
 Па расти, сине, пораста.
 И добаръ юнакъ да бждешъ:
 Поганци турци да колишъ,
 И да освѣтлишъ образътъ
 На баща, още на майка. *

КИРИЛУ И МЕТОДИЮ.

Папите ви люто казватъ ,	Грѣшитъ ви явно хулатъ.
Че сте еретици,	Че сте горделиви,
А вие сте два брилянта,	А вие сте два сокола,
Двѣ чисти жлтици;	Два славѣя сиви;

* Подписано съ цифритъ „600—50—5.“

Шафарикъ ви „чисти грж-	Не сте вие нито гржци,
Учено нарѣче, [ци“	Нито еретици,
Безъ да глѣда „Въ началѣ	Не сте вие продавале
Кой пѣрви изрѣче [бѣ“	Христа за жлтици!...
На славянски бащинъ	Който пѣрви е написалъ
За своите брате, [езикъ,	„Въ началѣ бѣ слово“
За бжлгаре, за чехите,	И вджхналъ е вжвъ наро-
За сжрбо-хорвате.	Учение ново, [дѣтъ

Той не може да бжде гржкъ,
Нито чужди корѣнъ,
А бжлгаринъ, мжжъ праведенъ
Честенъ и народенъ.*

ДА ВИ ПОПѢЯ.

Охъ, гладенъ сжмъ, хора, я дайте ми хлѣбецъ
И не гонете ма съ безчестие отъ васъ,
И азе са считамъ за божи човѣчецъ, —
Празнувамъ велик-день, лѣтни свѣти Спасъ.
Господъ е далъ зима, студове и вѣтаръ,
Замжрилъ е сичко наоколо менъ,
А свѣти Георги, лѣтни свѣти Петаръ
Сж далече още... Нѣма топалъ день!
Охъ, я поглѣднете, че нѣмамъ покривка,
Че нѣмамъ обуца, нѣма дѣ да спа!
Ризата ми служи за нощна завивка, —
Не мога азъ вече така да тжрпа!...
Помислете малко въ своите палати,
Какво ни е казалъ праведни Христосъ:
„Ще да скжрцатъ жбжи сичките богати,
А въ рай влазя само онзи, що е босъ.“
Предъ прагътъ ви падамъ ниско на колѣне
И не искамъ стока, ни злато отъ васъ...
Работата не е страшна зарадъ мене, —
Работа азъ искамъ въ този тѣжакъ часъ.

* Въ цѣлото си литературно творчество, както и въ стихотворението „Кирилу и Методию“, Л. Каравеловъ остана, наистина, националистъ, но просвѣтенъ националистъ, т. е. пречистенъ отъ фурдата на националъ-шовинизма...

Азъ не тжрса много, азъ са бѣдно храна,
Стомахътъ ми, брате, е наученъ вечъ,
Но господъ не пуца въ Ромжния мана, —
А Египетъ, знаешъ, е отъ насъ далечъ.
Казвахъ ми моите бжлгаре честити,
Че въ Букурещъ има за сѣкого хлѣбъ,
Че хората ходатъ чисти и омити,
Че у тѣхъ не биватъ ни трици, ни дрѣбъ.
И оставихъ азе моите планиници
И моите чудни зелени гори,
Да намѣра фарфоръ, сребарни лжжици, —
А гладътъ ще скоро да ма умори!...
Тука, знайте хора, нищо не е право:
Тука богатшътъ дрѣме, като волъ,
Здравото е болно, болното е здраво,
Солъта имъ е сахаръ, сахарътъ е соль!...
Помогнете, хора, дайте да се труда,
Да спечѣля баремъ гроша петдесе...
Доста е патила мойта глава луда, —
Богъ ще скоро назадъ да ма занесе.
Не ща и не мога вечъ пѣсенъ да пѣя,
Гласътъ ми трѣпере отъ студъ и отъ гладъ;
Съ сжлзи трѣба сѣка дума да облѣя...
И азе сжмъ човѣкъ и азъ не сжмъ гадъ!

ДУМИ.

Ща направа училище
За дрѣбни дѣчица;
Ще отвора читалище
Въ Пирдопъ и Златица.
— Не вѣрвамъ ти, брате Петре,
Тука трѣбатъ сумми!
Твойта глава ще извѣтре,
Ще останатъ думи.
Кога умра, ще остава
Пакъ вамъ мойто злато!
А сега ща да направа
Черковче богато.

— Не вѣрвамъ ти, куме Тричко,
Тука трѣбать сумми!
А у теб' е почти сичко
Само голи думи.

Ща испрата двѣ момченца
Въ странство да са учать;
Ща имъ давамъ тжркалченца,
Тамъ да са не мжчатъ.

— Не вѣрвамъ ти, свате Киро,
Тука трѣбать сумми!
Не знаемъ ли какъ нашъ Спиро
Гладенъ слуша думи!

Ща испрата азъ двѣ чети,
Да идать въ Балканътъ;
Да избавать майки клѣти,
Да хванать султанътъ.

— Не вѣрвамъ ти, байо Пѣйко,
Тука трѣбать сумми!
Петъ вѣкове сѣ нашъ Нейко
Слуша тия думи.

Ща да лжжа, ща да крада,
Но ща да спечѣла;
Па ща зема една млада, —
Малко по-дебѣла.

— Вѣрвамъ ти азъ, киръ Петраки, —
Това не сж думи, —
Плака ми са Николаки
За ония сумми.

ПѢСЕНЬ НА РАКОВСКИ.

Когато бѣхъ азъ дѣтенце
Тихо, нѣжно, мило;
Когато бѣхъ азъ момченце
Лудо, младо, живо;
Кога стигнахъ на години,
Кога станахъ дѣдо;
Единъ бѣше моятъ баща,
Едно бѣ ми чедо:

Свобода, свобода!

Заробенъ бѣхъ, измжченъ бѣхъ,
Страдахъ вовъ неволя,
Ала сжвсѣмъ убить не бѣхъ, —
Имахъ своя воля;
Па оставихъ Бжлгария,
По свѣтътъ са скитамъ,
За да стана Еремия,
Свободно да викамъ:

Свобода, свобода!

Буда братъ си да не спава,
Ами да работи;
На турците да не дава
Своите имоти;
Говора му да развѣже
Поробени ржце,
Па заедно съ менъ да каже
Сосъ юнашко сжрце:

Свобода, свобода!

Но сѣки спи, сѣки дрѣме,
Не ще и да знае;
Единъ казва: „Не е време!“
А други не хае;
Сѣки иска да добие
Сичко на готово,
Съ чужди уста да изрѣче
Това свѣто слово;

Свобода, свобода!

Я чуй мойта малка молба,
Брате ти мой мили!
Азе вида, че болѣя,
Падать мойте сили!
Дойди при менъ предъ смъртъта ми,
Па ми кажи само
Една дума, сладка дума,
Да занеса тамо:

Свобода, свобода!

* * *

(На В. Левски).

Сбирайте са моми, булки
И млади ергене!
Да чуете баремъ една
Пѣсенъ и отъ мене...
Сжбрахте са. Знайте сега,
Че моята пѣсенъ
Не весели младо сѣрце, —
Мерише на плѣсенъ.

„Слжнце ярко, слжнце
Зайди помрачи са; [свѣтло,
А ти, ясна мѣсечинко,
Бѣгай, удави са!
Не свѣтете на турските
Кржави тирани,
Които сж тѣлата ни
Покриле сжсѣ рани;
Не свѣтете на грѣцките
Духовни тѣрговци,
Които сж изпоѣле
Свойте мирни овци;
Не свѣтете на нашите
Дебели хаджие,
Които сж най-пѣрвите
Хорски кесиджие;
Не свѣтете на нашитѣ
Кални вѣстникари,
Които сж совѣстѣта си
За кокалъ продали;
Не свѣтете на нашитѣ
Писатели черни,
Които сж на турците
Чада мили, вѣрни;
Не свѣтете на нашите
Учители-крави, [зжкъ,
Кои носатъ изгнилъ мо-
Вовъ кратуни здрави

*
Слжнце ярко, слжнце свѣт-
Небесно свѣтило! [ло,
Не нагрѣвай вечѣ старото,
То е мжртво, гнило!
Месѣчинко, виторожко,
Не свѣти богато [кътъ,
Надѣ гюбрето, надѣ боклу-
Надѣ хорското блато!
Сжберете свойте лучи,
Раскошно изгрѣйте,
Надѣ младото, пролѣтното
Свѣтъ Христовъ излѣйте!
Освѣтлѣте бѣлгарска
Бѣсилница свѣта,
Която е вжздигната
Отъ ржка проклѣта!

*

Тука виси добаръ юнакъ
Или млада сила,
Която е воскржсила
Свойта майка мила,
Която е пробудила
Свойто мило племе,
Която е посѣяла
Ново здраво семе.“

ЧОРБАДЖИЯ И ХЖШЪ.

Ти си щастливъ, ти си богатъ,
Ти имашъ парици,
Защото си и честѣта си
Продалъ за жѣлтици;
Ти си червенъ, ти си кржвенъ,
Блѣсти ти лицето,
Защото си нищо нѣмашъ
Свѣто на сѣрцето;
Ти си гиздавъ, ти си хубавъ,
Ти си благороденъ,
Че са хранишъ отъ кржвѣта ни,
Отъ потѣтъ народенъ;
Ти си голѣмъ, ти си паша,
Ти пиешъ съ Мидтата,
Че подписвашъ да са коли
И бѣси раята;
Ти презирашъ свойте брате,
Продавашъ сестра си;
Да добиешъ турски нишанъ
Обѣсвашъ баща си.
Азъ сжмъ бѣденъ, но сжмъ честенъ,
Не ща чуждо злато,
Не ща да ѣмъ на готово
Хорското дукато;
Азъ съмъ дрипавъ, азъ съмъ мжршавъ,
Азе гладенъ ставамъ,
Но своята чиста совѣстъ
За царство не давамъ;
Нѣмамъ кѣща, покѣщнина, —
По Балканѣтъ хода,
А за нищо не мѣнявамъ,
Своята свобода.
Ти ма мразишъ и ми казвашъ,
Че азъ съмъ хайдутинъ;
Азъ та мраза и ти казвамъ,
Че си пезевенгинъ.

РАЗСКАЗЪ

ХАДЖИ НИЧО¹

(Посвѣщава са на госпожа Катерина Ценовичъ).

Чудна и необяснима комедия е нашиятъ животъ. . . . Случвало ли ви са е, мои мили братя, да се поразмислите нѣкога: защо човѣкъ живѣе и що той тѣрси на тоя свѣтъ? Погледайте на това сѣщество, което са нарича човѣкъ, погледайте сами на себѣ си, погледайте на човѣшките тѣшки мжки и страдания, на неговите огненни старания и безумни стрѣмления, на неговата любовъ и ненавистъ, на неговите страхове и радости, користолюбие, самолюбие, надѣжди, подлости, низкост, великодушие и пр. и пр., и помислете си, че това сѣщество ако не днесъ, то утре ще да умре и не ще да остави послѣ себѣ си ни споменъ, ни уважение, ни добро име. Не е ли чудно като погледашъ на тоя червекъ, който са нарича човѣкъ, какъ са той надува съ богатството си, съ колата си, съ мустаците си, съ облѣклото си, и какъ той иска да му са кланятъ другите смѣртни въ това сѣщо врѣме, когато е и самъ нищо повече, освенъ милионно нищожество. Калко борби, колко страсти, колко мжки, колко гладуване и жѣдностъ, а защо? — Да спечѣли повече пари, да глоби сиромасите, да убие нѣколко сиромашки семейства; а послѣ да стане нищо и никакво, да се изгуби като пѣра или като паяжина, която плува въ сухо време по въздухътъ, и да не остави никакавъ спомѣнъ, а може и проклѣтия. А какви вселенни, какви геометрически пространства, какви голѣми планове и предмѣти са отражаватъ въ мозжкѣтъ на нищожниятъ чо-

¹ Глава изъ повестъ подъ сѣщото название; главниятъ герой е Хр. Георгиевъ — братъ на Евлоги Георгиевъ отъ Карлово.

вѣкъ, комуто, твѣрде чѣсто, нашата планета са струва като едно парче калъ; а като разгледашъ по-натѣжко работите, то и човѣкътъ е такава сѣща калъ, отъ която са праватъ и грѣнцитъ, подниците и керпичите. Но ако захване човѣкъ да си задава повече вопросы „защо и за какво?“ то той ще да иде твѣрде далече; напр. той може да попита: „А защо? . . . защо сѣ тие планети, и комети, тие неподвижни громади мѣртви звѣзди и тие слѣнца и мѣсѣчини съ своите мѣртви сили и съ своето механическо движение? Не за живите сѣщества ли сѣ тие сѣздани? не за човѣкътъ ли сѣ тие скопосани? не за папа Пия, за султанътъ, за Наполеона, за джелатите и за крѣвопийците ли сѣ измайсторисани? — Но за какво сѣ тие живи сѣщества? защо и за какво сѣ тие папи и Наполеони? за какво сѣ балдѣйовските и битолските просеци? защо е францускиятъ народъ? защо сѣ турците, чоките, чорбаджиите? — That is the question, мои братя! Въ природата, казватъ философите, нѣма дума *защо* и *за какво*, въ нея сичките нѣща сѣ на мѣстото си и нищо не стои и не живѣе безъ цѣль. Добро! Но кой е въ сѣстояние да ми каже отъ дека произлази човѣчeskата бозцѣлностъ, низкостъ, нищожество, подлостъ и пр.? Азъ ще остава на римскиятъ сѣборъ, на цариградскиятъ синодъ и на атинскиятъ университетъ да разрѣшаватъ тия тѣшки вопросы, защото тѣмъ е назначено отъ самата природа да носатъ очила, и ще са завзема да рѣша едно нефилософическо и некосмополитическо, но свое народно питане.

— Защо е и за какво е на свѣтътъ Хаджи Ничо?

Но преди да захвана да отговарямъ на това питане, азъ трѣбва да кажа кой е Хаджи Ничо и изъ кой класъ на животните той принадлежи по зоологията. Хаджи Ничо е човѣкъ благочестиви, намусени, намржждени, величественни, съ една дума, човѣкъ чорбаджийственни. Лицето му прилича на пѣлна месѣчина, каквато са тя показва на смѣрт-

ните хора на тринайсетият ден послѣ своето рождение: лице свѣтликаво, лжскаво, мазно и червеникаво, а главното достоинство на това лице е да са потѣе и зиме и лѣте. Но да не помислите, че тоя потѣ са лѣе отъ стжкленниятъ образъ на Хаджи Нича отъ физически усилия или отъ тѣшки работи. — Не, тоя потѣ са тжркаля по Ничовото лице отъ рахатлжкъ и отъ мазъ. Ничовите очета сж подпухнале отъ лой, вѣждите му сж гжсти, бо- ятъ му е срѣденъ, *чувството* голѣмо и валчесто, и вжобще сичката негова фигура представлява нѣщо *сито* и щастливо, мазно и *доволно*, гладко и набито. Подобни хора, както и подобни котораци, можете да видите само въ твжрде богатите кжщи, въ ма- настирските готварници и между докторите и сел- ските чорбаджие. Но твжрде чѣсто са случва, щото и касапите, по нѣкакви си невидими сждби, иматъ такива сжщи физиогномии. Съ една дума, физиче- ските негови красоти сж опредѣляватъ твжрде просто: махнете му главата и ще да остане една квадратна масса, която е сжставена изъ лой и крѣхтина.

Хаджи Ничо са смѣе само тогава, когато е прилично да са смѣе, т. е. предъ своите подчи- ненни той бива важенъ и ни една жилица на не- говото лице не показва евангелическа кротостъ; предъ равните, т. е. предъ ония хора, които иматъ толкова сжщо пари, колкото и той, Хаджи Ничо бива веселъ и сладкообразенъ. Неговата усмѣшка има такова свойство, което успива човѣка и той (човѣкътъ) чувствува такова нѣщо, което прилича на дрѣмка, подобно усѣщане са появява у попѣтъ или у калугеринътъ, който послѣ джлгата черков- на служба са вржща *во свое си* и лопне пжрвата чаша ракия; или у тоя човѣкъ, който е получилъ наслѣдство; или най-послѣ, у писателътъ, който е можалъ да напише колко годе остроумна статийка и да ухапе своятъ братъ. Предъ по-силните и предъ по-богатите, Хаджи Ничо е просто на просто ме- кере; предъ тѣхъ е той нѣмъ, като риба, и какъ-

вото и да говори силниятъ, то Ходжията на сичко са сжгласява. Напримѣръ, ако Хаджи Ничо отиде при нѣкой консулъ и консултътъ му каже, че бжл- гарите трѣба да са преселатъ на месѣчината, то Ничо захваща да накарва народътъ да пжтува надъ облаците, и тѣшко томува, който каже: „не бива;“ него Ничо нарича предателъ, вагабонтинъ и безумна глава; съ една дума, Хаджи Ничо е робъ на по- силните и на по-умните.

Хаджи Ничо е тжрговецъ човѣкъ, но у него има нѣщо си, което са нарича чокойско, нотабил- ско, чорбаджийско, аристократическо, военно и се- наторско. За тия Ничови качества и за неговите физически достоинства той е извѣстенъ на сичките кабинетни хора, и за това политиката е най-голѣ- мата храна за неговиятъ умъ. Ничо е до толкова увѣренъ въ своите политически способности, щото и самъ вече са е увѣрилъ, че е роденъ на тоя свѣтъ само и само за голѣми работи, както Аттила бѣше увѣренъ, че той е назначенъ отъ бога да развали свѣтътъ. Ако Наполеонъ са разболѣе, то Хаджи Ничо му назначава наслѣдникъ и опредѣлява каква политика трѣба да джржи тоя наслѣдникъ, за да може да са уджржи на тронътъ си. Ако Прусия или Англия обяви война на Америка или на Франция, то Хаджи Ничо пита;

— А Россията съ кого е?

— Съ Прусия, му отговарятъ.

— Прусия ще да надвие, говори Ничо, и така сладко са ухилва, чегато е той самъ на Бисмар- ковото мѣсто.

Хаджи Ничо ходи сѣка недѣля въ черкова, но не ходи зашто му се ходи, а да са покаже на свѣтътъ и да покаже своето величие. Единъ философъ казалъ: „азъ са не боя отъ бога, защото не сжмъ направилъ никакво зло. Молатъ са богу само ония хора, които сж грѣшни“. Но Хаджи Ничо има много грѣхове, а ако са не моли, то са не моли по други причини.

Хаджи Ничо обича паричките и за това употребява сичките средства само и само да ги добие. Когато единъ изъ консулите му казалъ, че българите трѣба да са преселатъ на мѣсечината, то Хаджи Ничо са сжгласилъ съ консултътъ и обѣщаль са да му помага.

- Хайде да работимъ, казалъ консултътъ.
- Пари трѣбать, ваше високоблагородие!
- Колко пари трѣбать?
- По три жлтици за човѣкъ.

Парите биле дадени въ ржцете на Хаджията, който на сѣки човѣкъ далъ по една жлтица; а двѣте трети били скрити въ кассата му за черни дни. Ако нѣкой намисли да прави черкова, то Хаджи Ничо казва:

— Хайде да правиме, ама парите да сж у мене. . . Азъ давамъ триста жлтици.

Черковата са прави, милостиня са сжбира, Хаджи Ничовото име са чуе, а въ кассата му капиталътъ са увеличава отъ черковните свѣщи и отъ процентите на черковните сумми.

— Хайде да направиме училище, говори Хаджията, за да покажеме на свѣтътъ, че и ние работиме.

Хайде, отговарятъ неговите мекерата, и училището са прави повече за Хаджийската касса, нежели за народътъ. Да кажеме накратко, Хаджи Ничо е знаменитъ човѣкъ и за това азъ трѣба да опиша сичкиятъ неговъ животъ. . . . .

. . . . .

„Знание, знание, знание,“ вика сѣка една народностъ, „защото чрезъ знанието и образованието човѣкътъ ще да достигне до своето сжвжршенство и ще да бжде щастливъ.“ „Просвѣщение и книги,“ викатъ и нашите учени, литератори и *чорбаджие*, „защото само чрезъ просвѣщението ние ще да достигнемъ своите цѣли.“ Изъ сичкото това са види, че сичкиятъ свѣтъ са е увѣрилъ вече, че знанието, образованието, книгата и просвѣщението сж главните вдигатели на човѣческото благосостояние и напредокъ, слѣдователно у сичкото човѣчество сжществува само единъ пжтъ, но рѣдко ще намѣрите такива хора, които би вамъ казале що е наука и кое знание просвѣщава и избистрява човѣческиятъ умъ. Здравата критика проповѣдва това сжщо, щото проповѣда и народната пословица, че „сичко щото хвжрчи не се ѣде“ и че не сѣка книжевна храна е полезна за човѣческото развитие. Ние знаеме, че на свѣтътъ са намиратъ много люди, които до сега сж са старале да извличатъ полза изъ сѣко едно нѣщо и които сж направили изъ науката своя тжрговия. Христовото учение е станало златна гора, отъ която пжлнатъ санджците си сѣкакви папи, патриархи, калугери, попове, императори и други помазанници божи; историята, политическата економия, философията, психологията и пр. са преподаватъ въ школите само да поддржжаватъ Наполеона III. или Франца-Иосифа на престолътъ имъ и да спиратъ човѣческото развитие; многочисленните вѣстници, които са издаватъ отъ Бретанъ и до Уралските планини лжжатъ единъ другиго, предсказватъ бжджщето на Европа, говорятъ за човѣческото щастие; а работатъ сжвсѣмъ друго и мислатъ наопаки друго. И така, дека е истинската наука? Кое е това знание,

отъ което човѣкътъ очѣква такава голѣма полза? Ние наричаме *знание* само това, щото е въ това сжщо време и истина и щото е основанно на $2 \times 2 = 4$. Отъ истината зависи истинното знание; а отъ истинното знание — човѣческиятъ напредокъ. Сѣка една наука, която са нарича човѣческо знание, трѣба да брани човѣческите права и да открива истинниятъ пжтъ камъ цивилизацията и напредокътъ; науката не трѣба да има нищо общо ни съ политиката, ни съ човѣческите предразсѣдки и с(у)евѣрия, а да вжрви по свояятъ пжтъ и да очищава смжрдливата атмосфера. Една наука, която не е въ сжстояние да изрѣче „това е положителна истина,“ то тая наука не може и да обогати човѣческото знание, а само ще да затемнява човѣческиятъ умъ и ще спира ходътъ на напредокътъ. Естествените науки нѣматъ нищо общо даже съ човѣкътъ, т. е. тие не питатъ насъ харесва ли ни са зимата, лѣтото, устройството на нашето тѣло и пр.; а разказватъ намъ каква е нашата планета, какви сж природните явления и какъ вжрви животътъ на човѣкътъ и на животните. Колкото за историята и за политическата економия, то тие сж тѣсно свѣзани съ човѣческиятъ животъ, защото сж нищо друго, освѣнъ човѣчески животъ, и за това историците и политико-економистите трѣба да стжпятъ твжрде острожно по свояятъ пжтъ, защото човѣческиятъ животъ не тжрпи никакви змѣйове, хора съ три очи и коне съ дванайсетъ крака, — човѣкътъ е дѣте на природата, слѣдователно и историята му трѣба да бжде природна. Да кажеме сега нѣколко думи за *словесността*, т. е. за тая книжевность, която русите наричатъ изящна словесность, французите *Les belles lettres*, а нѣмците *schöne Literatur*. Трѣба да забѣлѣжиме, че подъ това име са разумѣватъ романите, повѣстите, драмите, поезията и пр.

Както отъ историята ние искаме да ни открие истината и да ни покаже човѣческиятъ животъ съ сичките негови величия и слабости, съ сичките

негови заблуждения и добродѣтели, така и отъ изящната словесность ние трѣба да искаме, щото тя да ни открие или да ни опише човѣкътъ какъвто е, безъ да увеличава или да уменшава неговите пороци и добродѣтели. У насъ(,) у бжлгарете, заедно съ другата книжевность, са появи и изящна словесность, появиха са и *драми*. Преди нѣколко години ние само превождахме учебници, побжлгарявахме протестанските морални книжки, побжлгарихме „Сирота Цвѣтана“ (въ „Книжиците“)¹ и пишехме пѣснопойки по „чамъ-чамъ дибинде“, но днесъ са заловихме и за драматическото искусство. А защо нашите писатели са заѣха за драматическото искусство; а не за друго нѣкое искусство? Защо тие предпочетоха да пишатъ комедии и трагедии; а са не завзеха да кроятъ панталони или да правятъ кукли? — Не знаемъ, не знаемъ и не знаемъ. Преди двѣ-три години на нашите писатели са хареса да пишатъ и да превождаатъ нравоучения и да учатъ народътъ, и Цариградските бжлгаре издадоха „Сжвѣтникътъ“;² послѣ имъ са хареса да говоратъ високи и джлбоки думи, и в. „Право“³ зачуди сичкиятъ свѣтъ съ своите уводни статии; послѣ г. Войниковъ написа двѣ-три драми, и нашите синигере захванаха да лепатъ драми изъ сѣкакви дрипелчета и да охатъ за човѣческите нещастия. Ние сме увѣрени, че ако нѣкой изъ нашите даровити учени да захванеше да учи народътъ какъ да калаисва сждове, то *синигерете* изведнашъ ще да кажатъ, че калайджелжкътъ е единъ отъ пжрвите вдигатели на човѣчеството и че бжлгарскиятъ народъ само на това искусство трѣба да са отдаде, защото само то е способно да

¹ Отъ І. Груевъ — публикувана въ Бжлгарски книжици, Цариградъ 1858 год., ч. III, подъ названието „Цвѣтана“. „Сирота Цвѣтана“ не е нищо друго, освѣнъ една посредствена „преработка“ на „Бѣдная Лиза“ отъ Карамзина.

² Редактиранъ отъ С. Бурмовъ и Н. Михайловски (Цариградъ 1863—1865 год.).

³ Редактиранъ отъ П. Р. Славейковъ и Ив. Найденовъ (Цариградъ 1869—1873 год.).

спаси човѣчеството отъ неговите страдания. И така, после драмите на г. Войникова нашата книжевность са обогати съ „Изгубенна Станка“¹ и съ „Испадналъ трговецъ“, и ако пролѣтътъ бжде добра и слънцето топло, то въ продължението на 1871 година бжлгарскиятъ народъ ще да добие нѣколко кантара печатана хартия, а халваджиите и бакалетите не ще вече да тжрсатъ зельови и щавунекони листе. Разгжрнете „Испадналъ трговецъ“ и вие изведнашъ ще да видите, че авторатъ му не пише, за да спечѣли едно парче хлѣбъ (както постжпва въ това отношение г. Дановъ) или съ намѣрение да повдигне напредъ науката; а просто на просто „да са покажеме и ние предъ свѣтътъ, че сме литератори и можеме да кржцаваме чуждите драми и да имъ даваме бжлгарски имена“.

Кой е авторътъ на „Испадналъ трговецъ“² и на кой народъ животътъ представлява тая драма ние не знаемъ, защото нашиятъ бжлгарски преводачъ не е намѣрилъ за нужно да ни каже; ние ще кажеме само, че тая драма, или тая „смжртна жертва“ нѣма никакво литературно достоинство и дѣйствующите лица сж не хора, а нѣкакви си кукли, които говорятъ и охатъ много, които иматъ човѣческа гордостъ и човѣчески добродѣтели, а оставатъ си пакъ кукли и нѣматъ нищо човѣческо. Главното лице въ тая драма е нѣкакавъ си Стефанъ Продановичъ, който изгубва богатството си и принуденъ е, на мѣсто да работи, да испытва човѣческите страсти и човѣческите подлости; а жената му, която, както и трѣба, е цѣломждренна сжпруга и трудолюбива господжа, работи цѣлъ день, плете ржкавици и други ржкодѣлия и храни семейството си. Стефану желае да помогне единъ

¹ Отъ Р. И. Блъсковъ (Болградъ 1866 год. и Русчюкъ 1867 год.).

² Кръстю Пишурка — авторъ на „Кудкудячка“ (Вѣна, 1871 г.), „Рахилинъ плачъ“ (Бѣлградъ 1872 г.) и др. За Пишурка вж. Хр. Ботйовъ, Съчинения т. I. стр. 37, 43 и 122.

евреинъ и единъ нѣговъ приятелъ Любко: но той е горделивъ и не желае да получи такава една унижителна помощъ; отъ евреинътъ не ще да земе помощъ, защото той е евреинъ; а отъ Любка не приѣма за това, че Любко е билъ преди години *любовникъ* (женихъ) на жената му; а въ това сжщо време той не счита за унижение да са обанкрути и да изѣде хорските пари. Освѣнъ това, който изъ нашите бжлгаре прочете *побжлгарената* драма на Кржста Пишурката, той ще да са позасмѣе и ще да рѣче: „А какви сж тия сиромаси, които нѣматъ що да ѣдатъ, а джржатъ слугиня?“ И наистина Стефанъ Продановичъ не може да изработи нито двѣ пари, за да купи хлѣбъ на дѣтето си, а джржи слугиня въ кжща си, която е така сжщо цѣломждренна и добродушна, както и Стефанъ и неговата сжпруга. Когато Стефанъ не можалъ да наиде нидѣ мѣсто, то той са рѣшилъ да иде въ Индия и да *хариже* жената си на Любка, отъ когото преди малко време не желалъ да земе никаква помощъ. Любко са обѣщава Стефану, — защото и Любко е цѣломждренъ и добродѣтеленъ човѣкъ, — да бжде мжжъ на Стефановата жена, баща на дѣтето му и синъ на майка му. Трѣба да забѣлжжиме, че Стефанъ има майка, която не може да живѣе безъ каве. Любко са обѣщава, но обѣщава са само и само да спаси Стефана и да му отвори очите. Но Стефанъ въ това време отива да са удави и ако да не било „човѣколюбивото общество“, което сѣкога спасѣвало самоубийците, то той щѣлъ да направи такава една глупостъ. Но както и да е, а Стефанъ билъ спасенъ и станалъ, — безъ да се срамува вече, — изведнажъ богатъ човѣкъ, защото единъ богатъ трговецъ Срѣтко го усиновилъ и далъ му богатството си. И да видите вие тие хора, които преди малко време не искаха чуждото богатство и желаеха да са трудатъ, какъ сега са кланятъ предъ Срѣтка и какъ му благодаратъ! Ние можеме да са сжгласимъ, че „Испадналъ трговецъ“ са харесва на виенските и на пещанските благодравни

жители; но за българете тая драма не е нищо друго, освенъ темна вода въ облацѣхъ, а особенно въ тоя видъ, въ какавъто е тя преведена и напечатана. Ние мислиме, че 99 пѣти по-добре би направилъ г. Кржстѣо Пишурката, ако преведеше *просто* тая драма и ако оставеше и имената на дѣйствующите лица, и мѣстото на дѣйствието сжщите, каквито сж и въ оригиналътъ, защото съ това той щеше да опознае българете съ сжстоянието на европейските дружества въ голѣмите градове. А сега? Сега е излѣзло незаконнороженно дѣте, което не е нито нѣмецъ, нито чифутинъ, нито българинъ. Но ние не щеме да преводиме, не щеме да кажатъ хората за насъ, че сме прости преводачи; ние искаме да бждеме автори, голѣми писатели, умни хора. А бѣлята въ тор(б)ата, е това, че сами нищо не можеме да измислимъ, а иска ни са да са покажеме предъ свѣтътъ! Кой е тука кривъ? Г. К. Пишурка са общава да издаде и друга една книга подъ заглавие „Момина китка“¹; а това ни накара да му кажеме слѣдующето: „Ако не сте въ сжстояние да сжчините, то ви иде баремъ отржки да преведете; но превождайте така, както превождаатъ хората, защото е срамота. Когато вие наидете, че тая или оная книга е полезна за българскиятъ народъ, то я преведете, но преведете я буквално, т. е. безъ да (о)ставите и безъ да притулите нѣщо; а ако въ тая книга са намиратъ такива идеи, които сж, по вашето мнѣние, криви или непонятни за българете, то вие можете да напишете отдолъ свои забѣлѣжки; но никакъ нѣмате право да прекроявате чуждите произвѣдения и да имъ давате други характеръ. Въ сѣки преводъ трѣба да стои на главното мѣсто името на авторътъ; а послѣ името на преводачътъ. Колкото за нашиятъ обичай да побългаряваме каква и да е книга безъ да упомѣнеме чие е тя сжчинение, то това е чисто

¹ Тази „Момина китка“ или „Книга за сѣкого“ К. Пишурка е издалъ въ 1870 год. въ гр. Вѣна; и тя, както и първата, е „побългарена“ „отъ френскій“.

шарлатанство или хайдутлукъ. Да кажеме, че Стоянъ или Драганъ е изградилъ джемия, да рѣчеме Султанъ-Селимъ въ Едрене; да кажеме, че утре или въ други день би повикале г. К. Пишурката да сжбори минаретата на тая джемия, да излѣпи дуварете ѝ съ червена боя и да я направи черкова, то кой ще да бжде архитекторъ и кой праправячъ на тая нова черкова? — Стоянъ или Драганъ ще си остане нейнъ архитекторъ; а г. К. Пишурката ще бжде само преправячъ. Не е тѣшко нѣщо да закрѣпите, а да скроите и да ушиете“.

Сѣка една драма, сѣки единъ романъ, сѣка една повѣсть само тогава могатъ да са нарѣкатъ български, когато въ тѣхъ са описватъ сцени изъ българскиятъ животъ. Колкото по-естественно и по-вѣрно е изображенъ българскиятъ животъ, толкова повече е по-сжвжршено и по-драгоцѣнно и самото литературно произведение. Опишете дѣйствителниятъ животъ какавъто си е и вие ще да принесете на народътъ по-голѣма полза, отъ колкото да му пишете или преводите нравственни повѣстици и куклени комедии; научите народътъ кои сж причините, които му не позволяватъ да бжде щастливъ, а не да му разказвате, че Петаръ билъ добаръ и за това майка му дала смокинки, а баща му му купилъ калаено пицовче; а Никола билъ лошавъ и немирень и за това нищо му не купиле. Даровитите писатели описватъ само какви нещастия постигватъ човѣкътъ въ животътъ му; какъ живите и пжргавите хора са боратъ съ горчивите обстоятелства, и какъ други, които сж така сжщо живи и пжргави, падатъ и страдаятъ. Който иска да каже, че добрите и смирените хора блаженствуватъ, а сжрдитите и непослушните страдаятъ, той не е нищо друго, освѣнъ простъ лжжецъ или гнуснавъ лжстецъ. Открийте на човѣкътъ истината и послѣ го оставете да тжрси самъ своето щастие.

в. Свобода г. II, бр. 3—4; Букурещъ 17—23. I. 1871.

НАШАТА ВОСПИТАТЕЛНА КНИЖЕВНОСТЪ.

Нѣма вече съмнѣние, че българскиятъ народъ желае да върви напредъ, желае да излѣзе изъ днешното темно и безизходно положение и да достигне до по-добро бѣдѣще и до по-щастливо положение. Многочисленните училища, които сѣ са отворили по България въ послѣдните петъ години, свидѣлствуватъ твърде ясно, че нашето заключение са основава на неопровержими факти. Изъ дописките, които са помѣщаватъ въ нашите цариградски вѣстници, ние видиме, че началото е вече положено, че народътъ търси свѣтлина и щастие и че сѣки са труди, до колкото позволяватъ силите му, да принесе каква-годе ползица на общенародното дѣло. Разбира са, че сичкото това е твърде похвално и принася голѣма честъ на народътъ ни; но, питане е, достаточнo ли е само школското образование за нашиятъ напредокъ? Ние мислиме, че ако нашите граждани си направатъ училища, ако си главатъ учители и ако испроводатъ дѣцата си да са учатъ, то тие изпълняватъ само половината отъ онова, щото би трѣбало да изпълнатъ. Школското образование не може да са нарѣче образование. Нашите школи, както и сѣки други първоначални школи, сѣ длжни да воспитатъ или да приготватъ ученикътъ; а висшите училища и литературата сѣ обязанни да довършатъ останалото. Но имаме ли ние висши школи? Имаме ли ние литература? — Ние нѣмаме ни едното, ни другото. Нашите висши училища (въ Пловдивъ, Габрово, Захара, Русчукъ и пр.) сѣ много по-долни и по-лошаво нарѣдени отъ първоначалните; а литературата ни е за оплакване. Доказано е вече, че ученикътъ трѣба да има въ ржцете си баремъ ония необходими книги, които би служиле като спомагателно срѣдство въ неговото воспитание, т. е. които би допжлвале и обясняле онова, що е пропусналъ учительтъ въ своите уроци. Ето защо европейските народи и умните общества

издаватъ педагогически вѣстници и дѣтски книжки. Разбира са, че тие книги и тие вѣстници са сжставляватъ, редактируватъ и издаватъ твърде острожно, защото отъ тѣхъ зависи твърде много. А какво са върши у насъ? Блжсковъ издава педагогически вѣстникъ, Т. Станчовъ проповѣда моралъ, а Х. Дановъ е земалъ учениците въ аренда! А ако вие посмѣете да кажете на тие господа, че сѣ са земале не за своя работа и че отъ единъ редакторъ или отъ единъ издатель са изисква малко по-голѣмо знание, то тие захващатъ да ви псуватъ и да ви разказватъ, че „колкото сѣ способни, толкова и вършатъ“. Но да оставиме това и да продължиме своето обозрѣние. У насъ сжществува убѣждение, че когато една книжка или единъ вѣстникъ са издава за дѣцата, то тая книжка или тоя вѣстникъ непременно трѣба да бѣдатъ дѣтински глупави. — „Я кажете ми вие, защо сте напечатали тая крайна глупостъ?“ питате вие, напимѣрь, Блжскова. — „Азъ пиша не за развитите и не за образованите мжже, а за дѣцата“, ви отговаря Блжсковъ. — „Вашето послѣднѣо сжчинение не отговаря на своето назначение“, говорите вие на г. Груева. — „Азъ сжмъ го написалъ за дѣцата“, отговаря г. Груевъ. — „Вашата книжка е сжставена невжобразимо глупаво, а още по-глупаво и по-безмисленно е преведена“, говорите вие г-ну Данову. — „Това е истина, но тя е написана за дѣцата“, говори г. Дановъ. Разбира са, че сичкото това не би било толкова ужасно, ако у насъ да би сжществувала баремъ каква-годе критика, която би чистила непотрѣбното и вредителното; но нашите периодически и непериодически списания са занимаватъ повече съ Сжединените Щати и съ стихотворенията на Пискюллиева, нежели съ тоя твърде важенъ вопросъ. А отъ сичкото това произлизатъ двѣ твърде голѣми злини, които, безъ никакво съмнѣние, щатъ да произвѣдатъ и твърде лошави послѣдствия: първо, дѣцата купуватъ и четатъ сѣкакавъ буклукъ, който затжпява тѣхните способ-

ности и който твърде често ги заставлява да добиват отвращение към науката; второ, самите издатели не могат да различат полезното от вредителното и не сж въ сжстояние да си сжстават вѣрно понятие за оная книжевна нужда, която сжотвѣтствува на днешните сжвременни потребности и която способствува на народното развитие. Повечето наши писатели пишатъ по двѣ причини: първо, да зематъ нѣкоя пара и да са попрехранатъ (Блжсковъ, Дановъ и др.); второ, да са рекомандуватъ предъ публиката съ своето образование и съ своятъ умъ (Пишурката, Оджакъвъ и др.). „И нашъ Иванъ е написалъ една книжка“, говорятъ приятелите на Ивана, и Ивановото самолюбие е удовлетворено. И така, ние нѣмаме книжевностъ, нѣмаме добросовѣстни учени, нѣмаме наука. Я помислете си само, какви хора редактируватъ нашите вѣстници и нашите периодически списания; помислете си така сжщо, какви дѣца пишатъ и преводатъ школските учебници, и вие ще да са убѣдите, че нашиятъ книжевенъ напредокъ е твърде сжмнителенъ. Но ние казахме по-горе, че училищата не могатъ да напреднатъ безъ книги, както не може да напредне и терзиятъ безъ ножици и безъ напжрстекъ. Това е вѣрно. За да допжлнатъ тоя недостатокъ, европейците сж основале различни академии и различни учени дружества, които печататъ, одобряватъ, критикуватъ и контролиратъ науката, и книжевноста, и училищата, и учителите. Когато са основа цариградското читалище, то ние помислихме, че неговата цѣль е академическа; но ние твърде скоро са излжгахме въ своите надѣжди. Изъ вѣстникъ „Читалище“, който са издава отъ гореказанното дружество, ние разбрахме, че читалищните членове или читалищното настоятелство сж малки дѣца, които са занимаватъ съ книжевноста само да не плачатъ и да не бѣснѣятъ по пжтищата. Сжстави са „Бжлгарското Книжевно Дружество“ въ Браила. Нашето внимание бѣше обжрнато и къмъ това дружество, и ние очѣквахме

отъ него нѣщо по-голъмо (спорѣдъ уставтъ му); но и това дружество само ни наговори много, наобѣщава ни още повече и заспа отъ джлгиятъ. Когато ние вжстанахме противъ действителните членове на дружеството и когато ги попитахме, защо не испжлняватъ своите обязанности, то получихме отговоръ, че публиката е хладнокржвна къмъ гореказанното общественно завѣдение, че спомоществователите си не плащатъ и че ние сме биле много трѣбователни. Въ продължението на четири години дружеството издаде четири книжки, и ние бѣхме принудени да са задоволиме и съ малкото. А кой е кривъ въ сичкото това? Криви сж и учените; но десетъ пжти повече е крива самата публика, която обича да иска много, а да плаща евтино. Други пжтъ повече.

в. Свобода г. III, брой 12; Букурещъ 16. IX. 1872.

БЖЛГАРСКИ ДРАМИ.

И у насъ захващатъ да са появяватъ театри, и у насъ захващатъ да са пишатъ драми, и у насъ захващатъ да говорятъ за литературата (даже и за бжлгарската литература) и за достоинството на това или на онова литературно произвѣдение. Съ една дума, и нашите вѣстници захващатъ да пишатъ литературна критика. Истина, че историята на сѣка литература са появява послѣ самата литература; но природата твърде често си играе и съ критиците или съ историците на литературата. Въ образованните господарства сж измислили особена история, която са нарича критика или библиография (книжевностъ) и която може да сжществува даже и у оная народностъ, която не може да наброи повече отъ петъ книги. И така, мнозина говорятъ, че обязанността на сѣки вѣстникъ е да дава смѣтка предъ своите читатели за новите книги, които заслужаватъ какво-годе внимание. Хайдете да бждеме и ние като хората! Бжлгарската литература са е появила отъ третѣото десетилѣтие на

XIX. вѣкъ; но тая литература е била чужда, защото са е преводила отъ гръцки, отъ французски и отъ русски, т. е. въ нея сж са описвале нравите и обичаите само на чуждите народности. Ние можеме да нарѣчеме бжлгарска литература само бжлгарските пѣсни, които сж сжбрани и напечатани отъ братия Миладинови, отъ г. Верковича и отъ г. Чолакова.¹ Ония десетина книжки, които са написани отъ бжлгарските автори отъ 1850 и до 1870 година и които са наричатъ самостоятелни бжлгарски произведения, сж до такава степенъ маловажни, щото ние не смѣме да ги нарѣчеме литература и да имъ дадеме важно значение. Бжлгарете нѣматъ още литература. И наистина, ако нѣкой изъ нашите умѣренни и джлбокомисленни писатели каже, че „Сирота Цвѣтана“ на Якима Груева или джлбокомисленните произведения на Пишурката сж бжлгарска литература, то въ такавъ случай и ние имаме право да кажеме, че волътъ е славѣй. Ние сме говорили много пжти, ще да кажеме и сега, че нашите писатели пишатъ само за това, за да бжде написано що-годе и да имъ са каже браво. Това е вѣрно. Ако искате да говориме безпристрастно, то изъ това правило могатъ да са изключатъ само г. Славейковъ и г. Друмевъ.

Предъ назе са намиратъ драмите на двамина писатели, които сж обогатили несжществующата бжлгарска книжевность баремъ съ що-годе. Едната отъ тие драми е „Иванку, убиецатъ на Асѣна I“ отъ г. Друмева; а другата е „Криворазбранната цивилизация“ отъ г. Войникова. Разбира са, че тие двѣ драми заслужаватъ сериозна кри-

¹ За „Българский Нар. Сборникъ“ (Болградъ 1872) на Чолакова пръвъ пжтъ Л. Каравеловъ съобщава въ отдѣлтъ „книжовни извѣстия“ (Свобода г. II, бр. 29); обаче, въ брой 51 Люб. Каравеловъ посвѣтѣва на сжщия Сборникъ една доста дълга критическа статия, въ която, като насърчава Чолакова затова, че обогатява бжлгарската книжнина съ единъ сериозенъ приносъ, остро го порицава, за дето той безцеремонно е обралъ Каравеловитъ „Паметници“... (Свобода г. II, брой 51 стр. 413; Букурещъ 3. VI. 1872).

тика, ако и да сж сжвсѣмъ противоположни между себѣ си. Ние са рѣшаваме да оцѣниме тие два писателя по заслугите имъ. Драмата на г. Друмева е до толкова далечъ отъ драмите на г. Войникова, до колкото е далечъ и г. Войниковъ отъ г. Пишурка. Критиката иска отъ сѣко едно литературно произвѣдение идея, мисли, вджхновение, направление камъ извѣстна цѣль и най-послѣ гладакъ езикъ и сжвременна форма. Когато една драма не износва предъ свѣтътъ живи сжщества и човѣчески страсти, то тя са обжрща въ митология и не испжлнява своите цѣли. Драмите на г. Войникова сж безцвѣтни, безжизненни и безграмотни, каквито сж повечето наши литературни произведения. „Криворазбранната цивилизация“ е подражание. Подобна драма ние срѣщаме въ сжрбската литература, която носи заглавие „Београдъ некадъ и садъ“, отъ Щеря Поповича. Че г. Войниковъ е зная(л)тъ за тая драма, свидѣтелствува неговиятъ докторъ, който не е на своето мѣсто.¹

Но както и да е, а драмата на г. Друмева може да са нарѣче пжрво дѣло, т. е. пжрво явление на бжлгарската литература. Изъ сичко са види, че г. Друмевъ е знаялъ що пише, за кого пише и какво трѣба да пише; съ една дума, преди да захване да пише своята драма, той си е сжсоставилъ вече планъ и испжлнилъ го е доста добросовѣстно. Единственната погрѣшка, която срѣщаме въ гореказанното произвѣдение, е езикътъ. Ако самата драма да не би имала какво-годе ли-

¹ На „Криворазбранната цивилизация“ Л. Каравеловъ посвѣтѣва цѣла статия на друго мѣсто въ в. Свобода. Въ тая статия, между другото, Л. Каравеловъ пише: ... „Криворазбранната цивилизация“ е написана по-книжовно и по-искусно отъ историческите драми на г. Войникова; тая комедия са отличава отъ драмите на г. Войникова до толкова, до колкото са отличава животътъ отъ смъртъта; а тя е вземана изъ сжвременниятъ животъ, въ когото сѣки единъ писателъ ще да намѣри повече живи драматически сцени, нежели въ нашата история, въ която има само мжртви души и хронологическа мжгла...“ (Свобода, г. II брой 20, страница 160; Букурещъ 31 октомврий 1871 година).

тературно достойнство, то ние би помислили, че г. Друмевъ я е написалъ съ филологическо намѣрение, т. е. да покаже на свѣтътъ особенностите на шуменското нарѣчие. Така, наприимѣръ, намѣсто доброе срѣщаме хубаво, намѣсто не зная какъ или не знамъ какъ — намъ какъ; намѣсто енергически — натжртено и пр. Освѣнъ това намъ са не харесва главниятъ херой, т. е. Иванко. Кажете ни може ли да плаче единъ юнакъ, който са е рѣшилъ да отнима чуждъ престолъ, да убива царьтъ и да бжде господаринъ на цѣль единъ народъ? А Иванко плаче по цѣла нощъ. Не харесва ни са така сжщо и Петаръ, който часъ-по-часъ закрива съ ржка очите си и който не знае що прави и що говори. Но както и да е, а ние не сжвѣтоваме г. Друмева да пише исторически драми. Ако неговата драма да би била изъ сжвременния животъ на бжлгарскиятъ народъ, то неговите цѣли би биле исплнени и ние би имале едно важно литературно дѣло. Нашиятъ животъ е до такава степенъ разнообразенъ, шаренъ и богатъ съ всевъзможни сюжети, щото за писателите са открива едно широко и неизмѣримо поле. Цѣльта на сжвременните наши писатели е да осмѣятъ сичките нечистоти, които ни окружаватъ отъ сѣка една страна и да охрабратъ честното, чистото, бѣдното и убиенното. Съ една дума, ние трѣба да бждеме синове на сегашното време и да са бориме съ сжвременното зло. Вжобще, г. Друмевъ не принадлежи въ числото на мислителите, които откриватъ на хората нови пжтища камъ прогресивните движения; но той е положилъ баремъ начало на бжджщата литературна дѣятелность. Съ една дума, г. Друмевъ е буква а, слѣдъ която вжрватъ и другите. Ако неговата книга и да не бжде джлговѣчна, т. е. ако тая книга слѣдъ 50 години и да са изгуби отъ свѣтътъ, то днесъ-за-днесъ тя ще да са прочете отъ множество читатели. Кажете ни сега, защо нашите писатели пишатъ само исторически драми?

в. Независимостъ г. III, бр. 28; Букурещъ 31.III. 1873.

ПАМФЛЕТЪ

ЗНАЕШЪ ЛИ ТИ КОИ СМЕ? ¹

Богъ са роди, Колѣда
Снощи вечеръ, Колѣдо!

Нар. Пѣс.

Во дни они живѣяше во Лѣсковецъ старецъ благочестивый и богобоязненный, и со св. молитвою во, сердцѣ и на устѣхъ возведе сей старецъ очи горѣ, и рѣче: „Господи, дай ми сына.“ И даде ему Богъ сына, и нарѣкоша ему име Петаръ, яже въ мирѣ названъ бытъ Оджаковъ. Сие отроче возлюбилъ писания, сотвори ся мударъ зело и писа много книги. И возрадова ся „Право“ и возвесели ся болгарский синодъ яже обрѣте себѣ защитника и поборника вѣрѣ православной. Бысть Петаръ на учение и во Карловцѣ Сремстей, и во Галацѣ, и во Вѣннѣ, и най-послѣ, во градѣ Одессѣ, гдѣ соверши подвигъ великъ, сиречь окончи „каноническаго права историю славянскихъ законодательствъ и славянскую книжевность.“ Егдаже Оджаковъ видѣ яко силенъ есть и въ писании и въ мудрости способенъ, то написа книгу: „Наука за пѣснотворство,“ яже напечатана ся во градѣ Одессѣ и одобри ся отъ бѣлоглаваго старца Виктора Григоровича. Вси язици восплещитъ руками, яко Оджаковъ роди ся между нами! Вѣчная ему память!

¹ Отдѣлътъ Знаешъ ли ти кои сме?, който бѣ въведенъ въ в. Свобода (г. II. брой 22 отъ 1871 г.), е воденъ едновременно отъ Л. Каравеловъ и отъ Хр. Ботйовъ. Въ скоро време ние ще публикуваме въ отдѣлна книга всички тия материали подъ общо заглавие Памфлети отъ Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ — съпроводени съ нужднитъ объяснителни забележки. Тамъ ще бждатъ строго разграничени трудоветъ на Хр. Ботйова отъ тѣзи на Л. Каравелова.

Ако би азъ билъ бжлгарски екзархъ, или ба-
ремъ председателъ на турската академия на нау-
китъ, то би изведнажъ повѣлѣлъ да са направи
надгробенъ паметникъ г. Оджакову; а на него да
са напише неговото животописание, което азъ вече
сжчинихъ по-горе. Друго-яче са не може, защото
г. Оджаковъ е великъ надъ великите, достоенъ
надъ достойните и гении надъ гениялните. Ако ис-
кате доказателства, то азъ сжмъ готовъ да ви от-
вора очите и то не само фактически, а и матема-
тически. Дюлгеринътъ е въ сжстояние да направи
кжща само тогава, когато има въ ржцете си кер-
пиче, джрвета, варъ, гвозде и пр.; а г. Оджаковъ
пише история на бжлгарското пѣснотворство, което
у насъ не сжществува; папукчиятъ шие обуща само
тогава, когато има кожи, чирешъ, шило и конци,
а гениялни г. Оджаковъ е ушилъ „наука за пѣс-
нотворство и стихотворство“ само изъ дрипѣлете
на Р. Жинзифова и на г. Пишурката. Идете послъ
това и не казвайте, че г. Оджаковъ не е прости
смжртни: простите смжртни не сж въ сжстояние да
направатъ подобни чудеса!

Въ нашето мило отечество въ послѣднѣето
време са е появила мода да пишеме учени изслѣ-
дования и да говориме се за учени и джлбоки пред-
мѣти. Пийтики, политически економии (Михайловски),
исторически изслѣдования (Кржстовичъ и Дриновъ),
логики и пр. никнатъ като гжбите, и човѣкъ не
знае на коя страна да са обжрне по-напредъ и на
кое новорожденно чело да са порадва! Ние, бжл-
гарете, сме за чудене! Цѣли петстотинъ години
дрѣмахме и глупехме; но изведнашъ отворихме
очите си, и направихме такава една херкулесовска
крачка, щото зачудихме и старо и младо. Въ
продължението на десетина години ние направихме
чудеса, защото отъ говѣдари изведнашъ станахме
голѣми философи. У насъ за малките работи ни
единъ писателъ не ще нито да чуе. Дай ти намъ
голѣми предмѣти! И така, днесъ у насъ съ голѣми
предмѣти са занимаватъ не само ония учени мжже,

които сж посвѣтили своятъ животъ на науката (гл.
В. Стоянова) и искусствата (гл. г. Пешурката); а и
ония, на които са само иска да са покажатъ предъ
свѣтътъ, че сж люде сериозни, джлбокомисленни,
учени и гениялни. А защо сичките тия личности
сж са завзѣле да пишатъ логики и пийтики, а
не да кроятъ шалваре и да мѣсятъ симида? —
това азъ никакъ не мога да разбера. Хората,
т. е. европейските народи пишатъ истории и исто-
рически изслѣдования, и между нашите синигери
са появили вече историци; послѣ са появи по
свѣтътъ мода да са учатъ французски и да са
играятъ кадрили, и у насъ са появили майсторе за
това дѣло; а ако утре или въ други день стане
въ Европа мода да праватъ халва, то и у насъ
ще да са появятъ халваджие и бузаджие. Днесъ
въ Россия сжществува борба между класическите
и реалните гимназии, и г. Бончевъ изказа своите
убѣждения за бжлгарските класически и реални
гимназии (гл. „Периодическо Списание“); днесъ
въ Россия сжществува въпросъ за това: полезни
ли сж или безполезни логиката, риториката и
пийтиката, и г-нъ Оджаковъ ни написа „наука за
пѣснотворство“. А послѣдствията отъ сичко това сж
такива, че бжлгарете иматъ днесъ твжрде много пе-
чатана хартия, съ която бакалете и халваджиете
щатъ да просвѣщаватъ своите маслини и своята
халва. Щомъ вие земете въ ржцете си коя и да е
наша бжлгарска книга, то изведнашъ можете да
забѣлжите, че авторътъ ѝ не я е написалъ да
добие едно парче хлѣбъ, или да принесе полза на
народътъ, или, най-послѣ, да повдигне науката на-
предъ; а за това, защото и другите народи и учени
сж писале за сжщите предмѣти. Но да поговориме
само за г. Оджакова. Г. Оджаковъ, както са види
изъ неговата ученнѣйша книга, е желалъ да побѣди
сичките бжлгарски учени (даже и г. Кржстовича)
и да имъ докаже, че учените люде и изъ боклу-
кътъ могатъ да ушийтъ моденъ фракъ, а изъ глу-
постъта да сжставатъ цѣла книга. Щомъ азъ раз-

гжрнахъ книгата на г. Оджакова, то изведнашъ си помислихъ: а защо е на нашите бжлгаре тоя ученъ боклукъ? За кого е написана тая книга? — „Тая книга е за бжлгарските по-главни общински училища“, ни отговаря г. Оджаковъ. — Това не може да бжде, отговарямъ азъ, защото, защото... г-нъ Оджаковъ би трѣбало по-напредъ да научи самъ себе си, а послѣ вече да учи другиго. „Народъ, безъ пѣсни, приказски, собственни обичаи и предания, е една мжртва сганъ безъ духъ и животъ“, говори г. Оджаковъ. „Унищожишъ ли сичките тѣзи народни подпорки, (то) ще видишъ, какво (какъ) народо (народътъ) скоро ще да са изгуби или прелие въ другъ народъ. И ми (ние) не можемъ да не пролѣмемъ сжлзи прѣдъ усилванията на в. „Македония“ (???), която ни кара (накарва) да отхвърлимъ сичко, (щото е) старо: пѣсни, приказски, обичаи, прѣдания и сториически (сторени) права, тѣзи подпорки на милата ни бжлгарщина, която ся е кжрмила (а нема е тя овца да са кжрми? р.) отъ тѣ (,) и съ тѣхъ е насрѣщо-устояла противъ сички политически и житейски (жжтварски ли, или кукурузени? р.) бури и насилници на народните ни блага!“ Изъ сичкото това ние видиме, че у г-нъ Оджакова е било твжрде благородно и похвално намѣрение, когато са е той рѣшилъ да напише своята „наука за пѣснотворството“. Г-нъ Оджаковъ има доста причини да ненавижда „Македония“, и той са е рѣшилъ съ най-учените срѣдства да ухапе тоя вѣстникъ. Похвално нѣщо! „Македония“, знаете ли, не уважѣвала (??) народните предания; а г-нъ Оджаковъ, за инатъ на „Македония“, са рѣшилъ да научи бжлгарскиятъ народъ какъ са праватъ „стихотворения“, щото той (народътъ) да си направи още повече народни и други сѣкакви стории. (Ние до сега не знаехме, че думата история е бжлгарска рѣчь и че тя произлазя отъ стори—направи). А знаете ли какви трѣба да бждатъ нашите предания и нашите стории? Г. Оджаковъ ни сжвѣтува да земеме примѣръ изъ стихотворствата на Пишур-

ката, изъ „Гжрлицата“¹ на г. Груева и изъ неговите собственни пѣснотворства.

Кратко въ той свѣтъ азъ поживѣхъ
При родители. Азъ не бѣхъ
С'красоты свѣтлы украшень
Въ младость. Нѣ отъ т'ва е лишень
Всѣкий съ душевни даровы
Дарень въ учебни дворовы.

Или:

Българская наша земля
Ъгжлъ плодоноснь е тя;
Лжговы, дубравы, поля,
Горы, планины, долины
Агьнца добытъкъ красятъ;
Рало и плугъ нивы оржтъ,
И всякаквы былки цвѣтятъ;
Яко добръ ся нѣгува
Каква годя рожба плодна;
Абжлки, вошки всякаквы;
Копаятъ ся лозя градини,
Вждятъ ся буби и риби (?),
А пакъ тамъ въ градовы и села (?)
Е наука, тжрговщина.

Но за да са насладатъ читателитѣ ни отъ сичките сокове на тая сладчайша пѣсень, ние са рѣшаваме да я приведемъ като проза: „Бжлгарската наша земя, която има такива хубави ливади, ниви и ябалки е до толкова нещастна, щото сѣкакви праздни кратуни ѝ пишатъ безумни книги и четатъ още по-безумни сказки въ цариградското читалище. Ехъ, Бжлгарйо, ти вждишъ буби и риби, а не мо-

¹ Тукъ авторътъ нарочно преинѣчава названието на поетическата сбирка, за да усмее Груева. Точното заглавие на цитираното произведение е: „Гуслица или новы пѣсни, нагласени отъ —, Бѣлградъ 1858 год. Отъ дадения образецъ въ текста, всѣки се убеждава, колко авторътъ е правъ въ своята безпощадна критика.

жешъ да извждишъ нѣкоя люта краста за нашите учени мжже! Моля ти са, Българйю, извжди колкото можешъ по-скоро една козя шуга и да избавишъ народътъ ни отъ нашите учени свѣтила! Нека тие (учените) по-добре да захванатъ да чешатъ гърбовете си и да престанатъ да пишатъ „науки за пѣснотворството и стихотворството“.

Но да поговориме по-сериозно. Не е ли за чудо като погледаме какъ единъ човѣкъ, който не е въ сжстояние да сложи нито два разумни стиха, са рѣшава да пише правила за стихотворството? А още по-чуденъ въ това отношение е г-нъ Григоровичъ, който е одобрилъ тая книга, за да са напечата.¹ Но учените хора не гледатъ какъ е написано това или онова дѣло и има ли то смисалъ; а намиратъ ли са въ него класически цитати. Езикътъ въ книгата на г. Оджакова е калайджийски.

в. Свобода г. II, брой 29; Букурецъ 1. i. 1872.

¹ Въ своето произведение „Наука за пѣснотворство и стихотворство“ (Одесса 1871 год.), Авторътъ П. Оджаковъ, между другото, „каканиже“ така:

„Да каканижъ ми дайте
Сърдце, хранж и свободж;
За друго грижъ нѣмайте
На всякому щж угодж“ . . .

Профосоръ В. Григоровичъ, по адресъ на когото сж отправени нѣколко стрели, е изпълнявалъ длъжността секретаръ на цензурното отдѣление въ Одеса; презъ неговитѣ жце е минала „Науката“ на П. Оджакова.

БУКУРЕЦЪ, 24. Декемврия.

Ние хилѣди пжти сме говорили, че турското правителство е сжставено отъ лжжа, и че у това правителство нѣма нищо постоянно, нищо основателно, нищо честно: правителственните закони, хати-хеманите, хати-шерифите, ферманите и сичките други обѣщания и „благии намѣрения“ сж биле и щатъ да бждатъ положителна нула. Да земеме за примѣръ българския черковни въпросъ, който, по нашето крайно убѣждение, ще да са рѣши само тогава, когато го рѣшиме ние сами, т. е. когато накараме правителството и патриархътъ да признаятъ насилата нашите права и да ни оставатъ намира. Друго-яче ние само ще да губиме времето си и ще да харчиме парите си сжвсѣмъ залудо. Издаде са ферманъ, обяви са на сичка Европа, че бжлгарете добиватъ своите правдини, повикаха са депутати¹ изъ провинциите, писаха са устава, и сичкото това потжна изведнажъ въ канцеларията на Махмудъ-паша!² И ето днесъ това правителство са не срамува даже отъ европейците, които испокжсаха до сега жилитѣ си да вжзхваляватъ благите му намѣрения и да кадатъ темянь предъ олтарътъ на Абдулъ-Азиса! Ние мислиме, че нашиятъ народъ би могаль изъ самиятъ опитъ да са увѣри, че отъ

¹ Следъ издаването въ 1870 г. (1277 година отъ егира) на „фермана“ за основаването на българската екзархия, свикаха се „депутати“ или „делегати“ изъ България, които трѣбваше по-нататъкъ да приложатъ тоя „ферманъ“. Тяхната дейность е много добре описана въ горната дописка (вж. още в. Свобода г. II предшествоващитѣ броеве).

² Споменатитѣ Махмудъ, Фуада и Алиа — последния зетъ на Султана, — всички прости „ефендета“, ставатъ последователно паши и велики везири. „Ферманътъ“ отъ 1870 г. бѣ издаденъ при везирството на Али-паша.

турското правителство той нѣма да види никакво добро, защото хилѣди пѣти сѣ му обѣщале и хилѣди пѣти сѣ го излѣгале; но ние видиме, че той е излѣганъ и днесъ. И наистина, кажете ни, какво довѣрие може да има едно правителство камъ себе си, когато то говори и работи право само тогава, когато влѣзе въ гробътъ? (Гл. духовните завѣщания на Фуада и на Алиа, които мѣлчеха дорде бѣха живи). Нека говори кой що ще, а ние сме убѣждени, че по-лесно ще да роди вжрбата дрѣнки, а дрѣнътъ — праскви, нежели да са появи между турците правдолюбие и постоянство. Цѣла година нашите бѣлгарски депутати живѣятъ въ Цариградъ; а турското правителство си играе съ тѣхъ и праща ги ту до патриархътъ да се спогодатъ и да зематъ благословията му, ту имъ разказва, че сега не е време да се занимава едно правителство съ такива ситни въпроси!

Изъ Цариградъ ни пишатъ, че между патриархътъ и бѣлгарските представители сѣ прекращаватъ вече договорите за спогодяванието, и че свѣтиятъ отецъ са отнесалъ камъ нашите представители твѣрде унизително и твѣрде оскѣрбително. Но кой е въ това кривъ? Кого трѣба да обвиняваме и противъ кого трѣба да негодуваме? Отъ нашата страна ние никакъ не желаеме да обвиняваме патриархътъ за неговите дѣйствия, защото той, испѣрво, намѣрилъ е село безъ кучета и трѣгналъ е безъ тояга: второ, който са дави, той са хваща и за сламката; а ако би и ние били на неговото мѣсто, то би и сами извѣршили сѣщото. Ние обвиняваме най-много нашите комисари,¹ които сѣ изгубили умътъ си и сѣднале сѣ да си играятъ съ народътъ и съ неговата сѣдба; обвиняваме така сѣщо сичките бѣлгарски депутати, които сѣ допуснале да са сѣставляватъ „примирителни“ комисии; най-послѣ, ние обвиняваме и самиятъ народъ, който и до днесъ още не е прекѣсналъ сѣко едно сно-

¹ т. е. членовѣтъ на комисията.

шение съ фанариотските шарлатани. Не видиме ли ние, че ни лѣжатъ? Не видиме ли, че ни водатъ за носътъ? Не видиме ли ние, че са подиграватъ съ назе, като съ глупави и невинни дѣца и смѣятъ ни са въ очите? Не видиме ли ние, че въ Цариградъ са коватъ за насъ по-тѣшки вериги и че нашиятъ въпросъ ще да ни излѣзе твѣрде солень? Трѣба човѣкъ да бѣде безсловѣстно животно и да не разбере, че турското правителство има свои собственни интереси да постѣпва съ назе така, а не друго-яче. Правителството издаде ферманътъ само да вжоружи грѣцкиятъ народъ противъ бѣлгарете; а сега желае да го унищожи за това, за да вжоружи бѣлгарскиятъ народъ още повече противъ грѣците. А изъ сичкото това излазя такова едно послѣдствие, че грѣците и бѣлгарете ще да са каратъ между себѣ си и щатъ да дѣлатъ онова, щото нѣматъ; а Махмудъ-паша ще да сѣбира плодовите и ще да спи рахатъ въ харемътъ си. Повтаряме, ние не обвиняваме до толкова патриархътъ, който като сѣки калугеринъ, е жѣденъ за богатство; а обвиняваме образованите грѣци и бѣлгаре, които мислатъ твѣрде малко за своето бѣдѣще. Грѣците би трѣбало да помислатъ, че тие съ своето твѣрдоглавство ще станатъ причина да проживѣе турската империя още много години; а бѣлгарете би трѣбало да са рѣшатъ да напуснатъ сѣвсѣмъ тая нещастна ерархия, която ще бѣде за тѣхъ сѣвсѣмъ безполезна. Споразумѣние никога нѣма да стане между насъ и патриархътъ, дорде между назе стои великиятъ везиръ; а нашиятъ черковенъ въпросъ не може да бѣде рѣшенъ до тогава, дорде не получиме разрѣшение отъ патриархътъ, — това желае самото правителство. И така, везиринътъ ще да ни праща при патриархътъ; а патриархътъ — при везиринътъ, и егоже царствия не будетъ конца. Дорде не бѣде унищожено голѣмото зло, то малките сѣ твѣрде естествени явления. Само сговорната рая ще бѣде въ сѣстояние да катури тронътъ на османлиете, и само братското

сжединение на сичките християнски народности на балканския полуостровъ ще бжде въ сжстояние да ни донесе щастие и свобода. Но великиятъ везиръ обича да общава, и общалъ са е и сега на бжлгарските представители да прегледа пакъ уставите, и тогава вече да имъ даде окончателни отговоръ. Какавъ ще да бжде тоя отговоръ ние не знаеме, знаеме само това, че той никога нѣма и да са получи. И така, преговорите и спогодяванията мжду бжлгарете и патриархътъ са скжсаха, и за бжлгарете нищо друго не остава, освѣнъ да прекрататъ сѣко едно сношение съ свѣтиятъ отецъ и да са постараятъ да нарѣдватъ своите черковни и училишни дѣла както могатъ, — разбира са, безъ благословението на патриархътъ и безъ освѣщенieto на великиятъ везиръ. Съ енергия, постоянство и тржрда юнашка воля сичко са добива. Погледайте на русчушкото камбано и увѣрете са! Турците не сж вече страшни: тие са боятъ повече отъ насъ, нежели ние отъ тѣхъ.

в. Свобода г. II, брой 28; Букурешъ 25. XII. 1871.

БУКУРЕЩЪ, 6. Октомврия.

Восточниятъ въпросъ е изново исплувалъ, като джрвено масло, надъ дипломатическите фантазии. Французските дипломати сжвѣтуватъ своето републиканско правителство да са откаже отъ бонапартовската политика, да поддържи християнските народности въ турската империя и да са постараетъ да добие тѣхната любовь; австро-маджарските органи сжвѣтуватъ виенското и пещенското правителства да употребатъ сичките си сили и да распространатъ своето влияние на балканския полуостровъ; нѣкои ангелизски вѣстници говорятъ, че лондонското правителство е станало твжрде невнимателно камъ восточните дѣла и сжвѣтуватъ го да си отваря очите; а „Моск. Вѣд.“ са сжрдатъ на европейските кабинети, че тие са занимаватъ

твжрде много съ восточните дѣла и че са стараятъ да убиятъ русското влияние. И така, восточниятъ въпросъ е станалъ пакъ твжрде занимателенъ, т. е. разсжденията на европейските кабинети за тоя въпросъ сж станале за насъ пакъ любопитни. Французските дипломати сжвѣтуватъ своето правителство да поддържи християните; ангелизските банкири са приготвяватъ да поддържатъ оногова, който би са общалъ да имъ плаща по-голѣми проценти; австро-маджарите мислатъ да поддържатъ турското правителство, т. е. сами себѣ си; а Россия и сама още не знае кого трѣба да поддържава и кой ѝ е по-потрѣбенъ. Но най-любопитни за насъ сж разсжденията на Германия, която въ послѣднѣето време е захванала твжрде енергически и твжрде своеобразно да работи на балканския полуостровъ. Преди малко време „Келнската газета“ говореше слѣдующето: „Покойниятъ императоръ Николай I. рѣкалъ, че болниятъ човѣкъ, който лѣжи на босп(ф)орските брѣгове, са намира вече при послѣднѣето си издихание; а ние мислиме, че другото пророчество, което е изрекалъ лордъ Росселъ, е по-достовѣрно. Лордъ Росселъ мислеше, че болниятъ ще да пропжшка още цѣло столѣтие“. Но болниятъ, по мнѣнието на гореказанниятъ нѣмски вѣстникъ, е пропжшкалъ вече цѣли двѣ десетилѣтия, слѣдователно неговиятъ смжртенъ часъ са приближава се повече и повече. Европа трѣба да бжде приготвена. По-доле тоя сжщи вѣстникъ говори така: „Ако високата порта и да нѣмаше свои представителъ на берлинското императорско сжбрание, но това многозначително сжбитие, безъ никакво сжмнѣние, ще бжде и за нея полезно(?), защото трите велики сили сж са общале да уджржатъ въ Европа миръ и спокойствие, и Турция ще бжде обезпечена отъ тая страна“. Восточниятъ въпросъ още джлго време ще да тлѣе подъ пепельта, защото великите джржави щатъ да гасатъ неговите революционни искри. „Германия, проджлжава тоя вѣстникъ, не е така заинтересирана съ восточниятъ

въпросъ, както е заинтересирана съ него Австрия и Россия, слѣдователно пожарътъ, който може да са разгори на боспорските брѣгове, или на брѣговетѣ на Дунавътъ, не е за нея до толкова опасенъ; но кой може да предвиди бѣдѣщето, кой може да ни каже, че Германия не ще да бѣде принудена когато и да е да занесе своите пожарни инструменти на Дунавътъ? И така, германските политици сж са рѣшили да са завзематъ за восточните дѣла малко по-сериозно и да добиятъ по-голѣмо влияние на балканския полуостровъ. Изъ австрийската *червена книга* ние видиме, че Пруссия са е обѣщала да дѣйствува предъ високата порта, щото и Австрия да добие своето пѣрвоначално значение; а за германски посланникъ въ Цариградъ е испроводенъ г. Кейделъ, който е единъ отъ най-пѣрвите почитатели на бисмарковата политика. За сичкото това „Москов. Вѣдом.“ разсжждаватъ така: „Види са, че Германия желае да добие по-голѣмо влияние на боспорските брѣгове. А какъ да сжгласиме сичкото това съ мирното настроение на Европа? Да обясниме това дѣло не е твѣрде тѣшко. *Cedut agma* тогае означава, че когато оружието бездѣйствува, то трѣба да работи дипломатията“. Изъ сичкото това читателите ни щатъ да видатъ, че дипломатическите кабинети си играятъ на *слѣпа котка*, т. е. рѣшаватъ сждбата на турското господарство, играятъ си съ бѣдѣщето на 11 милиона християне и стараятъ са да увѣратъ свѣтътъ, че вжршатъ голѣми работи. Но най-чудното е това, че тие дипломати рѣшаватъ сждбата на толкова милиона души безъ да знаятъ тѣхните желаня, тѣхния характеръ и тѣхните стрѣмления и безъ да познаватъ даже и самото турско правителство и неговото днешно положение. Изъ „Келн. Газета“ ние видиме, че Германия са рѣшава да поддржи турската империя, ако и да е увѣрена, че тая империя нѣма да проживѣе твѣрде джлго време. А какво ще да бѣде послѣ? — За това Германия не ще ни да мисли. Ако би на турската империя

грозило само вжнкашни неприятели, ако би тя зависѣла само отъ своите добри или лошави отношения съ Австрия или съ Англия, то „Келн. Газета“ би имала какво-годе право; но ние знаеме, че Турция пада извжтре, т. е. ние знаеме, че нейната смжртъ ще да произлѣзе не отъ тая или оная вжнкашна сила, а отъ нейните собственни поданници, зашто сичкиятъ християнски балкански полуостровъ са приготвява за новъ политически и самостоятеленъ животъ, който не може да има нищо общо ни съ турското племе, ни съ плановите на ингелизските банкири. 11 милиона християне тжрсатъ свобода и напредокъ. „Но способни ли сж християнските поданници на султанътъ за самостоятеленъ исторически животъ?“ ще да ни попита нѣкой. Сжрбия е предъ очите ни, отговаряме ние. Когато Сжрбия са освободи отъ турското иго, то нейниятъ народъ бѣше много по-необразованъ и много по-грубъ отъ днешните християнски поданници на султанътъ; но тоя необразованъ народъ направи въ продължението на послѣдните тридесетъ години такива успѣхи, — въ сѣко едно отношение, — каквито османлиете не би направили и во вѣки вѣковъ. И така, рѣшението на восточния въпросъ зависи не отъ Бисмарка, не отъ Андрашия, не отъ Пия IX; а отъ християнските подданници на великиятъ везиринъ, които са наричатъ рая и които сж испили чашата до капка. Рускиятъ вѣстникъ „Моск. Вѣдом.“ говорѣше, че политиката нѣма родъ и роднини, — това ще да повториме и ние. Ние трѣба да добиеме своята независимостъ сами, безъ ничия помощъ и поддржка; а ако срѣшнемъ въ нѣкое господарство сжчувствие, то ще му бѣдеме твѣрде признателни, — и нищо повече. Сжрбия, Ромжния, Черна-гора, Бжлгария и Гржция могатъ и сами да улущатъ своето положение, т. е. и безъ европейското титорство.

в. Свобода г. III, брой 15; Букурещъ 7. X. 1872.

БУКУРЕЩЪ, 11. Маия.

Днесъ е празникътъ на българските равноапостоли св. Кирила и Методия. Тоя празникъ ни напoминава, че и бжлгарете едно време сж биле хора, че и тие сж имале свое развитие, своя наука, свои учители и своя книжевность и че и тие сж могли да бждатъ полезни не само за себѣ си, но и за другигo. Византийскитѣ архипастири и римските пжрвосвѣщенници сж са старале да скриятъ отъ народите словото божие, да го направатъ монополъ и да го продаватъ на вѣрующите капка по капка и по твжрде висока цѣна; а бжлгарските просвѣтителѣ са вжспротивиле, превѣле свѣщенните книги на славянски езикъ и христовото учение облѣло за твжрде кратко време сичкиятъ славянски свѣтъ. Бжлгарските апостоли биле неуморими. Боемия и Моравия, Хорватска и Далмация, Россия и Сжрбия твжрде скоро познале свѣтата истина и преклониле колѣната си предъ словото божие и предъ христовите апостоли; съ една дума, Кирилъ и Методия станале начало или *азѣ-бука* не само на бжлгарското просвѣщение и напредокъ, но и на славянското просвѣщение вжобще. Отъ онова време и до днешниятъ день между славянските племена е захванала да сжществува братска любовъ и естественна симпатия, които рано или кжсно ще да разширятъ своите граници и ще да обезпечатъ славянското, общо и частно, сжществование отъ сѣка една страна. Да, Кирилъ и Методия сж онзи „стжлбъ“, около когото ще да са сгруппиратъ и нѣмските, и турските славяне. И така, днешниятъ празникъ е начало на нашето сжществование, предтеча на нашето просвѣщение и напрѣдокъ, предводителъ на нашите народни стрѣмления, спасителъ на нашата народность, двигателъ камъ нашето бжджще щастие и исторически пжтеводителъ камъ нашето историческо освобождение. Освѣнъ това, тоя празникъ ни указва твжрде ясно кои народности сж наши приятели и кои народи сж наши гонители. Деньтъ на Кирила и Методия са празд-

нува не само отъ православните, но и отъ католическите и отъ протестанските славяне; а сичкото това ни доказва, че тоя празникъ е *народенъ* и че неговото черковно значение нѣма голѣма важность. Сѣки знае, че гржците отдавна вече сж избрисале изъ своятъ календаръ славянските свѣтие и че тѣхните мнѣния за бжлгарските равноапостоли сж твжрде варварски и сжвсѣмъ нехристиянски. Съ една дума, свѣщенните за бжлгарския народъ имена сж биле ненавистни на гржците още въ старите времена; а тая ненавистъ е била най-главната причина, която ни е накарала и въ сегашно време да са освободиме отъ фанариотските харсжзе и да помислиме за своята черковна независимость. Истина, че нашата борба съ гржците са е захванала още преди Кирила и Методия, т. е. тя са е захванала още въ онзи день, когато бжлгаринътъ е усѣтилъ въ сжрцето си народна гордость, народно стрѣмление и любовъ камъ своята физическа и нравственна свобода! Но Кирила и Методия сж биле пжрви, които сж повдигнале онзи *свѣщенно-човѣчески гласъ*, който е открилъ божията истина и който е казалъ на бжлгарете: „Вие сте бжлгаре, слѣдователно и христовото *слово*, трѣба да се прочете въ храмовете ви на бжлгарски езикъ“. Историята ни разказва, че сжвременните на Кирила и Методия гржци сж вжзставале противъ славянското учение съ слѣдующитѣ думи: „За какво ви е славянска писменность и славянско учение? Ако подобно учение не е сжществувало преди деветстотинъ години, то ни не трѣба и сега. Надписътъ на христовиятъ кржстъ е билъ написанъ само на три езика: на еврейски, на гржчки и на латински. Ако славянскиятъ езикъ да би билъ угоденъ на бога, то на гореказанниятъ кржстъ би било написано и на славянски“. — „Хвалите господа вси языци, восхвалите его вси людѣ“, отговаряле бжлгарските просвѣтителѣ. Тие гржчки *философии* са повтарятъ и до днесъ. Ние са отказваме да говориме за тие смѣшни и незаслуживающи внимание

въпроси, ще да кажем само, че гръците одавна вече сж изгубили своята християнска честност и че тѣхната мѣдра философия може на намѣри послѣдователи само въ лудниците и между старите и обезумѣлите бабички. Преминаха вече оние слѣпи времена, когато народите позволяваха на всевъзможни шарлатани да имъ дератъ и кожите „въ името на Христа и за спасението на душите имъ“; преминаха вече оние темни времена, когато гръцките „измѣти“ продаваха христовото учение за червени гащи и за копринена ентерия; преминаха оние наивни времена, когато лжжата и подлостъта са разпространяваха по свѣтътъ подъ име „благочестие, православие и христолюбие“; най-послѣ, преминаха вече оние варварски времена, когато предъ христовиятъ престолъ са принасяха човѣчески жертви и когато при неговото подножие са проливаше човѣческа кръвъ? Днесъ сж настанале вече такива времена, когато разумътъ е длженъ да отдѣли злото отъ доброто, чистото отъ нечистото, божие отъ епископското, христовото отъ патриархо-попското и човѣческото отъ варварското. Лжжовните проповѣди, фарисейското смирение, безсовѣстните кражби и безчестната христо-продавностъ са разбиватъ вече предъ здравиятъ разумъ и предъ свѣщенната истина. Патриаршеските проклетия и фанариотската схизма възбудиха между народътъ ни не страхъ и покорностъ; а смѣхъ, отвращение и хладнокръвно презрѣние. Разбира са, че това явление ще да бжде добаръ урокъ не само за фанариотскиятъ патриархъ; а и за сичкитѣ шарлатани, които са ползуватъ отъ народните заблуждения и които опропастяватъ невинното човѣчество за своите лични интереси. Но както и да е, а фанариотското духовенство ще да пожъне горчиви плоди. Както преди хилядо години св. Кирилъ и Методия побѣдиха византийската гордостъ и разпространиха славянското богослужение по сичкиятъ славянски свѣтъ, така сжщо и днешното бжлгарско движение ще да *сжкруши фанариотскиятъ вел-*

зевулъ и ще да разпространи свѣщенната идея за освобождението на човѣческиятъ разумъ изъ подъ сѣко едно калугерско заблуждение и изъ подъ сѣко едно фарисейско идолопоклонство. Христовото учение е просто, удобопонятно и чисто, слѣдователно и вѣрующите християне сж длжни да очистатъ совѣстьта си отъ сичките демонски суевѣрия, отъ сичките баши-бозушки нрави и отъ сичките мохамедански обичаи. Бжлгарскиятъ народъ е показалъ вече предъ свѣтътъ, че религиозната нравственостъ на единъ човѣкъ или на единъ народъ са заключава не въ копринените подрясници, не въ черните камилавки и не въ еничерската патриархана; а въ народното просвѣщение, въ страниците на евангелието и въ човѣческиятъ прогресъ. Развитиятъ човѣкъ умѣе да оцѣни по-вѣрно и самъ себѣ си, и своята религия, и своето божество; а невѣжественниятъ твърде често са покланя даже на мишките, на влците и на холерата. Истинните черковни апостоли, — каквито сж били св. Кирилъ и Методия, — сж познавале твърде добре гореказаните дѣла и старале сж са да отворатъ очите на слѣпото човѣчество и да просвѣтатъ невѣжественните умове; а гръцкото духовенство е горило бжлгарските книги, затваряло е бжлгарските училища и гонило е бжлгарските просвѣтители. Това сж неопровержими факти. И така, ние сме длжни да поблагодариме бога, че ни е избавилъ отъ *еретическите* епископи, отъ отурченните капасжзе и отъ „чернорунните“ кжржелие. Ако фанариотските схизматици сж са отдѣлили отъ православните бжлгаре, то тие сж принудени да са отдѣлатъ и отъ другите православни християне, защото ни единъ здравъ разумъ не може да раздѣли убежденията на едни луди фанатици и на едни празноглави слѣпци. А изъ сичкото това ще да произлѣзе такова едно послѣдствие, че не бжлгарете ще бждатъ наречени схизматици, а гръците. Множество факти ни доказватъ вече, че ромжнскиятъ, сръбскиятъ и рускиятъ синоди ще да *припознаятъ* бжл-

гарската ерархия; а това ни дава право да предположиме, че и тие ще да бждат осждени отъ фанариотскиятъ клиръ, и работата ще бжде свършена. Днесъ е празникътъ на св. Кирилъ и Методия; а тоя празникъ е празникъ и на нашето нравствено освобождение. Нека славата на тоя день са слави во вѣки вѣковъ!

в. Независимостъ г. III, бр. 34; Букурещъ 12. V. 1873.

ЦАРИГРАДЪ, 16. Февруария.¹

Азъ ви казахъ, че народътъ ни нѣма да види никакво добро отъ нашата турско-чорбаджийска ерархия; а днеска ида да ви потвърда своите заключения. Вие знаете вече, че ние си избрахме екзархъ и че си отвѣяхме вече брашното! И наистина, що добива народътъ ни отъ сичкото това? Ще ли да може да го ошастливи колкото и да е нашата екзархия? Испжлнява ли са днесъ колко-годе волята на народътъ? — На тие три вопроса азъ ща да отговора отрицателно. Народътъ избра за свой екзархъ Илариона, а патриархътъ (г. Игнатиевъ²) го не призна; народътъ избра за свой екзархъ Панарета, а правителството го отблжсна; народътъ не признава дѣйствиата на смѣсената комисиия, а правителството повѣлява да са избере екзархътъ по програмата на тая комисиия . . . Изъ сичкото това са види, че турското правителство е рѣшило нашиятъ черковенъ вопросъ не за нашата собствена полза; а за своите политически планове . . . Азъ и моята политическа партия казваме, че искаме сичко или нищо, и че до тогава нѣма да положиме оржжието си, дорде не добиемъ това, што принадлежи само намъ . . .

в. Свобода г. III, брой 37; Букурещъ 26. II. 1872.

¹ Съкратена.

² Руски дипломатъ въ Цариградъ.

ХРОНИКА ДОПИСКИ

—0— ЦАРИГРАДЪ, 1. Декемврия.

Отъ много време не сжмъ ви писалъ; но причината ща да ви кажа други пжтъ, — сега ща да ви ява само нѣкои новини. Да захвана отъ интригите. Случи ми са да са поразговора съ единъ мой приятель, който са бѣше срѣщналъ тия дни съ Х. Арнаудова, и тоя български измѣтъ са оплакалъ на моятъ приятель, че „Свобода“ го нападала твърде строго. Каравеловъ, рѣкалъ Арнаудовъ, ма напада въ вѣстникътъ си и нарича ма предателъ и душепродавецъ . . . Азъ тжрпа неговите нападения само за това, защото изъ Каравеловите уста говори не Каравеловъ, а нѣкои си мои близни личности“(?)... „Когато „Свобода“ казва, че много хорица биле изгинале отъ мене, то защо ги тя не наименува, за да вида и азъ кои сж тие!“¹ Истина, че Арнаудовъ, който е предалъ до днесъ много невинни хора, не може да помни имената на сичките; а освенъ това неговата совѣсть е до такава степенъ низска и подла, што тоя твърде често убива и памѣтъта му. Ето защо „Свобода“ би трѣбало да води точни смѣтки за Арнаудовите голѣми и важни дѣла, защото той е историческо лице и голѣмъ патриотинъ; но вие гледате на неговитѣ работи само отгоре и не откривате сичкото негово було; а когато е така, то и азъ не сжмъ въ сжстояние да опиша сичките негови пакости. За Арнаудова предателството и лжжата сж двѣ природни нужди, както е природна храната за човѣкътъ, слѣдователно ние би трѣбало да са зачудиме само тогава, когато Арнаудовъ би

¹ Потжрпи малко, любезни приятелю, почакай малко, — сичко ще да бжде! Стига само ти да кажешъ хайде, и ние сме готови да та удовлетвори́ме. Гнуснави измѣте! имашъ още уста да говоришъ! р.

ни попиталъ: „Какво благородно дѣло сжмъ азъ направилъ на свѣтъ? а? кажете ми де? Който рѣче, че азъ (Арнаутовъ) сжмъ честенъ човѣкъ, той е клѣветникъ.“ И наистина, сѣки единъ човѣкъ иска да ѣде, когато е гладенъ; но той не е длъженъ да помни що е ѣлъ вчера и завчера, т. е. хората мислятъ не що сж направили вчера, а що искатъ да направатъ утре, слѣдователно и Арнаутовъ не мисли вече кого е предалъ, а кого още той ще да предаде. Нека читателите ви ма извинатъ, че желая да са пораспространа малко за тоя калпазанинъ. Въ 1869 г., презъ Ноемврия, Арнаутовъ закжсне презъ вечеръта да си дойде въ кжщи. Семейството му са безпокоеше и не знаеше що и да мисли; но когато часътъ изби 5 потурски, то той влѣзе въ стаята заедно съ Свѣтослава Сапунова. Преди да го попитаме дѣ е билъ и що е правилъ, той каза на жената си и мене (азъ случайно са намѣрихъ въ кжщата му) тия думи: „щехме да я извжршиме. Намѣрихъ са азъ случайно тая вечеръ на Галата часътъ по единъ; а предъ очите ми са исправиха нѣколко заптиета, които караха двама хора. Изъ любопитство, азъ са приближихъ да вида кого каратъ, и зачудихъ са като видѣхъ, че единътъ отъ тѣхъ е нациятъ хубостникъ (Сапуновъ); а другиятъ Гжлабъ войвода.¹ Азъ тутакси са затѣкохъ въ полицейското отдѣление въ Пера и измолихъ отъ бейятъ Сапунава; а Гжлаба не можахъ, защото тоя човѣкъ е много виновенъ, и отдавна вече го тжрси правителството.“ Нека сега изъ тия Арнаудови думи сѣки бжлгаринъ разбере, що е Арнаутовъ: а азъ да продължа разсказътъ си. Сѣки вече знае колко хорица сж погинале отъ турското самопроизволство, и погинале сж не защото сж биле умѣшани въ тая или оная работа, а само изъ едно подозрѣние; а Свѣто-

¹ За предаването на Гжлабъ войвода, както и за ролята на споменатитъ въ тая дописка лица, вж. Хр. Ботйовъ, Съчинения, София 1906 стр. 452, забел. 73; сжщо изд. отъ 1924 г. т. I, стр. 128—129, забел. 48.

славъ Сапуновъ ходилъ алабраца съ Гжлабъ войвода, и Арнаутовата гаранция подѣйствувала да са пусне изведнашъ и да са припознае за невиненъ! Още и това. Сапуновъ билъ пустенъ отъ полицейскиятъ комисаринъ безъ позволение на министрътъ! Чуete ли и видете ли сега? Ако са намиратъ подобни примѣри въ турската стара и нова история, то ние молиме Арнаутова да ни ги яви. Азъ знаа изъ достовѣренъ источникъ, че когато Арнаутовъ дошѣлъ въ полицията, то рѣкалъ на полицейскиятъ комисаринъ за Сапунова тия думи: „той е изъ нашите“ и Сапуновъ билъ изведнашъ освобожденъ. Да са попитаме сега, защо Манчевичъ изъ Свищовъ е испроводенъ въ заточение? Защо Мидтатъ-паша обѣси Атанаса бакалинътъ? Но да не ходиме по провинциите; а да видиме що става въ Цариградъ. Кажете ми, защо послѣ затварянето на Гжлаба бѣха затворени още Кжрпачовъ, Георги тютюнджиятъ и Христо баджиятъ? Не за това ли, че единъ изъ тѣхъ отишалъ въ темницата да посѣти Гжлаба; а другиятъ за това, че Гжлабъ му писалъ и молилъ го за малко пари? Колко за третиятъ, то той бѣше затворенъ само за това, че Гжлабъ спомѣналъ името му. За тия три невинни жертви нели гарантира въ онова време сичкиятъ абаджийски еснафъ; а полицията имъ отговори, че това не е тѣхна работа? Защо Арнаутовата гаранция да струва повече отъ гаранцията на цѣлъ еснафъ? А ето защо. Свѣтославъ бѣше способно момче; а на Арнаутова и на . . . (нека са черви който е) трѣбаше единъ такавъ човѣкъ, за да го испроводатъ въ Влашко и Сжрбия, за да пише за комитетските работи, шото Арнаутовъ и Н. да извлѣкаватъ полза отъ неговите писма. Когато Сапуновъ отиде въ Букурещъ, то Арнаутовъ и г. Н. разпржснаха по Цариградъ слухове, че турската полиция подозрѣвала Сапунова и за това той билъ принуденъ да бѣга изъ Цариградъ и да иде въ Загребъ, да свжрши науките си. Какво стана послѣ

това, то го знаете и вие и читателите ви¹. Когато Сапуновъ са вѣрна изъ Бѣлиградъ, то, за заслугите му, го хвърлиха въ дрѣжничникъ при Гѣлаба; а Арнаудову брѣиха нѣколко стотини лири за вѣрността му, и още му са обѣщаха да го направятъ членъ въ полицейскитъ сѣвѣтъ съ 3,500 гр. мѣсечно. И така, Арнаудовъ разбогатѣ, но намѣсто да плати длѣгътъ си на своите „ближни“, той захвана да превозда на бѣлгарски турскитъ закони, за да просвѣти съ тѣхъ народътъ си. Но да дойдеме пакъ на думата си. Арнаудовъ предаде Гѣлаба, за да рекомандува себѣ си предъ тогавашниятъ полицейски министъръ Хюсни-паша; а послѣ предаде Сапунова, за да земе и неговата частъ отъ наградите. А сега? — Сега е рѣдъ да бѣде затворенъ и устабашията². Преди 20 деня докараха отъ каде Берковица още четворица, които ужъ биле намѣсени въ Мирковичовата работа³. По Цари-

¹ Когато Сапуновъ поиде въ Букурещъ, то ни донесе двѣ писма, изъ които едното бѣше отъ С.; а другото отъ Д., въ които ни рекомандуваха Сапунова като добаръ патриотинъ и уменъ човѣкъ. Послѣ вече ние узнахме, че писмото отъ Д. е фалшиво. Въ това писмо Д. (а може и Арнаудовъ или самъ Сапуновъ) ни пишеха: „Поговорете съ Сапунова и гледайте да приѣмете неговите предложения. Ние знаеме, че бѣлгарските редакции сѣ бѣдни и не могатъ безъ помощъ; а намъ е необходимъ единъ революционеренъ вѣстникъ (?!!)“. Сапуновъ ни предложи слѣдующето: 1. „Свобода“ да престане и да са издава „Революционеръ“; 2. въ „Революционеръ“ да са псува Сърбия и Россія; 3. да са говори сичко противъ турското правителство, само Али-паша да са не закача; 4. новиятъ вѣстникъ да са издава тогава, когато окончателно са споразумѣе съ Х. Арнаудова. За сичкото това Сапуновъ, отъ името на Арнаудова, Шнайдера и С., ни предложи триста турски лири годишно. Нашите читатели вече знаятъ продължението на тая комедия. Нека Арнаудовъ види сега изъ какви источники вадиме своите за него заключения. р.

² Ние са надѣяхме, че Арнаудовъ ще да са поправи; но сега вече видиме, че нашите очѣквания сѣ напраздни. Надѣяме са твърде скоро да свършиме съ тая помия смѣтките си. р.

³ Нека говори кой шото ще; а ние пакъ ще да повториме, че турското правителство е лудо. р.

градъ тѣрсатъ още Николаиди-ефенди, който бѣше въ Букурещъ заедно съ Шнайдера; така сѣщо испѣдиха вече и Шнайдера изъ канцеларията на тайната полиция. Ляносъ или Леаносъ е така сѣщо испѣденъ; но защото е чуждъ поданикъ, то и остана цѣлъ и неповрѣдимъ. Тоя мѣжъ откри сѣзаклѣтието на „Млада Турция“ и за това б(и)жде награденъ съ 5,000 лири отъ Али-паша.

в. Свобода г. II, брой 26; Букурещъ 10. XII. 1871.

— Изъ Пловдивъ сѣ изпроводише до примирителната комисія слѣдующиятъ адресъ: „Господа безчувствени и подли патриоти Гавриле-ефенди Крѣстовичъ, х. Иванчо-ефенди Пенчовичъ, х. Никола Минчевичъ, С. Камбуровъ и Д. Гешовъ! За васъ срамъ нѣма, за васъ совѣсть нѣма! . . . „Отъ народътъ излѣзохте, но не сте съ народътъ“, не сте народъ, не сте бѣлгаре. Ако вие да би биле отъ народътъ, то, както и сѣки други, би любиле отечеството си, въ което сте са родиле . . . Животните сѣ по-родолюбиви отъ васъ. Хилѣди примѣра ни доказватъ, че вие не сте отъ народътъ, не сте съ народътъ, не сте бѣлгаре. Вие днесъ стоите на челото между бѣлгарските неприятели и между народните убийци. Вие оставихте народътъ и сѣдинихте са съ патриархътъ, за да продадете полесно майка си и баща си . . . Но нека ви бѣде извѣстно, че единъ народъ са не убива така лесно: той позна вече кои сте вие и проклѣ ви. И ето, народътъ днесъ са рѣшава вече да ви убие. Вашето сѣществование е неприятно и противно на народътъ. Направете завѣщанията си и кажете на дѣцата си да бѣдатъ по-честни отъ васъ. Когато не земате отъ дума, то ние ще да бѣдеме принудени да употребиме сила, защото такива хора, каквито сте вие, не трѣба да безчестатъ земята. Вие одавна вече сте продаде душите си, слѣдователно . . . Бѣдете проклѣти во вѣки вѣковъ!

Нека вашето име да е проклѣто, както е проклѣто и името на Юда!¹

— Изъ Цариградъ ни пишате, че тамъ са било сжставило нѣкакво си дружество, което има цѣлъ да убива народнитѣ предатели. Г. Геновичъ е получилъ писмо отъ това дружество, въ което са говори, че ако са той не поправи, то да са приготвява на пѣтъ камъ онзи свѣтъ. Сичко това е принудило г. Геновича да предаде редакцията² на г. Икономова.³

¹ По сщия въпросъ в. Свобода (г. II, бр. 34 отъ 5. II. 1872) публикува една извънредно интересна дописка изъ „Цариградъ“, въ която е предадено следующето: „Днесъ, на 23. Януария (1872 г.), бжлгарскиятъ народъ прокле слѣдующитѣ личности: Хаджи Иванчо Пенчовичъ, Хаджи Никола Минчевичъ, Димитра Гешооглу, Стефана Камбурова, М. Д. Балабанова и г. Кржстовича“... Изглежда, че редакторътъ на в. Свобода е мразилъ, и то не безъ основание, всички половинчати борци за „църковната независимостъ“, защото на нѣколко мѣста Каравеловъ се отзовава съчувствено само за д-ра Чомакова — сжщо единъ отъ борцитѣ за тая „независимостъ“. Така, като дава мѣсто въ вестника си на едно съобщение изъ Пловдивъ съ дата 23 май 1872, редакторътъ продължава: „... Трѣба да ви ява, че архимандритъ Дамаскинъ и г. Каблешковъ разрѣшаватъ да са зематъ братъ и сестра, ако само младоженците имъ дадатъ по нѣколко лири. Това е вече фактъ, защото единъ карловецъ зема братовчедката си за десетъ лири. Колкото за Гешоогларъ, то тие испжлняватъ волята на жените си. Стефанъ Гешооглу е жененъ за гржкия; а тая гржкия води мжжътъ си за носѣтъ. Трѣба да ви кажа и това, че въ кжщата на Гешооглу почти никога са не говори бжлгарски. Благодарете Бога, че народътъ ни са е до толкова вече развилъ, шото познава своите приятели. Чомаковъ ще остане за сѣкога славенъ и почитаемъ; а неговите противници отъ сега вече са презиратъ. Кой каквото сѣе, това ще и да жжне“ (Свобода г. II, брой 51; Букурещъ 3. VI. 1872; ср. още брой 41 стр. 325 „дописката“ отъ Пловдивъ).

² на в. Турция. — ³ на Т. Икономова. — Почти 50 години по-сетне, изнесеното въ това съобщение бѣ потвърдено и отъ единъ отъ дейцитѣ по църковната борба, именно отъ Т. С. Бурмова, който съобщава, че х. Никола Минчоолу е билъ зле малтретиранъ въ едно народно събрание въ Цариградъ, на което сж присжствували и владичитѣ (ср. „Българо-гръцката църковна разпра“ 1902 г. стр. 188). — Сжщиягъ Минчоолу бѣ публикувалъ въ Цариградъ на 1860 г единъ отговоръ на Каратеодориди по църковната разпра...

— Пишатъ ни изъ Русчукъ, че покойниятъ Ангелъ Кжнчовъ преди да дойде на русчукската скеля билъ у Чорапчиева; а това явно вече свидѣтелствувало, че Ангелъ е билъ предаденъ отъ него. Въ Русчукъ тжрсиле нѣкакавъ си комитетъ, който по мнѣнието на Расимъ-паша, сжбиралъ подписе противъ самиятъ валия. Комитетътъ мислилъ да помоли везиринътъ да избави дунавскиятъ вилаетъ отъ валията, който въ последното време не знаелъ що прави.¹

в. Свобода г. II, брой 39; Букурещъ 11. III. 1872.

— Изъ Русчукъ ни явяватъ, че изъ разградско сж дошле въ тоя градъ около петнайсетъ жени и момичета, които искатъ да са потурчатъ. Молиме нашите „дуалисти“ и нашите архипастири да обжрнатъ на това дѣло особено внимание. Нека говори кой що ще, а ние ще да кажеме, че ножътъ е потжналъ вече до кокалтъ. Кажете ни сега, хора ли сме ние? Имаме ли ние християнско чувство, добро сжрце, патриотическа душа и родолюбиви наклонности? Имаме ли ние баремъ двѣ капки сжжаление? — нѣмаме, нѣмаме и нѣмаме. Ние сме достойни за презиране; ние сме по-долни и отъ животните; ние сме по-страшливи и отъ жабите. „Просвѣщение, просвѣщение“, викаме ние. Какво просвѣщение? Що е това просвѣщение? Дѣ са намира това просвѣщение и каква му е боята? Нашето просвѣщение е деморализация, нашето образование сжздава само шпиони, нашата журналистика испжлнява полицейски джлжности. Просвѣщение! Ако просвѣщението е деморализация, то отъ подобно просвѣщение са отказватъ и азиатските варвари. А ние се още са не срамуваме да са хвалиме съ своятъ патриотизмъ и съ своето „просвѣщение“, и да викаме противъ сичкиятъ свѣтъ. Гржците сж лукави, сжрбите сж лошасти,

¹ Второ съобщение за самоубийството на А. Кжнчева, вж. въ сщия брой на в. Свобода, стр. 309—310.

ромжнете сж луди, цѣнцарите сж безсовѣстни, само бѣлгарете сж добри! Турчатъ дѣщерите имъ, безчестатъ жените имъ, смазватъ съ „лобуть“ гърбовете имъ; а тие гледатъ, като тѣлци, и пѣятъ химни на „валията“. По голѣмъ срамъ не може вече и да бѣде! Преди нѣколко време въ Букурещъ бѣше дошѣлъ единъ добаръ „стопанинъ“ и оплакваше своята „вѣрна и христолюбива стопанка“, която са е потурчила въ времето на неговото отсѣдствие. Тоя стопанинъ е за насъ и смѣшенъ, и низакъ, и отвратителенъ, защото оние хора, които не сж въ сѣстояние да отмѣстатъ на своите душмани не заслужаватъ даже ни сѣжаление. Сѣки вече знае, че и „безсловесната“ свиня защищава съ голѣма яростъ своите прасенца; а ние сме хора, ние сме християне, ние сме „просвѣщенни личности“. Ако не вѣрвате, че ние сме „просвѣщенни хора“, то попитайте х. Иванча, попитайте Балабанова, попитайте Геновича и Найденова, попитайте нашите букурешки китюци, попитайте и г-на Мжнзова. „Ние сме просвѣщенни хора, голѣми патриоти, твѣрди характери, храбри юнаци и пр. и пр.“, ще да ни отговоратъ гореказанните личности и ще да запѣятъ по една химна на в. везиринъ. Както щете, а намъ е твѣрде жално, че сж преминале кѣрджалийските и делибашките времена. Ако днесъ да би живѣле кѣрджалиите, то тие би очистиле нашето „просвѣщенно“ гюбре и избавиле би баремъ невинните селачене и малките дѣца отъ цивилизацията на Михайловски, отъ „просвѣщението“ на г-на Мжнзова,¹ отъ молитвите на дѣда владика и отъ

¹ Между многото други „журналисти“, ненавистенъ на Л. Каравелова, както и на Хр. Ботйова, билъ е и редакторъ на в. Т ж п а н ъ — Иванъ Мжнзовъ. За тая наравистъ ние сме слушали не само отъ самия Мжнзовъ, но имаме достатъчно документи и въ произведенията на двамата бѣлгарски революционери. Въ в-къ „Свобода“ отъ 1872 г. (г. II. бр. 32) Л. Каравеловъ помѣсти стихотворението „Тжпанаръ“, въ което, по адресъ на Ив. Мжнзова, между другото, четемъ:

„Станалъ бѣше и редакторъ
Пишеше сатири;
А днесъ пѣе и играе
Както му са свири . . .“

учението на г-на Найденова. Друго спасение нѣма. Опасните болѣсти са лечатъ съ радикални срѣдства. Но за сега стига толкова.

— Цариградскиятъ дописникъ на „Моск. Вѣдом.“ говори, че турските министри и до днесъ още не знаятъ какво различие сѣществува между тѣхните поданници и какво значение иматъ думите „вѣра“ и „народностъ“. „Турците до скоро, говори той, сж наричале ермено-католиците католически народъ (католикъ миллети); а въ бератите, които сж дадени въ послѣднѣето време на грѣцките и на бѣлгарските архиепери, тие наричатъ: пѣрвите, „архиепери на грѣцката вѣра“ (урумъ мезхеби); а вторите — архиепери на бѣлгарската вѣра“ (булгаръ мезхеби). Нѣкои отъ турските министри и до днесъ още мислатъ, че патриархътъ е глава на сичката православна черкова, както и папата е началникъ на сичката западно-европейска ерархия. Съ една дума, тие и до днесъ още не знаятъ, че патриархътъ е началникъ само на своята мѣстна черкова“. (Така мислатъ не само турците, а и грѣците. „Ако патриархътъ са нарича „вселенски“, то той трѣба да бѣде началникъ надъ сичката „вселенна“. Разбира са, че подъ име „вселенна“ са подразумѣва не само нашата планета, но и слнцето, мѣсѣчината и звѣздите. р.).

— Изъ Крайово ни извѣстятъ, че празникътъ на св. Кирила и Методия са е празнувалъ въ тоя градъ съ такова тѣржество, щото тамошните кокони изгубиле умътъ си и захванале да биятъ мжжете съ камане. Коконата Евгения (т. е. кака Гана) и коконата Тодорица (т. е. кака Тота) са вжсхитиле отъ гореказанниятъ празникъ до толкова, щото насмалко щѣле да строшатъ главата на едного отъ своите сѣотечественници, защото той са

Колкото за отношението на Хр. Ботйовъ къмъ редактора на в. Т ж п а н ъ, за когото не се стѣснява да събши, че „еднажъ умаскарилъ една магарика“, вж. Съчинения изд. отъ 1906 г. стр. 51, 75, 77, 86 и изданието отъ 1924 г. т. I стр. 44, 61, 62, 69.

осмѣлил да каже, че въ Краставо-село не сжществуватъ ни Тодорици, ни Евгении. (Ако въ Лѣсковецъ сжществуватъ Касабяни, то защо да не сжществуватъ и въ Краставо-село Тодорици и Евгении? р.). Една отъ тие кокони увѣряла даже и мжете си, че въ Етрополе жените говорили на дѣцата си така: „Вино, вино на майка; сами ти го на майка чева!“ Разказватъ, че мжжътъ на тая кокона е скептикъ; а скептиците сж въ състояние да доведатъ до отчаяние и най-кротките сжщества. Тоя скептикъ не само че не повѣрвалъ на коконата си, но ударилъ ѝ и единъ добаръ бой. Послѣ тая операция гореказанната кокона е захванала да хвжрга изъ прозорецътъ на кжщата си по единъ брусъ и да бие бжлгарските патриоти, т. е. оние хора, които са наричатъ бжлгаре. Разказватъ още, че сичките крайовски баби Цвѣти, лели Тоти и каки Кукумявки ще да теглатъ одного отъ крайовските бжлгаре въ трибуналътъ, защото той са е осмѣлил да имъ каже, че сж бжлгарки. „По-добре ма наречи циганка, отъ колкото да ма наричашъ бжлгарка“, казала кокона Трѣнка (по ромжнски Траянополима, р.). Гореказанните кокони (т. е. каки) сж избрале за свой адвокатинъ синътъ на дѣда Семизова, който и самъ желае да докаже, че неговата пжрвоначална фамилия е Семизяно, т. е. че и свищовците сж Яни. Сичкото това ни накарва да посжжвѣтоваме бжлгарете да не ходатъ вече въ Крайово, защото работата имъ е твжрде спукана. Вжрвишъ си изъ пжтътъ мирно; а брусове ти падатъ на главата! Това е твжрде неприятно нѣщо! Хората са хвалатъ съ своята народностъ; а ние я „защищаваме“ съ брусове! (Да е жива Бжлгария! Да са живи нейните Семизяни, Касабяни, Безсовѣстияни, Калпазани и пр.! Ние напредваме, ако да ни не уручаса нѣкой! р.).

а. Независимостъ г. III, брой 36; Букурешъ 26. V. 1873.

СЪДЪРЖАНИЕ.

	Стр.
Предговоръ	3— 8
Факсимилета: а. Писмо на Стойчо Каравела до Л. Каравелова въ Москва	9— 10
б. Частно писмо на Л. Каравелова до Димитръ Горова	11— 13
в. Фрагментъ отъ „Обяснението“ на Л. Каравелова съ Аксакова.	14
Глава I. Баща и синъ. Детскитъ и юношески години на Л. Каравелова.	17— 39
✓ Глава II. Животътъ на Л. Каравелова въ Москва и началото на литературната му дея- телностъ	40— 60
✓ Глава III. Л. Каравеловъ въ Бѣлградъ	61— 79
✓ Глава IV. Любенъ Каравеловъ въ Букурешъ. — Епохата на в. Свобода и основаването на Бжлгарския революц. комитетъ	80—110
✓ Глава V. Епохата на в. Независимостъ и нача- лото на душевната криза у Любенъ Каравелова	111—134
Глава VI. Краятъ на душевната криза у Любенъ Каравелова. — Епохата на в. Знание. — Смъртъта на писателя	135—146
✓ Глава VII. Любенъ Каравеловъ като публицистъ, политикъ и революционеръ	147—165
Глава VIII. Художествени произведения на Лю- бенъ Каравелова.	166—188
Глава IX. Литературнитъ възгледи на Л. Караве- лова. — Л. Каравеловъ като критикъ и езиковедецъ	189—207
Глава X. Заключение. — Обшитъ идеи, изнесени отъ Л. Каравелова въ бжлгарската ли- тература и сждбата на писателя	208—216

Приложение:

Стр.

1. Поезия	217—227
2. Разказъ — Хаджи Ничо	228—232
3. Литературна критика	233—246
4. Памфлетъ	247—252
5. Политика	253—264
6. Хроника. — Дописки	265—274

Портрети и снимки:

1. Л. Каравеловъ (два портрета въ началото на книгата)	—
2. Кжщата на Л. Каравелова въ Копривщица.	71
3. Баба Неда — майката на Л. Каравелова.	89
4. Наталия Л. Каравелова.	143

Съдържание.	275—276

Ц Е Н Е

1. Поезия 50 ст.

2. Разказъ 50 ст.

3. Литературна критика 50 ст.

4. Памфлетъ 50 ст.

5. Политика 50 ст.

6. Хроника. — Дописки 50 ст.

ТИЯ ДНИ СЕ ТУРЯ ПОДЪ ПЕЧАТЪ КНИГАТА

== ПАМФЛЕТИ ==

ОТЪ Л. КАРАВЕЛОВЪ И ХР. БОТИОВЪ

ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА И СЪ ЗАБЕЛЕЖКИ ОТЪ

ИВ. Г. КЛИНЧАРОВЪ.

Въ тая книга ще бждатъ помѣстени всички статии изъ вестниците „Свобода“ и „Независимость“ (1871—1874 год.) подъ общето заглавие „Знаешъ ли ти кои сме?“ — съ строго разграничение на авторитѣ. — Цена 60 лв. За предплатилитѣ до 1 априль т. г. 50 лв. Поржчки се изпращатъ до редактора въ София.

Цена 50 лева

ТАЯ КНИГА СЕ ДОСТАВЯ:

1. Отъ автора, София ул. Царъ Самуилъ № 95;
2. Отъ книжарницата Т. Ф. Чипевъ, София Булевардъ Дондуковъ.